

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 49

*Проблеми вивчення історії
та культури ХХ ст. в сучасних дослідженнях*

Ніжин – 2009

УДК 821. 161. 206+94/477/9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №4 від 24.12.2008 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК
України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
д. філол. н., проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н.М.Арват; д. філол. н., проф. О.Г.Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н.І.Бойко; д. філол. н., проф. З.В.Кирилюк; д. філол. н., проф. О.Г.Ковальчук;
д. філол. н., проф. П.В.Михед; д. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

д. і. н., проф. М.К.Бойко; д. політ. н., проф. О.Д.Бойко; д. і. н., проф. А.О.Буравченков;
д. і. н., член-кор. НАН України, проф. В.М.Даниленко; д. і. н., проф. В.О.Дятлов; к. і. н.,
доц. О.Г.Самойленко; к. і. н., доц. Є.М.Страшко; д. і. н., проф. Л.В.Таран; д. і. н., проф.
Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

д. мист., доц. Г.І.Веселовська; к. мист., доц. Л.О.Дорохіна; д. мист., проф. М.А.Давидов;
к. філос. н., доц. Л.Л.Матвеєва; д. мист., ст. н. співроб. О.С.Найден; д. мист.,
проф. В.І.Рожок; д. мист., проф. В.В.Рубан; д. мист., проф., член-кор. АМН України
Ю.О.Станішевський; д. мист., проф. С.В.Тишко; к. мист., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 49: Проблеми вивчення історії та
культури ХХ ст. в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник
Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 197 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009
© Самойленко Г.В.

Трактування поняття синтаксеми у наукових дослідженнях

Актуальним питанням сучасної лінгвістики є її синтаксемний склад. Слід віддати належне працям російських [8; 9; 10; 11; 13; 15; 16; 17; 18] та українських дослідників [2; 3; 4; 5; 6; 7; 14; 19; 20; 22], які наукові пошуки спрямували на дослідження синтаксемного складу слов'янських мов. Саме розроблені ними принципи комплексного дослідження синтаксичних одиниць дозволили виявити ще не опрацьовані належним чином на матеріалі сучасної української літературної мови проблеми з цього питання, зокрема прийменниково-відмінкова форма як один із засобів позначення синтаксем.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі теорії функціонального синтаксису з'ясовано поняття "синтаксеми" у семантико-синтаксичній площині.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсеминарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках із української мови.

Уперше поняття синтаксеми¹ було обґрунтовано на матеріалі відмінкових форм. Лише згодом до засобів вираження елементарних синтаксичних одиниць почали зараховувати й прийменниково-відмінкові форми [16, с. 59; 17; 18, с. 78; 13, с. 47]. Синтаксеми, за визначенням А.М.Мухіна, – це неподільні одиниці, що відрізняються від інших одиниць "своєю синтаксичною суттю" [16, с. 59]. Вони "характеризуються диференційними семантико-синтаксичними ознаками, тобто семантичними ознаками" [15, с. 100]. Як функціональні одиниці, синтаксеми є компонентами семантико-синтаксичної структури речення [2, с. 134–142; 4, с. 58].

Залежно від семантичної елементарності чи семантичної неелементарності простого речення вирізняють кілька типів синтаксем. Так, у

---

¹ В українському мовознавстві останнім часом з'явилися спроби трактування синтаксеми як синтаксичної одиниці, що витворилася в результаті складної взаємодії предикатних і непередикатних знаків у межах речення [5, с.133–152; 6, с. 60–63; 7, с. 99].

семантично елементарному простому реченні прийнято виділяти два типи синтаксем: предикатні та субстанціальні. Центральними компонентами реченневої конструкції є предикатні синтаксеми (предикати дії, процесу, стану, якості, кількості, локативні), від яких залежать усі субстанціальні синтаксеми, навіть суб'єктна. Субстанціальні синтаксеми – це мовні одиниці, виражені іменниками з реальним предметним значенням. Вони виділяються на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень (суб'єктних, об'єктних, інструментальних, адресатних, локативних), що вказують на їх належність до відповідного класу предикатів. Відповідно до зазначених різновидів субстанціальних відношень виокремлюються суб'єктні, об'єктні, інструментальні та локативні синтаксеми [14, с. 40–43]. Специфіка семантичного неелементарного (або ускладненого) простого речення передбачає наявність, окрім предикатних і субстанціальних, синтаксем невалентного характеру. Це вторинні одиниці предикатного типу, які утворилися внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень і виражають сукупність значень ознаки [2, с. 136]. Сюди належать вторинні предикатні синтаксеми, предикатно-субстанціальні та складні субстанціальні синтаксеми. Найчисленнішою групою серед перерахованих синтаксичних одиниць невалентного характеру є вторинні предикатні синтаксеми, що у свою чергу диференціюються на адвербіальні, модальні, атрибутивні. Вторинні предикатні синтаксеми обставинного типу як трансформаційні утворення тісно пов'язані з вихідною структурою складнопідрядного речення і, в основному, зберігають типи семантико-синтаксичних відношень, наявних між елементарними простими реченнями, тобто часові, причинові, цільові тощо [2, с. 134–141, с. 245–278; 4, с. 93–192].

Синтаксеми характеризуються такими диференційними ознаками: 1) категоріально-семантичним значенням слова, від якого утворена синтаксема; 2) відповідною морфологічною формою; 3) здатністю синтаксично реалізуватися у відповідних позиціях [11, с. 4; 85, с. 50]. Позиція, за визначенням Т.П.Ломтєва, – це певна ланка в позиційній структурі чи позиційній моделі речення, яку займає відповідне слово [13, с. 44]. Мовознавець класифікує позиції в реченнєвій конструкції на: залежні/незалежні, тотожні/нетотожні, однорідні/неоднорідні, повнозначні/неповнозначні, головні/другорядні [13, с. 67–77]. Зокрема, нетотожні позиції Т.П.Ломтєв диференціює на три групи: придієслівні (словесні форми, що займають залежні позиції й обслуговують граматичні потреби дієслова); присубстантивні (словоформи, які обслуговують граматичні потреби іменника); приад'єктивні (лексеми, що слугують для вираження граматичних потреб прикметника) [13, с. 68–69]. На прикладі поняття

"придієслівна позиція словесної форми" науковець вичленовує чотири "об'єктивні властивості позиції: 1) характер частини мови; 2) лексико-граматичні властивості слова тієї частини мови, при якій уживається словоформа; 3) характер залежної словесної форми; 4) лексико-граматичні властивості слова, яке має залежну форму" [13, с. 69].

Для повного розв'язання питання про взаємовідношення прийменника й відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми необхідно дослідити словоформу у двох площинах: нижчого рангу (словосполучення), у якому фіксуються семантико-синтаксичні відношення між компонентами словосполучення; вищого рангу (речення), де виявляються її первинні та вторинні функції. Під синтаксичною функцією в лінгвістиці розуміють: "конструктивну роль синтаксичної одиниці в побудові комунікативної одиниці" [11, с. 4]. Г.А.Золотова виокремлює три основні типи функцій синтаксем: 1) самостійне, ізольоване вживання одиниці; 2) використання одиниці як компонента речення; 3) прислівне вживання одиниці як компонента словосполучення [11, с. 4]. На основі зазначених типів функцій вона виділяє такі функціональні синтаксеми: вільні, обумовлені, зв'язані [11, с. 5]. Вільні синтаксеми, за Г.А.Золотовою, виступають у всіх функціях, обумовлені – у другій та третій функції, рідше – у першій, зв'язані – лише в останній функції. Зокрема, друга й третя функції деталізуються поняттям позиції. Так, третя функція репрезентується в кількох позиціях: 1) придієслівній; 2) присубстантивній; 3) приад'єктивній і приадвербативній [11, с. 5]. Терміни функція і позиція, за Г.А.Золотовою, "позначають поняття більш загального і більш конкретного ступеня абстракції: той або інший тип функції як потенцію, як віртуальну здатність кожна синтаксема реалізує у визначеній синтаксичній позиції у тій або іншій моделі речення чи словосполученні" [11, с. 5].

У структурі речення найпродуктивніше функціонує прийменниково-відмінкова форма як синтаксема у складі предикативного комплексу й у детермінантній позиції; у сфері словосполучення – у напівпериферійній і периферійній позиціях [3, с. 70]. За прийменниковою конструкцією закріплюється залежна позиція, оскільки вона слугує для розкриття й вираження валентних властивостей головного компонента. Якщо головний компонент виражений дієсловом, то словоформа займає придієслівну позицію, що є характерною для субстанціальних і вторинних предикатних синтаксем; виступає з первинною (обставинною чи об'єктною) функцією, яка визначається відповідно мовною системою. Якщо головний компонент виражений іменником (непохідним або похідним), то прийменниково-відмінкова форма локативної чи адвербіальної семантики займає присубстантивну

позицію, характерну для атрибутів. Відповідно прийменникові конструкції (як засоби вираження субстанціальних та вторинних предикатних синтаксем) виражають вторинну, атрибутивну, функцію, яка обумовлюється контекстом: *шафа (яка?) біля стіни, листівка (яка?) від 21 січня, переляк (який?) від звинувачення, поле (яке?) під жито* тощо. Є.Курилович слушно наголошує, що вторинною функцією слід уважати ту, яка виражається в спеціальних умовах семантико-синтаксичного характеру [12, с. 182–183].

Отже, субстантивним словосполученням із прийменниково-відмінковими формами властива розмаїтість синтаксичних відношень, у них фіксується нарощування відтінків і перехідні випадки, тому інколи важко правильно кваліфікувати семантико-синтаксичні відношення між компонентами похідного словосполучення, а звідси – визначити функцію, у якій виступає залежна прийменникова конструкція як один із засобів позначення синтаксем.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 230 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
8. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
9. Золотова Г.А. К построению функционального синтаксиса русского языка // Проблемы функциональной грамматики. – М.: Наука, 1985. – С. 87–93.
10. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
11. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
12. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 456 с.
13. Ломтев Т.П. Основы современного синтаксиса русского языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166 с.

14. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид-во Волин. держ. ун-ту, 1998. – 206 с.
15. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. – Л.: Наука, 1976. – 282 с.
16. Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица // Филологические науки. – 1961. – №3. – С. 53–65.
17. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка. – Л.: Наука, 1980. – 308 с.
18. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). – М.; Л.: Наука, 1964. – 292 с.
19. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
20. Чопик Я.М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.02 / КДПІ ім. О.М.Горького. – К., 1991. – 22 с.
21. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и необстоятельная детерминация простого предложения) // Филологические науки. – 1973. – №5. – С. 66–77.
22. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.01 / УДПУ ім.М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 19 с.

Т.М.Фесенко

Полісемантизм сполучних засобів у поезиці Олени Шульги

Шульга Олена Василівна (1946–2004). Народилася в м.Прилуки. У 1965 р. вступила до Київського університету ім. Т.Шевченка на факультет журналістики, потім перевелась в інститут культури на факультет бібліотекознавства й бібліографії, який закінчила 1970 р. З того часу й працювала бібліотекарем у Прилуцькій дитячій музичній школі. У 1991 р. вийшла перша збірка віршів "Зелений листопад" (видавництво "Молодь"). У січні 1994 р. прийнята до Спільки письменників України. У 2001 р. побачила світ друга збірка поезій – "Дивна птаха".

Виявити транспозиційні можливості сполучних засобів складнопідрядного речення (далі – СПР) дозволяє поетичний дискурс поетеси з м.Прилуки, члена Спільки письменників України Олени Шульги, талант якої був давно помічений і поцінований прискіпливими літературними критиками. "Бо далеко не кожний з першого разу збагне досить-таки складний у мислительному й художньому планах світ Олени Василівни" [Передмова. С.Реп'ях, 4, с. 3]. Мабуть, через свою неординарність,

самобутність, "ускладнений багатством поетичної палітри, різноголоссям кольорів" [Передмова. С.Реп'ях, 4, с. 3] мистецький почерк Олену Шульгу називають "прилуцькою Лесею", бо вона така ж незламна, така ж завзята й заповзята у своїх творах, якою була Леся Українка. За життя поетеса випустила дві збірки – "Зелений листопад" (1991) і "Дивна птаха" (2001). Її творчість становить, на нашу думку, значний інтерес для дослідження мовних, зокрема синтаксичних явищ. Останній доробок Олени Шульги – збірка поезій "Дивна птаха" – був узятий нами для дослідження функціонування в різних типах СПР полісемантичних, "десемантизованих" сполучних засобів.

У СПР для поєднання частин та вираження семантичних відношень між ними використовуються, як відомо, сполучники та сполучні слова, тому для розмежування та опису видів СПР необхідно перш за все ретельно вивчити, дослідити сполучні засоби, які беруть участь у його організації. Оскільки значення сполучника релятивне, часто дублюється семантикою повнозначних слів, які входять до структури вислову, провідним слід вважати граматичне значення, яке виражає відношення сполучного засобу до певних груп або класів слів.

Процес поповнення фонду сполучникової системи СПР, що супроводжує диференціацію семантико-синтаксичних відношень, триває, тому уявляється закономірним існування перехідних одиниць. До них можна зарахувати сполучні засоби, які одночасно презентують себе як у ролі сполучників підрядності, так і в якості сполучників сурядності; уживаються в ролі часток і сполучних засобів СПР тощо. Важливо розрізняти власне сполучники та їх функціональні аналоги [5, с. 3]. У працях В.О.Белошапкової висувається поняття "асемантизовані сполучні засоби". Це сполучники та сполучні слова, які використовуються не у властивих їм значеннях, однак впливають на семантику і структуру речень, де вони функціонують [1, с. 87]. У концепції В.О.Белошапкової до цієї групи, зокрема, відносяться всі сполучники, які використовуються в реченнях з'ясувального типу.

За ступенем функціональної спеціалізації, тобто закріплення сполучника за певним типом семантико-синтаксичних відношень, підрядні сполучники української мови належать до слабо спеціалізованих [2, с. 44–45]. Це означає, що, крім первинної функції, за якою певні сполучники підрядності зараховуються до відповідного семантичного типу підрядних сполучників, вони можуть бути транспоновані в інші семантико-синтаксичні сфери, що є для них вторинними. Виразити один тип семантико-синтаксичних відношень здатні, наприклад, причинові сполучники: *Під*

дійницю поставлю я / мідний мережаний ківшик / І нап'юся мерщій, / бо ще злиже смачноту Рябко [4, с. 67]; Ілюзорний Везувій, він навіть на цвинтарі ночі / Сяє тільки тому, що і в найбезпросвітнішу мить / За осліпленим обрієм плазма вирує й клекоче [4, с. 67]. Закріплення таких сполучників за одним типом семантико-синтаксичного відношення дозволяє кваліфікувати їх як сполучники високого ступеня функціональної спеціалізації [2, с. 44–45], тобто як моносемантичні.

К.Городенська виділяє ще дві групи сполучників, "які не виявляють такої послідовності в реалізації типової для них семантико-синтаксичної функції, оскільки один-два сполучники виходять за межі функціональної сфери свого семантичного типу" або "становлять поліфункціональні семантичні типи сполучників, тобто ті типи, усі сполучники яких, крім своєї первинної семантико-синтаксичної функції, виконують ширше чи вужче коло вторинних, або транспозиційних, семантико-синтаксичних функцій" [2, с. 45–46]. Так, зокрема, до таких сполучників можна віднести допустовий хоч/хоча, який, крім вираження допустових семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами в СПР, має також функцію виразника протиставних семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядних речень (далі – ССР) чи при однорідних членах речення. Порівняймо: Хоч встигли сопрано й альти / З базарної школи вокалу / Майстрів на чім світ проклясти, – / Світліше від того не стало [4, с. 6] (хоч – допустовий сполучник); А у вікна – відмінна точка зору: / Воно затято твердить, що повинні / у темряві глухий хоч зорі дальні, / Хоч проблиски, слабкі й поодинокі, / Розвіювати дивну летаргію... [4, с. 14] – хоч...хоч – сурядний розділовий повторюваний сполучник при однорідних членах речення.

Те ж саме можна говорити про поснювальню-ототожнювальні сполучники, зокрема чи, для якого функціонування в ролі сполучника підрядності – вторинна функція, бо він належить до групи сполучників, що служать засобами вираження розділових семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами ССР чи при однорідних членах речення. Суперечливим є й статус цього слова в безсполучниковому складному реченні. У конструкції *Лиш засіб, потім сходячи кривавим, / В натхнення незнищеного пита, / Чи виправдає, виламавши з правил, / Його, бодай, як виняток, мета?* [4, с. 36] слово чи використовується як сполучник у СПР з підрядною з'ясувальною частиною. А в реченні *Хай мить, наставши, відповість сама: / Ховає пруг пожежі шал жорстокий / Чи сонця скип на плечах підійма* [4, с. 19]. Це ж саме слово використовується як розділовий сполучник при однорідних членах речення.

Полісемія як мовне явище передбачає наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення [3, с. 502]. Цю здатність виявляють займенники та прислівники що, який, де, які можуть вживатися як сполучне слово в СПР з підрядною присубстантивно-атрибутивною, чи поєднувати предикативні частини в СПР з підрядними з'ясувальними, місця. Дослідимо вживання слова що в оформленні поетичної строфи як СПР. У конструкціях *Згубили пласт, що ждав на дні / Нащадків в прихистку природи, / Нітратні супертрудодні та радіоактивні води* [4, с. 54] та *Завієся й там поет багрянolistий, / Що всю весну талантом затія* [4, с. 84] предикативні частини поєднуються за допомогою сполучного слова що, яке вживається в СПР з підрядною присубстантивно-атрибутивною частиною. А вже в СПР *Прошу пробачення уклінно, / Що народилась восени* [4, с. 65] та *Поверховість, пишаючись павою, / Не з шкільних годівничок знає, / Що між темною кров'ю й яскравою / В кожнім серці перетинка є* [4, с. 49] підрядні частини є з'ясувальними, а слово що виконує функцію не сполучного слова, а сполучника. Те саме можна говорити про транспозиційні можливості займенника який. У ролі сполучного слова він виступає в СПР з підрядними присубстантивно-атрибутивними: *Якраз без витрибеньок емоційних / Сталевий досвід різака й свердла / Поштову скриньку різав енергійно, / Яку вона так ревно берегла* [4, с. 115]; у цій же ролі, але в СПР з підрядною з'ясувальною: *Втям, по якій драбині йдеш* [4, с. 7]. Тенденції до передачі кількох значень має прислівник займенникового походження де, який використовується як сполучне слово. Зокрема, якщо в головній частині СПР є означувані слова, виражені іменниками з просторовим або часовим значенням, то це сполучне слово використовується для поєднання предикативних частин у СПР з підрядними атрибутивними: *В кімнаті, де повно людей, / Електрика згасла раптово* [4, с. 6]; *Вража й тепер стрімкий світанок старту / Де українці – дужі й молоді – / Підборами завязтого азарту / Із вибриком вдаряють по біді* [4, с. 34]. Цей самий сполучний засіб можна побачити у СПР з підрядною з'ясувальною частиною, яка в головній пояснює дієслово-присудок, що має значення розумових, мислительних процесів тощо. Наприклад: *Ба – стіл заваливши цвілими скибками, / Шукають, де ще відкусить* [4, с. 24].

Схильність до синтаксичної багатозначності демонструє сполучник щоб, який традиційно використовують для поєднання предикативних частин у СПР з підрядними мети: *Спокійно, без фіглярства й пантоміми, / Втоптавши в прах пишноти багрянлиць, / Грудьми дерева зустрічають*

зиму, / Щоб перевірити себе на міць [4, с. 57]; Де взяв снаги до крапки всохлий нулик, / Щоб вибратися з приниження діри? [4, с. 82]. У конструкціях, де підрядна частина пояснює дієслово-присудок із характерним значенням бажаності, мислительних процесів тощо, цей сполучник використовується як з'ясувальний: То й запрагнеш, щоб глибинна сила / Нації застиглий переганій / горотворчим поштовхом струсила / І вершини народила в ній [4, с. 32]; у конструкції: Міністерство освіти спустило державний наказ, / Щоб якраз в переддень листопадно-іржавого свята / Терміново і масами, цілими класами враз / Жовтеньят в козачки надурочисто переприйняти [4, с. 25] цей сполучний засіб використовується для приєднання підрядної з'ясувальної частини, що має супровідне значення мети, яке впливає із семантики слова "наказ": наказувати для чого? Така багатозначність виникає внаслідок здатності відносно обмеженої кількості мовних одиниць до позначення нескінченних можливостей мовного багатства світу.

До цього ж висновку можна прийти, прослідкувавши за особливістю вживання відзайменникового прислівника як у ролі сполучного засобу в СПР як нерозчленованої, так і розчленованої структури. Як сполучник у СПР з підрядною часу він використовується у конструкції: Блискавок в пустих очах "Пророків" / Люди не розгледіли здаля, / Як здригалась від залізних кроків / Гроном попереджена земля [4, с. 75]. У ролі сполучного засобу (сполучника) позиціонує себе це слово в СПР з підрядною з'ясувальною частиною: Помічаю, як в сутінках крадеш / З куцих днів моїх світлі хвилини, / Та приймаю, смакуючи радо, / З рук твоїх зіркоту горобини [4, с. 97]. Таку ж функцію виконує і в СПР з підрядними умови: У сховах не виявить краму / Бодай найретельніший трус, / Як ще раз торгуючих з храму / Не вижене вчасно Ісус [4, с. 40] чи підрядними порівняльними: Обжившись у наметі безнадії, / На грона мрій розсотавши завали, / Рясний бузок у кетягах завії / Красується – як навесні бувало [4, с. 109].

СПР часу, виступаючи одним із часткових засобів вираження загальної категорії темпоральності, мають виразно окреслені показники граматичної структури, одними із яких є спеціальні сполучники та сполучні слова, до яких належать сполучники недиференційованих значень (коли, як) та семантичні сполучники (до тих пір як, з тих пір як, після того як, як тільки). Поезії О.Шульги дозволяють дослідити полісемантичні властивості слова коли, яке може, окрім темпоральних відношень, виражати й відношення умови. Порівняймо: З нічного світу разом спала позолота, / Коли з'явивсь на небі чесний молодик [4, с. 52] та СПР Коли

несхильність лантухом досади / Пригне – то вже й козі стрибати зась? [4, с. 89]. У першій конструкції **коли** як сполучний засіб використовується для поєднання предикативних частин СПР з підрядною часовою, а в другому СПР приєднує до головної підрядну частину умови і є синонімічним семантичному сполучнику цього виду СПР **якщо**. Такі багатозначні смислові відношення, які виражаються простими за будовою сполучниками, дозволяють відтворювати об'ємність думки, різні рівні розуміння явищ дійсності.

Ще О.Потебня, досліджуючи філософію мови, наголошував, що мистецтво, як і слово, виникає не для образного виразу готової думки, а як засіб творення нової. Як за допомогою слова не можна передати іншому свої думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна повідомити її у творі мистецтва, і тому зміст завершеного твору розвивається не в мистецтві, а в тих, хто його розуміє, хоча й виникає твір як акт самоусвідомлення його творця. Тому полісемантичність значень на різних мовних рівнях становить специфіку поетичної мови, що переконливо доводить фрагментарний аналіз лише однієї збірки Олени Шульги, у якій вона вповні використала широкі транспозиційні можливості сполучних засобів.

Полісемія – органічна властивість людської, природної мови, яка свідчить як про хід і характер мовного освоєння дійсності, про схильність мови і мовлення до економної систематизації, так і про тенденції до позначення нескінченного світу відносно обмеженою кількістю матеріальних мовних оболонок.

Література

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1977. – 248 с.
2. Городенська К.Г. Сполучникова спеціалізована й транспозиційна реалізація семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях // Актуальні проблеми синтаксису: Мат-ли Міжнародної наук. конф. / Укл.: Н.Гуйванюк (наук. ред.) та ін. – Чернівці: Рута, 2006. – 312 с.
3. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
4. Шульга О.В. Дивна птаха. Поезії. – КП Редакція журналу "Дім. Сад. Город", 2001. – 149 с.
5. Ясакова Н.Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності в структурі складного речення: Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.01 / Київ. нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2001. – К., 2001. – 20 с.

О.В.Оніщенко

Жіночі батальйони у 1917 році: міф революції чи реалії воєнної доби?

У сучасному українському суспільстві і чоловіки, і жінки мають рівні права щодо участі в усіх сферах життя. Гендерна рівність задекларована і у військовій сфері. Сьогодні жінки нарівні з чоловіками служать в українських Збройних силах. Поте не завжди ставлення до присутності жінок в рядах військових об'єднань було однозначним. Жінки пройшли тривалий шлях виборювання права захищати свою країну у лавах Збройних сил. Саме тому сьогодні викликає інтерес звернення до історії поступу жінок у військовій сфері, який особливо проявився у період Першої світової війни та революційних потрясінь 1917 р. через створення та діяльність жіночих батальонів.

Актуалізує питання відсутність ґрунтовних наукових досліджень, а також суттєвий брак джерельного матеріалу з даної теми. При цьому слід відзначити, що основу нашої розвідки становлять матеріали преси, як центральної, так і регіональної, яка протягом 1917 р. широко висвітлювала процеси розгортання жіночого руху, формування та діяльність жіночих військових загонів.

Події Першої світової війни призвели до появи жіночих організацій, які ставили перед собою перш за все мету допомагати постраждалим від військових дій. Революційні події на початку 1917 р. активізували діяльність жіночих об'єднань. Жінки, які брали участь у патріотичних організаціях, за підтримки Тимчасового уряду створили "Спілку допомоги Вітчизні", відділення якої діяли і в Україні.

Однією з головних своїх цілей "Спілка допомоги Вітчизні" проголосила боротьбу з дезертирством на фронтах світової війни та підняття морального духу солдат. Члени Спілки були переконані, що поява жіночих батальонів зможе вплинути на бойовий настрій солдат, що саме такий вплив через практичну діяльність, а не через постійні заклики та промови допоможе вирішити ці проблеми.

Перший жіночий батальйон був утворений вже у травні 1917 р. у Петрограді [1]. Ця ідея його створення належала фронтовичці, Георгієвському кавалеру Марії Бочкарьовій, яка і запропонувала створити подібні загони для підтримки морального духу солдат [2]. Одразу ж після проголошення про призив до жіночого батальйону у Петрограді записалося 1500 жінок, на наступний день – ще 500 [3].

При цьому слід зазначити, що жінки з перших днів війни йшли воювати на фронт, проте здебільшого нелегально, а їхня кількість була незначною. Поява ж у 1917 р. суто жіночих військових частин була ініціативою самих жінок. З іншого боку, Тимчасовий уряд та командування армії підтримало цю ідею з суто прагматичних причин: задля підняття боєздатності армії, щоб не дати розпастися фронту внаслідок зростання рівня дезертирства втомлених від війни солдат.

Влітку 1917 р. жіночі військові підрозділи почали створюватися і в українських містах: Києві, Полтаві, Одесі, Харкові.

У Києві рух із запису до військового батальйону набув значного розмаху, до його складу приєдналося 400 жінок. Місцева преса зазначала, що "запис проходить успішно. Записуються жінки, як робітниці, так і ті, що навчаються, службовці різноманітних закладів" [4]. Жінки-солдатки, дружини та вдови фронтовиків також почали вимагати від Генерального військового комітету утворити з них жіночий курінь, щоб вони могли власноруч продовжити справу своїх чоловіків [5].

В Одесі 100 жінок-добровольців зверталися з ходатайством до керівництва військового округу дозволити їм сформувати Одеський жіночий військовий батальйон [6].

Запис до жіночого бойового загону, так званої маршевої роти, проводився і у Харкові [7].

Окремо була розроблена процедура зарахування жінок до складу жіночих батальйонів. Жінки проходили медогляд, щоб виявити вагітних. Потім їх коротко підстригали, видавали форму, формували роти та взводи. За соціальним складом серед жінок-добровольців були курсистки, селянки, робітниці, стенографістки, швачки, сестри мелосердя, лікарі, навіть представниці вищих верств суспільства та монахині [8].

Причини та мотиви, що спонукали жінок вступати до військових формувань, були найрізноманітнішими: невдачі у коханні, прагнення втекти від насильства та приниження у родині, побутових проблем, бажання помститися за загиблих родичів і коханих. Однак досить часто, прийшовши до жіночого батальйону з особистих міркувань, жінки ставали

активними захисниками Батьківщини, визначаючи мету своєї діяльності мотивами значно вищого морального рівня.

Звичайно, більшість жінок, що входили до жіночих батальйонів, не мали спеціальної військової підготовки, проте значна частина з них мала середню освіту. Жінки з вищою освітою, які записувалися до військових формувань, направлялися до військових училищ для підготовки до офіцерського звання [9].

З самого початку організації жіночих батальйонів у населення та військових склалося неоднозначне ставлення до такого явища, як жінки на війні. Так, наприклад, коли у Петропавлівську стало відомо, що через нього пройде на фронт жіночий легіон, до станції почали прибувати значні сили солдат, були організовані мітинги, які закликали не пропускати потяг, вважаючи, що поява жінок на фронті буде ганьбою для всієї армії [10].

Однак на початку липня 1917 р. Петроградський жіночий батальйон був переправлений на фронт і ходив в атаку під Мінськом. Він узяв у полон близько 100 полонених. Проте у першому ж бойовому хрещенні батальйон зазнав значних втрат. Із 200 жінок, які входили до його складу, здорових залишилося 50, 8 потрапило у полон, загинуло 20, решта була поранені.

Поранені були доставлені до Мінська, а потім до Петрограда. Одна з них розповідала, що під час атаки противники були здивовані, почувши жіночі голоси, це застало їх зненацька, чим і скористалися солдати. Проте цікавим виявився той факт, що серед полонених німців виявилось також декілька жінок [11].

У пресі діяльність жіночого батальйону на фронті набула широкого розголосу, при цьому лунали абсолютно протилежні коментарі. Одні із захопленням розповідали про військові подвиги жінок: "Жіночий батальйон діяв понад будь-яких похвал, ведучи за собою солдат" [12]. Інші вважали, що основна мета, з якою жіночий батальйон було відправлено на фронт, не була досягнута, адже "дезертири мало були тронуті їхнім прикладом" [13].

Вже після 20 липня 1917 р. у засобах масової інформації почали з'являтися заяви командування Північного фронту про те, що подальше формування жіночих бойових батальйонів буде припинено. Вже сформовані загони мали бути використані для тилової служби, в першу чергу на заводах військового відомства. Така позиція була пов'язана з виникненням випадків застосування насильства з боку солдатів щодо жінок з батальйонів, які вдалося вчасно припинити [14].

Незважаючи на зміну у ставленні до жіночих військових об'єднань з боку військового керівництва, 1–5 серпня 1917 р. у Москві був проведений Жіночий військовий з'їзд. Він був нечисленним, прибуло приблизно 50

делегаток від жіночих батальйонів Москви, Петрограда, Одеси, Києва, Саратова. З'їзд тривав 3 дні, протягом яких обговорювалися такі питання: мета жіночого військового руху, створення всеросійської жіночої ради, забезпечення родин жінок, які входили до жіночих батальйонів, військова трудова жіноча повинність [15].

Проте на середину серпня 1917 р. ставлення до жіночих військових формувань з боку як військового командування, уряду, так і цивільного населення вже остаточно стало негативним. Головне управління Генерального штабу зазначало, що "мала кількість жіночих батальйонів не змогла здійснити ніякого впливу на загальну масу війська..." [16]. Урядовці вважали, що "лише потворні умови нашого життя змушують жінок одягнути військовий мундир та взяти на себе обов'язки чоловіків" [17].

23 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про використання жіночих батальйонів лише для охорони залізниць, станцій, вокзалів. Проте до Головного управління військово-учбових закладів продовжували надходити прохання від багатьох інтелігентних панночок "про прийняття їх на службу юнкерами" [18]. Їм було категорично відмовлено.

Остаточно військова рада наказала розформувати всі без винятку жіночі військові частини 30 листопада 1917 р. [19].

Таким чином, протягом Першої світової війни та революційних трансформацій 1917 р. жінки довели, що здатні нарівні з чоловіками брати участь та впливати на події громадсько-політичного життя суспільства, а також можуть проявити себе у закритих раніше для жінок сферах діяльності, якою була військова служба.

Створені за жіночої ініціативи батальйони існували недовго, але домоглися офіційного визнання урядом та військовим командуванням та змогли проявити себе на фронті.

Окремо слід відзначити, що жіночі військові формування протягом війни та революційних подій 1917 р. були створені та активно діяли і у складі Українських січових стрільців, і у лавах більшовицької Червоної Армії.

Діяльність жіночих військових формувань суттєво вплинула на зміну гендерних стереотипів у тогочасному суспільстві, призвела до зміни у ставленні до ролі жіноцтва серед усього населення, сприяла підвищенню суспільного статусу жінок протягом 1917 р.

У наступні історичні періоди традиції жіночої присутності в армії отримали подальший розвиток, у тому числі і в сучасній українській армії.

Література

1. Кулик В.Н. Российские женщины в 1917 г. // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. – М., 1997. – С. 84.
2. Про М.Бочкарьову: Дроков С.В. Организатор женского батальона смерти // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С. 164–169.
3. Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в. – Тамбов, 2004. – С. 438.
4. Киевская мысль. – 1917. – 10 июня.
5. Нова рада. – 1917. – 19 липня
6. Киевская мысль. – 1917. – 19 августа.
7. Южный край. – 1917. – 7 июня.
8. Щербинин П.П. Назв. праця. – С. 439.
9. Последние новости. – 1917. – 29 июня.
10. Волынь. – 1917. – 20 июля.
11. Волынь. – 1917. – 18 июля.
12. Волынь. – 1917. – 13 июля.
13. Киевская мысль. – 1917. – 14 июля.
14. Последние новости. – 1917. – 21 июля.
15. Киевская мысль. – 1917. – 4 августа.
16. Сенин А.С. Женские батальоны и военные команды в 1917 г. // Вопросы истории. – 1989 – №10. – С. 179.
17. Киевская мысль. – 1917. – 6 октября.
18. Волынь. – 1917. – 25 августа
19. Щербинин П.П. Назв. праця. – С. 443.

В.Г.Москаленко

Формування основ загального виборчого права в УРСР: політико-правовий аспект (20–30-і рр. XX ст.)

Визначальним вектором сучасних цивілізаційних процесів, що відбуваються практично в усіх розвинених країнах світу, є своєрідний "гуманістичний поворот" у спрямуванні суспільно організаційних перетворень до забезпечення та гарантування прав і свобод людини й громадянина. Ця стратегічна мета, як показує досвід найбільш прогресивних на сьогодні демократій, може бути досягнена лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості, оскільки (в іншому разі) унеможливується реалізація пріоритету суб'єктивних прав над державницькими інтересами. У свою чергу, така активізація найефективніше онтологічно спричиняється шляхом розбудови інститутів громадянського суспільства – системи суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди та орга-

нізації, що ними законно створюються, пов'язані між собою спільними політичними, культурними та іншими інтересами і мають можливість вільно, а не за регламентацією державної влади діяти відповідно до даних інтересів та за власним розсудом, однак не порушуючи при цьому законних інтересів інших осіб і суспільства в цілому.

Можна також твердити, що вказана залежність є двобічною. З одного боку – розбудова самостійного громадянського суспільства створює можливість та стимулює реалізацію людських прав і свобод, а з іншого – навпаки, найважливішою умовою формування громадянського суспільства та демократичної правової держави є надійний захист прав і свобод людини, тобто реальне виконання обов'язку держави щодо громадян. Одним з актуальних завдань законодавства є визначення змісту та обсягу прав громадян, основ та принципів виборчого права. Процес становлення в Україні громадянського суспільства на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний з удосконаленням виборчого законодавства.

В умовах відсутності чіткої стратегії державотворення та правотворення, жорсткої конкуренції владних структур у ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях з історії становлення загального виборчого права.

Дослідження процесу становлення інституту виборності в УРСР становить значний науковий пізнавальний та суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений насамперед важливою роллю, яку зіграли і відіграють зараз вибори у суспільно-політичному житті українського народу, його боротьбі за становлення демократичного суспільства.

Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії становлення виборчого права на теренах України. У правовій та історичній науці з проблеми, що досліджується, дуже мало відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років [1].

Виходячи з того, що радянське виборче право залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму, предметом дослідження обрано науковий аналіз процесів та явищ історичного значення, пов'язаних із становленням основ загального виборчого права в УРСР 20–30-х рр. XX ст.

Об'єктом дослідження є архівні та опубліковані матеріали вищих органів влади і управління УСРР, УРСР, СРСР, постанови партійних комітетів різних рівнів.

Чільне місце в виборчому законодавстві посідає загальне (активне) виборче право.

Це конституційне право є одним з дієвих засобів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами – права вільно обирати представників до органів влади. Здійснення загального виборчого права перебуває в самій основі виборчого процесу, без його втілення в реальну практику не можна вести мову про дійсно демократичні вибори.

Можна констатувати, що виборча система УСРР, яка формувалася на початку 20-х рр. XX ст., на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до сер. 30-х рр. XX ст. було запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого права при відкритому голосуванні, а також незагальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян.

Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до сер. 30-х рр. XX ст. було запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого виборчого права при відкритому голосуванні.

Радянська виборча система не забезпечувала громадянам країни правової рівності. Законодавчими актами окремі категорії населення (червоноармійці, робітники) наділялися привілеями, а інші соціальні групи обмежувалися в свободах і правах.

Така практика "радянського будівництва" базувалася на основних ідеях більшовизму. Причини дискримінації селянства у конституційних нормах представництва при виборі до органів "робітничо-селянської" влади ґрунтувалися на ідеї нерівності робітників і селян. Більшовики пояснювали, що рівності між робітниками і селянами не може бути, поки селяни одночасно будуть і трудівниками і власниками, які продають на ринку продукти своєї праці як товари. Тобто селяни були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися "дрібною буржуазією". Вони не піддавалися знищенню, як буржуазія, внаслідок своєї численності, а тому їх треба було нейтралізувати включенням у нову політичну систему, але не на рівних з пролетарськими верствами населення засадах.

Нерівне виборче право насаджувалося більшовиками в УСРР починаючи з перших місяців 1919 р. Щоб не допустити до влади "союзників" – українських лівих есерів, за якими йшло селянство, більшовики застосували норми представництва громадян, що були цілковитим беззаконням. На засіданні ВУЦВУ УСРР 14 березня 1919 р. його члени від партії українських лівих есерів вимагали, щоб норми представництва громадян були закріплені у Конституції. Нарком юстиції УСРР О.І.Хмельницький зауважив, що краще буде, коли останні визначатиме ВУЦКУ рад УСРР,

"враховуючи всі обставини, справи політичні і всілякі інші" [2, с. 6]. Конституція УСРР 1919 р. питання про норми представництва громадян передала до відома ВУЦВК рад УСРР [3, с. 84, 116]. Але фактично норми представництва громадян не дотримувалися.

У Харкові навесні 1920 р. було введено дві норми представництва для міських жителів. Робітники і червоноармійці обирали одного депутата від 50 виборців, а службовці – від 200. До Єлисаветградської міськради всі виборці обиралися за модулем 1:200 [4, с. 2–3, а. 18].

Законодавчими актами 20-х рр. партійно-державний апарат намагається уніфікувати норми представництва громадян у період виборів до міських рад. В УСРР 20 квітня 1921 р. законодавчо було закріплено дві норми представництва для міст від фабрично-заводських робітників, червоноармійців та їх дружин, членів профспілок – по 1 депутату від 100 виборців, для службовців державних установ – від 300 виборців [5].

У Вінниці (листопад 1923 р.) на виборах до міськради представництво становило: один депутат від 40 робітників і 120 службовців, у 1924 р. – відповідно від 50 і 150 громадян [6, А-3, 4].

У 1926–1927 рр. в УСРР фабрично-заводські робітники обрали до міськради одного депутата від 100 виборців, інші категорії робітників – від 200, а для інших трудящих – від 300 [7].

У пер. пол. 30-х рр. представництво від соціальних груп, що мали виборче право, продовжувало бути нерівним. Про це документально свідчать "Інструкції про вибори до Рад", прийняті у 1930 і 1934 рр., у яких явно простежується п'ятикратне переважаання робітничого класу над селянством [8, с. 46; 22].

Виникає слушне запитання: яке соціально-психологічне, ідеологічне, політичне підґрунтя такої нерівності? Думаємо, що витoki цього явища, перш за все, необхідно шукати в суті тоталітарної системи, яка революційним нетерпінням партапарату та його вождя народила форсовану індустріалізацію.

Процес індустріалізації супроводжувався кількісним зростанням робітничого класу. Бурхливе зростання промислових об'єктів, розвиток міст у 30-і рр. відбилося не тільки на кількісному складі робітників, а й на місці, способі їх проживання та соціально-психологічному характері.

Випереджаючи загальне збільшення населення у чотири рази, кількість мешканців міст на території УСРР зросла між 1926 і 1939 роками вдвічі. Такою ж політичною була й участь етнічно українського населення в урбанізаційному бумі. Форсована індустріалізація викликала загальний

попит на робочу силу. Збудовані в УСРР підприємства притягували до себе місцеву робочу силу.

Український селянин залишав землю і змушений був шукати роботу у містах. У 1920 р. українці серед усього міського населення становили 32%, зосереджуючись переважно у невеликих містах. На поч. 1933 р. їх частка в загальній кількості мешканців міст вже досягла, а в деяких і перевищила 50%. Зрозуміло, що зростала також частка українців серед пролетарів. У 1926 р. кількість робітників-українців становила тільки 6%, а у 1939 р. майже 30% усіх українців, що входили до складу робітничого класу [9, с. 121–122].

Великий вплив у міста сільських жителів надзвичайно ускладнював їхні побутові умови. Нерідко відірвані від своїх родин нові городяни змушені були роками жити в переповнених гуртожитках. Умови проживання та праці, звичайно, формували у них нові соціально-психологічні якості. Адже особистість є специфічним вузлом, у якому перехрещуються різноманітні суспільні зв'язки і стосунки. Життя робітників-українців розгорталось у неповторну біографію, а життєвий шлях їх поставав як власна доля. Однак, незважаючи на індивідуальність життєвого шляху кожного робітника, у них є багато спільного, подібного. Це зрозуміло, адже життя кожного робітника проходить у численних колективах підприємств, а життєдіяльність кожного з них формує низку рис (згуртованість, колективізм тощо), які є спільними, характерними для всіх членів цієї соціальної групи.

Формуючи власний світ настроїв, емоцій, переживань, аналізуючи свої вчинки з погляду оцінки життєвого досвіду, робітники водночас перебували у складному силовому полі зовнішніх чинників, які формуються і функціонують поза їх волею. Разом з тим людина не є механічним продуктом обставин. Вона сама творить світ, хоча, певна річ, масштаби зворотного впливу кожної окремої людини обмежені її можливостями, фізичними і психологічними здібностями. Наслідки такої взаємодії особистості і соціального оточення визначаються масштабністю її соціальних потенцій, здатністю осмислити свою роль у різноманітних взаємодіях різних людей, їхніх часом суперечливих прагнень і сподівань. Певна річ, спосіб життя робітників зумовлювався і лімітувався матеріальними можливостями, умовами культурного розвитку і дозвілля, рівнем правового забезпечення життєдіяльності.

Соціальний рівень нівелювався тоталітарною системою і характеризувався невисокими показниками життя робітників (та й інших соціальних груп), орієнтацією на низький і середній рівень потреб, запровадженням принципів "зрівнялівки". Прикутість робітників до місця праці і проживання

надавала існуючому режиму можливість тотального соціального контролю над ними.

Крім контролю, посередництвом партапарату в середовищі пролетаріату насаджувалася вкрай політизована більшовицька ідеологія, при цьому абсолютно всі сфери життя, аж до побуту, мистецтва, культури ідеологізувалися. Ідеологія носила відверто офіційний характер, а усі її прояви жорстко регламентувалися й контролювалися партійно-державним апаратом. Пролетаріат внаслідок вищезгаданих причин сприймав і водночас був носієм ідеології більшовиків. А це, у свою чергу, давало можливість партійно-державному апарату використовувати робітничий клас для здійснення своїх політичних цілей.

На соціально-психологічному рівні діючий режим апелював до низької політичної культури пролетарів, використовуючи у своїх інтересах такі позитивні риси суспільної свідомості, як ентузіазм, патріотизм тощо. Гасла про авангардну, провідну роль пролетаріату в досліджуваній період залишилися лише гучними словами, що розбещували свідомість робітничого класу. Абсолютизація класового підходу до усіх явищ і процесів життя дозволяла загравати з масами трудящих, спекулювати на їхніх революційних прагненнях і стала зручним інструментом для утвердження тоталітарної системи. Ось чому під час виборів до органів влади партійно-державний апарат давав перевагу робітничому класу.

Децо іншим було ставлення до селянства. Прагнучи до ліквідації приватної власності, партійно-державний апарат перебував у конфронтації з селянами – класом, існування якого базувалося на цій формі власності. Мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце у створюваній державі тільки після відмови від власного господарства. Та чекати добровільної згоди на такі вчинки навіть від пролетаризованих верств села навряд чи доводилося. Розуміючи це, партапарат робив усе можливе, щоб відштовхнути селянство від політичного життя. Звідси і перевага робітничого класу над селянством у нормах представництва під час виборів до органів влади.

Аналогічні процеси відбувалися і в національних районах. Національні райони в Україні переважно були сільськими, тому в ході виборчих кампаній представництво в них регулювалося "Положенням про вибори" і було відповідно 1 кандидат в депутати від 100 громадян, що в 5 разів менше, ніж у містах. Такий стан не давав можливості представникам національних меншин бути рівноцінно представленими в органах влади порівняно з міськими робітниками. Хоча на республіканські форуми для демонстрації демократії відносно національних меншин, порушуючи

Конституцію УСРР, Президія ВУЦВК дозволяла національним районам обирати більшу кількість депутатів, ніж передбачалося законодавством.

Так, представникам національних меншин на XII Всеукраїнському з'їзді Рад (1931) Президія ВУЦВК зробила виключення із законодавства і надала право кожному з національних районів обирати одного делегата на з'їзд (хоча представництво від різних груп районів розподілялося так: один делегат від 180 районів, 2 – від 112, 3 – від 40 районів і т.д.).

Серед делегатів XI Всеукраїнського з'їзду Рад (1929) українці склали 64,6%, а 35,4% делегатів репрезентували національні меншини. На наступних з'їздах Рад збільшується відсоток росіян і зменшується частка представників інших національних меншин.

Очевидно, це було пов'язано з втіленням у національній політиці поглядів Й.Сталіна і його оточення відносно національних меншин. В умовах посилення тоталітарного режиму процес створення науково-обґрунтованої національної політики зазнав деформації. Проникнення у національні проблеми антинаукових авторитарних методів призвело до серйозних викривлень політики щодо національних меншин. Це підтверджується тим, що в пер. пол. 30-х рр., в основному, стабілізувався склад національних районів, кількість же селищних і сільських рад зазнала суттєвих змін, переважно в бік скорочення.

Вочевидь, радянська виборча система не забезпечувала населення країни, в тому числі і УСРР, рівністю у своїх правах. Це призводило до наділення окремих категорій громадян різноманітним обсягом прав і свобод, створенням привілеїв для робітничого класу за рахунок виключення з суспільного життя інших соціальних груп. Цьому сприяли багатоступеневі вибори, які проводилися в УСРР в пер. пол. 30-х рр.

Загальновідомо, що залежно від виборчої системи обрання може здійснюватися за прямим виборчим правом, коли виборці обирають депутата безпосередньо, без будь-яких проміжних щабелів, або непрямыми, дво- і більше ступеневими.

В УСРР прямими були лише вибори в сільські, селищні та міські ради, делегати ж усіх інших рівнів обиралися на відповідних з'їздах рад на основі принципів представництва і делегування. У разі багатоступеневих виборів виборці не мали безпосереднього впливу на результати виборів, оскільки на наступних ступенях виборчої кампанії до відбору кандидатів допускаються обрані виборцями представники – "виборщики", результати голосування яких є вирішальними. У разі триступеневих виборів, що діяли згідно з Конституцією УСРР 1929 р., на районних з'їздах рад обирали делегатів на обласні з'їзди, а останні – на з'їзд рад УСРР, на якому

обирався Центральний Виконавчий Комітет. У 30-і рр. непрямі вибори використовувалися для обрання того якісного складу депутатів, який би задовольняв діючий партійно-державний апарат.

Триступеневі вибори УСРР слушно можна розцінювати як недемократичні, оскільки вони надавали можливість використовувати голоси (волю) виборців, слугувати своєрідним ситом їхніх уподобань. Крім того, багатоступеневість дозволяла партійному апарату проводити вибори цілеспрямовано, оскільки до числа тих, хто обирав, потрапляли громадяни не випадкові, а відібрані за партійною приналежністю та соціальними ознаками, що наглядно підтверджують архівні документи партійних органів.

Але й прямі вибори до місцевих органів влади в умовах тоталітарного режиму не гарантували демократичність виборів. Для досягнення своєї мети партійний апарат використовував відкритий спосіб голосування.

На поч. 20-х рр. Положенням ВЦВК передбачалося, що спосіб голосування визначали громадяни, які мали право голосу, на виборчих зборах: закрите (поданням записок) або відкрите (підняттям рук). Хоча практично повсюди вибори проводилися відкритим голосуванням. На кін. 20-х рр. законодавчо було закріплено і утвердилося на практиці відкрите голосування як єдина форма прийняття рішень на виборчих зборах.

Взагалі можна вважати, що фактично виборів не було. Кандидати в депутати, що висувалися партапаратом, завжди отримували більшість голосів в умовах відкритого голосування. Адаже для голосування пропонувалася лише одна кандидатура, як правило, члена партії або комсомолу. І безумовно, голосування проти розцінювалося партапаратом як протистояння радянській владі. Для того щоб не потрапити до розряду "ворогів народу", що мало собою тяжкі наслідки, присутні на виборчих зборах підтримували запропоновану кандидатуру, голосуючи "за".

Перевага робітничого класу забезпечувалася також проведенням виборів за виробничим принципом.

Історія становлення інституту виборів представницьких органів на теренах УСРР знає приклади територіальних, національно-територіальних та виробничих виборчих одиниць. У 20 – пер. пол. 30-х рр. у практиці державного будівництва було встановлено дві системи представництва: виробнича (для міського населення) і територіальна (для селянства).

Виробничий принцип, уведений ще в роки громадянської війни, мав чітку класову орієнтацію. Згідно з Конституцією 1929 р. і законодавчими актами вибори до рад проходили на підприємствах. Виборчими одиницями виступали трудові колективи і їх об'єднання, де громадяни повністю залежали від свого безпосереднього керівника і змушені були

голосувати підняттям рук за рекомендований їм склад майбутніх депутатів.

Природно, що політико-психологічний тиск був не єдиною причиною одностайного голосування. Вважаємо, що основною причиною було панування тоталітарної системи, котра за своєю природою була спрямована на тотальне вирівнювання умов, форм і способів життєдіяльності людей, що не могло не позначитися на особистісному потенціалі суспільства, спричинивши його кризу. Вона виявилась у неадекватності об'єктивних суспільних потреб, насамперед у необхідності докорінних змін соціального життєустрою громадян і суб'єктивного чинника – готовності людей реалізувати ці потреби. На перший погляд, здавалось, повинно бути навпаки так як твердила офіційна ідеологія. Набуття суспільством соціальної однорідності на ґрунті суспільної власності повинне забезпечити постійний суспільний, а отже, і особистісний поступ, вирівнювання умов життя має спричинити і забезпечити всебічний розвиток особисто кожного.

Реально ж у житті закономірності соціального процесу виявилися іншими. Адміністративне нівелювання умов життя, нехтування голосом і думками, настроєм і цілеспрямованістю людини спричинили спад її життєвої активності, а з ним і життєздатності суспільства. Безумовно, що таке нівелювання суперечить і самій людській природі, яка прагне різноманітності і різнобарвності. Гіпертрофічна патеріалістська діяльність партійно-державного апарату як своєрідних і безсмертних батька-матері претендувала на постійну опіку над особистістю. Однак не завжди існуюча система реально наділяла народ "батьківською турботою", а надолужувала нестачу останньої репресіями, економічним і політичним тиском, пропагандистськими заходами, які у свою чергу впливали на психологічний стан громадян. Усе це, сумарно впливаючи на громадян, викликало споживацьку схильність чималої кількості людей, для яких мінімальні соціальні гарантії стали важливішими за власне життєтворення, особисту суверенність. Було б неправильно звинуватити цих людей у такій позиції. Як відомо, жити у суспільстві і водночас бути вільним від нього неможливо. Обставини такою ж мірою творять людей, якою громадяни творять їх.

Створюючи систему влади, партійно-державний апарат прагнув усіма засобами зменшити потенційну загрозу, яку несли депутати, що обиралися з середовища селян. Розмежування села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, використання виробничого принципу – все це допомагало партійному апарату тримати політичну ситуацію під контролем.

Література

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития. – К.; О.: Вища школа, 1990 г. – 204 с.; Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). – М., 1968. – 100 с.; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965. – 608 с.; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг.). – М.: МГУ, 1968. – 294 с.; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М., 1957. – 411 с.; Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 1921–1925. – Х.: Вища школа, 1989. – С. 25–49; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917–1925 гг.). – М., 1973. – 235 с.; Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917–1936 гг.). – М., 1991. – 426 с. та інші.
2. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 6.
3. История Советской Конституции: Сб. док. 1917–1957. – М.: Изд-во АН СССР, 1957; Конституція УСРР. – Х., 1920.
4. Власть Советов. Орган ЦИК РСФСР. – 1921. – №2. – С. 2–3; Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-347, оп. 1, спр. 7, арк. 18.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР, 1921. – №7. – С. 90.
6. Державний архів Вінницької області, ф. 1, оп. 1, спр. 596, арк. 3–4.
7. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УСРР, 1926. – №79. – С. 47; Пролетар: Орган ЦК КП(б)У та Всеукраїнської Ради профспілок, 1929. – 28 лютого.
8. Інструкція про вибори до Рад та на з'їзді Рад УСРР. – Х.: Держвидав "Пролетар", 1930. – 46; Інструкція о выборах в Советы и на съезды Советов УССР. – Днепропетровск, 1934. – С. 22.
9. Орест Субтельний. Україна. Історія // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 121–122.

А.О.Гомоляко

З історії археологічних досліджень В.Ю.Данилевича на Слобожанщині

Останнє десятиріччя ХХ – перше десятиріччя ХХІ ст. стали часом справжнього розквіту історичної біографістики в Україні. До наукового обігу активно повертаються імена яскравих представників української науки минулого, професійна діяльність і творча спадщина яких за радянських часів або замовчувалась, або розглядалася під кутом ідеологічних стереотипів. До яскравого сузір'я представників української історичної науки кін. ХІХ – пер. пол. ХХ ст. належить і В.Ю.Данилевич, місце якого в

українській історіографії ще не визначено, а його наукова спадщина не стала предметом спеціального дослідження. Лише останніми роками українські дослідники знову звернули свій погляд на науковий доробок ученого. Окремі аспекти життя та діяльності В.Ю.Данилевича висвітлені у розвідках сучасних істориків С.Ляшка, який проаналізував участь науковця у підготовці і роботі XII Археологічного з'їзду [1]; В.Маслійчука, який оцінив внесок Василя Юхимовича у дослідження історії Слобідської України [2]; А.Гомоляки, який намагався розкрити співпрацю вченого з Історичним товариством Нестора-літописця. Але цього, на нашу думку, замало для глибокого і всебічного вивчення наукової спадщини вченого. Тому автор даної розвідки має за мету дослідити діяльність В.Ю.Данилевича як археолога [3].

У творчій спадщині визначного українського історика Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936) – яскравої особистості, людини різнобічних професійних уподобань – помітне місце посідають археологічні студії.

Заохочуваний професором Київського імператорського університету Св. Володимира В.Б.Антоновичем В.Ю.Данилевич відразу після вступу в 1891 р. на історичне відділення історико-філологічного факультету приступив до наукових занять у царині археології та нумізматики. При університеті, починаючи з 1835 р., діяв Археологічний музей та Нумізматичний кабінет, де з-поміж інших колекцій зберігалася нумізматична збірка Кременецької гімназії, рештки нумізматичного зібрання польського короля Станіслава Августа та інші монетні скарби, що загалом склали близько 60 тис. одиниць зберігання [4]. Як згадував пізніше В.Ю.Данилевич у своїй "Автобіографії", "немедленно по поступлении в Университет я приступил под руководством проф. В.Б.Антоновича к занятиям нумизматикой и археологией в Нумизматическом и Археологическом Кабинетах; результатом этих занятий явилось два выпуска "Монетных кладов, принадлежащих Мюнц-Кабинету Университета Св. Владимира", написанные мною в течение первых двух лет университетского курса, а также реферат, представленный мною летом 1893 года IX Археологическому съезду в г.Вильне, членом которого я состоял" [5]. Доповідь молодого вченого була прийнята до друку й опублікована [6].

Ще студентом В.Ю.Данилевич опанував і практику польових археологічних досліджень. Улітку 1893 р. він самостійно обстежив неолітичну стоянку і майстерню, виявлену ним в урочищі Залоз'ї поблизу с.Кістені Рогачівського повіту Могильовської губернії. Докладний опис проведених ним розкопок було опубліковано 1895 р. у популярному київському часописі "Киевская старина" [7]. Значна частина виявлених ним знахідок була

передана на зберігання до Археологічного Кабінету університету Св. Володимира (№ 5893–5910), а решта залишилася в особистій колекції дослідника.

В.Ю.Данилевич став одним із яскравих репрезентантів Київської історико-археологічної школи В.Б.Антоновича. Її ідейною основою був, за словами професора Петра Курінного (1894–1972), "постулат порайонового дослідження національної історії на ґрунті національної племінної спорідненості історичного процесу. Другою особливістю цієї школи є те, що археологія вважається одним із найважливіших джерел для пізнання культурного минулого країни. Тому всі історики цього напряму свідомо використовують археологічне джерело для своїх побудов і майже всі проводять археологічні дослідження як польового, так і лабораторного порядку" [8]. Цим ідейним засадам В.Ю.Данилевич був вірний усе своє життя в науці.

Особливо плідною й успішною була участь В.Ю.Данилевича в археологічних дослідженнях на Слобожанщині, які розгорнулися на поч. ХХ ст. у зв'язку з підготовкою до XII Археологічного з'їзду, проведення якого мало відбутися 15–27 серпня 1902 р. у Харкові. У зв'язку з цим було створено "Попередній комітет" з підготовки XII з'їзду. Його перше засідання відбулося під головуванням ректора Харківського університету 20 березня 1900 р. Очолив Комітет професор Д.І.Багалій, а секретарем обрано приват-доцента Є.К.Редіна [9]. З 1901 р. В.Ю.Данилевич мешкав у Харкові. Вчений переїхав сюди з наміром здобути вчений ступінь магістра й обійняти посаду приват-доцента Харківського університету. 10 листопада 1901 р. молодого науковця було обрано членом Комітету й залучено до роботи зі створення карти монетних скарбів і знахідок поодиноких монет Харківської губернії. На вченого покладался також обов'язок організувати для учасників та гостей з'їзду виставку старожитностей.

Разом з К.М.Мельник, делегованою від історичного товариства Нестора-літописця при імператорському університеті Св. Володимира, В.Ю.Данилевича рішенням Комітету було відряджено в археологічну експедицію для проведення наукових досліджень в Охтирському й Богодухівському повітах Харківської губернії. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1859–1942) була другою дружиною і соратником професора В.Б.Антоновича. Вона закінчила Полтавську гімназію та Вищі жіночі курси в Києві і стала на той час авторитетним ученим-археологом [10]. Отож спілкування й спільна праця з такою непересічною особистістю, якою була К.М.Мельник-Антонович, були для В.Ю.Данилевича справжньою втіхою.

У вересні–жовтні 1901 р. ними було розкопано 52 курганів поблизу сіл Ницаха (25), Кириковка, Нова Горобина (18), Березівка, Буди (по 8 курганів). Під час наступних досліджень було обстежено також пам'ятки біля сіл Янків Ріг, Стара Горобина, Капітанські Вили, Журавне, Роздольне, Максимівна, Яблучне, ст.Мерчик, Бакирівка, м.Слов'янськ та ін. [11]. Дослідженнями виявлено та обстежено 2 стоянки та майстерні кам'яної доби на правому березі р.Донець поблизу с.Старий Кочеток Зміївського повіту та піщаних дюнах уздовж р.Хухра. Результати досліджень у вигляді чотирьох наукових доповідей були виголошені Данилевичем на Археологічному з'їзді, а потім опубліковані у науковій періодиці [12].

Улітку 1902 р. В.Є.Данилевич здійснив археологічне обстеження Донецького городища, що знаходилося на високому правому березі р.Уд неподалік від Харкова. У своєму попередньому звіті він висловив думку про те, що це добре укріплене давньоруське городище XII–XIII ст. використовувалося, швидше за все, як тимчасове сховище для населення довколишніх поселень [13]. Під час оглядової екскурсії до цього городища, організованої 18 вересня 1902 р для учасників XII Археологічного з'їзду, вчений продемонстрував ділянку культурного шару і виголосив з цієї нагоди коротку доповідь "Донецьке городище", у якій вказав на необхідність продовження вивчення цієї археологічної пам'ятки.

Подальші дослідження дозволили В.Ю.Данилевичу ототожнити Донецьке городище з літописним містом Донцем – важливим оборонним пунктом у системі лінії давньоруських оборонних укріплень, що пролягала вздовж річок Уда і Сіверський Донець. На основі аналізу археологічних матеріалів дослідник доводив сіверянське походження населення Донецького городища. На його думку, це місто було одним із тих форпостів, які Південна Русь висувала в степ у моменти успішної боротьби з кочівниками і які покидалися мешканцями, коли ця боротьба не була успішною [14].

На основі зібраного археологічного й нумізматичного матеріалу В.Ю.Данилевич уклав карту скарбів і поодиноких знахідок монет Харківського краю [15] та підготував насичену фактичним матеріалом роботу "Значение нумизматики в изучении русской истории" (Харків, 1903). Ця праця привернула увагу наукової громадськості. Зокрема, А.С.Скриленко у своїй рецензії зауважував, що дослідження В.Ю.Данилевича є першою у тогочасній російській історіографії роботою, у якій автор використав усю наявну на цей момент західноєвропейську і російську нумізматичну літературу, через що вона "является необходимым руководством для всякого занимающегося нумизматикой и историей" [16].

Завдяки його праці було вивчено й описано давні монети й інші старожитності, що надходили до Харківського Комітету з улаштування XII Археологічного з'їзду.

логічного з'їзду та до музею Мистецтв і Старожитностей при Харківському університеті [17]. Зібрані в результаті польових археологічних досліджень на Слобожанщині знахідки були виставлені для огляду учасниками з'їзду й опубліковані у спеціальному збірнику

Сумлінна праця В.Ю.Данилевича була належним чином поцінована. 19 грудня 1902 р. його було обрано членом-кореспондентом Імператорського Московського Археологічного Товариства [18]. Невдовзі вченого було включено до складу постійно діючої Комісії (1903–1905) з підготовки XIII Археологічного з'їзду, який мав відбутися в 1905 р. у Катеринославі. Завдання Комісії, як зазначалося у звіті про її роботу, полягали, цитуючи оригінал цього документа, "в выработке плана археологических раскопок; в устройстве этих раскопок; в подготовке предметов, добытых из раскопок для выставки при съезде; в извлечении из материалов, собранных Харьковским Предварительным комитетом по устройству XII Археологического съезда – по различным отделам – таких, которые полезны для издания их; в подготовке научных исследований по археологии и этнографии местностей, подлежащих изучению съезда для издания их в "Трудах комиссии" [19].

За дорученням Комісії у серпні 1903 р. В.Ю.Данилевич провів археологічні розкопки у володіннях харківського землевласника П.Харитоненка. Вчений розкопав дев'ять курганів кіммерійської і скіфської доби [20]. Виявлений ним поховальний інвентар передав на зберігання до університетського музею старожитностей. Крім польових археологічних досліджень, продовжував опрацьовувати добутий під час розкопок матеріал. Як наслідок у підготовленому 1905 р. Харківською Комісією з підготовки XIII археологічного з'їзду збірнику наукових праць було вміщено три його наукові статті [21].

Тим часом у 1902 р. В.Ю.Данилевич успішно склав магістерські іспити з російської історії у Харківському університеті. Навесні 1903 р. прочитав курс лекцій *pro venia legendi*, після чого отримав звання приват-доцента кафедри російської історії університету. З 1904 навчального року науковець викладав факультативний курс лекцій з історії давньоруських земель. Рукопис цього лекційного курсу, що зберігається в Інституті рукопису ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського, дозволяє скласти уявлення про глибоку ерудицію й обізнаність вченого [22]. Водночас В.Ю.Данилевич працював "хранителем" університетського етнографічного музею, був членом бібліотечної комісії університету та членом Історико-філологічного Товариства університету.

Восени 1904 р. за порадою і підтримкою Д.І.Багалія вчений зосереджується над вивченням ранньомодерної історії Слобідської України. З

цією метою двічі (1905 і 1907 рр.) побував у відрядження до Москви для роботи над цією темою в архівосховищах. Результатом цієї праці стали опубліковані ним статті-дослідження [23], у яких висвітлювалися питання генеалогії, економічного становища полкової старшини, органи полкового управління. Вже у 1906 р. розпочав підготовку до видання джерельних матеріалів з історії Слобідської України і роботу над докторською дисертацією "Нариси з історії управління Слобідської України в XVII–XVIII ст." [24]. Однак цим намірам не судилося збутися.

Ученого приваблювали і питання стародавньої та середньовічної історії України. В.Ю.Данилевич не зрадив своєму покликанню археолога. Він двічі представляв Харківський університет на археологічних форумах. На XIII Археологічному з'їзді, який відбувся в Катеринославі 1905 р., він був співкерівником однієї із секцій і виступив з доповіддю про монетні скарби Катеринославщини [25]. На третьому обласному історико-археологічному з'їзді, який відбувся 1906 р. у м.Володимир-на-Клязьмі, В.Ю.Данилевич виголосив доповідь, у якій оприлюднив головні результати археологічних розкопок неолітичних пам'яток, проведених ним улітку 1903 і 1905 р. у Таврійській та Херсонській губерніях.

Таким чином, археологічні дослідження, проведені В.Ю.Данилевичем на Слобожанщині в 1901–1905 рр., були досить результативними. Уведені ним до наукового обігу нові матеріали суттєво збагатили уявлення про стародавню історію та старожитності Слобожанщини. Загалом "харківський період" у творчій біографії В.Ю.Данилевича був надзвичайно плідним і доволі успішним.

Література

1. Ляшко С.М. Про участь В.Ю.Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду у 1902 р. у Харкові // Археологія. – 2003. – №2.
2. Маслійчук В. В.Ю.Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина. – 2003. – №3. – С. 136–141.
3. Гомоляко А.О. Участь В.Ю.Данилевича у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. – Вип. 42. – С. 189–197.
4. Довнар-Запольський М.В. История императорского Университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – С. 34–43.
5. Институт рукопису ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського, ф. XXIX, спр. 147, арк. 1. Автобиографический очерк и свидетельства о сдаче экзаменов в Киевском университете (копии).
6. Данилевич В.Е. Карта монетных кладов Киевской губернии до первой половины XV ст. // Труды IX Археологического съезда. – М., 1895. – Т. 1. – С. 260–264.

7. Данилевич В.Е. Стоянка и мастерская каменного века в Могилевской губернии, исследованная летом 1893 года // Киевская Старина. – 1895. – Т. XLIX (апрель). – С. 12–18.

8. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970 [Видання 2-е, репринтне. Передмова О.Супруненко. – Полтава, 1994]. – С. 43.

9. Протокол первого заседания комитета по устройству XII Археологического съезда в Харькове, 20 марта 1900 г. под председательством Ректора университета // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 1.

10. Див.: Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – К., 1923. – Кн. II–III. – С. 130–132.

11. Ляшко С.М. Про участь В.Ю.Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду у Харкові // Археологія. – К., 2003. – №2. – С. 132.

12. Данилевич В.Е. По поводу одного погребения вырезанного с землей // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 361–364; Данилевич В.Е. Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах Харьковской губернии // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 365–372; Данилевич В.Е. Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 1. – С. 374–410; Данилевич В.Е. Раскопки курганов около с.Буд. и х.Березовки (совместная экскурсия Е.Н.Мельник и В.Е.Данилевича) // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 1. – С. 411–433.

13. Данилевич В.Е. Донецкое и Хорошевское городище // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 227.

14. Данилевич В.Е. Донецкое городище и город Донец (Историко-археологический очерк) // Археологическая летопись Южной России: Журнал, посвященный южно-русской старине. – Харьков, 1904. – №3. – С. 197.

15. Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 1. – С. 314–410.

16. Археологическая летопись Южной России: Журнал, посвященный южно-русской старине. – К., 1904. – №3. – С. 124.

17. Данилевич В.Е. Заметки по археологии и нумизматике // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 375–395.

18. Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического общества // Императорское Московское Археологическое Общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.). – М., 1915. – Т. II. – С. 102.

19. Отчет о деятельности Харьковской Комиссии по устройству XIII археологического съезда в г.Екатеринославе, состоящей при Харьковском

Историко-Филологическом Обществе // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 1.

20. Отчет В.Е.Данилевича о раскопках, произведенных летом 1903 года (Приложение к протоколу заседания Харьковской Комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе, состоящей при Харьковском Историко-Филологическом Обществе 21 декабря 1904 г.) // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Х., 1905. – Т. XVI. – С. XXIV–XXV.

21. Данилевич В.Е. Стоянка и мастерская около сл.Хухры Ахтырского уезда Харьковской губернии. // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 314–321; Данилевич В.Е. Заметки по археологии и нумизматике // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 375–395; Данилевич В.Е. Материалы к нумизматической библиографии // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 590–640.

22. Институт рукопису ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського, ф. XXIX, спр. 88. Данилевич В.Е. История древнерусских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. – 283 арк.

23. Данилевич В.Е. Время образования Слободских черкаських полков // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909; Данилевич В.Е. Из истории управления Слободской Украины XVII ст. // Сыну Украины: Сборник статей в честь проф. В.Б.Антоновича. – К., 1908; Данилевич В.Е. Роспись борошну детей И.Н.Дзиковского // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, изданный в честь Н.Ф.Сумцова. – Харьков, 1909. – Т. XVIII.

24. Детальныше про цей науковий проект В.Ю.Данилевича див.: Маслійчук В. В.Ю.Данилевич та історія Слобідської України // Київська Старовина. – 2004. – №1. – С. 163–168.

25. Данилевич В.Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. – Харьков, 1904. – 18 с.

І.В.Мошик

Становлення в регіональній вищій школі Чернігівщини нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-х рр. ХХ ст.

Останнім часом серед науковців виник інтерес до вивчення історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Глибоке наукове дослідження історичних витоків суті тоталітарної влади та її підтримки широким загалом є одним із гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві. Все частіше

з'являються публікації, присвячені окремим напрямам досліджуваної проблеми. Інформацію з цієї теми можна отримати у роботах М.Т.Безотосного [1], Г.В.Касьянова [2], В.М.Даниленка [3], В.Шкварчука [4], І.Я.Щупака [5]. Водночас залишається майже не дослідженим питання становлення в регіональній вищій школі нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-х рр. ХХ ст. Отже, використовуючи історичні джерела, розглянемо організаційні форми та методи навчання, які застосовувалися в регіональній вищій школі Чернігівщини, та з'ясуємо їх вплив на становлення нового українського інтелігента.

Після поразки національно-визвольних сил періоду 1917–1920-х рр. відбулася ліквідація створеної української вищої школи, в основу якої було покладено ідею національної освіти. Відкинувши її як буржуазно-націоналістичну, комуністична влада почала розбудову власної радянської системи освіти.

Вища школа розглядалася новою владою як центральна ланка всієї освітньої системи, від цілеспрямованої дієвості якої залежали перспективи існування цієї влади. Оволодіти вищою школою означало зайняти непорушні позиції в науці, масовій освіті і визначити таким чином її розвиток у контексті створення нового, заідеологізованого, духовно і морально підпорядкованого інтелігента [6, с. 3]. Очікувана ефективність діяльності вузівської системи освіти могла бути забезпечена лише за умов доцільно спрямованої організації учбового процесу. Важливу роль при цьому повинні були відігравати організація керівництва вузом, навчальне планування, розробка програм, розклади, раціональне використання часу студентами під час занять та підготовки до них. Старі форми роботи мало влаштовували нову владу, адже вони були спрямовані на отримання студентами фундаментальних теоретичних знань, які базувалися на глибокому академізмі вузівської освіти. Більшовики ж бажали отримати максимальний результат за мінімальні витрати і в короткий термін, не маючи при цьому теоретично підготовленого абітурієнта. З огляду на це потрібно було вибудувати організаційну систему вузу відповідно до сталих умов та вимог часу, розробити нові засоби, прийоми, методи та форми роботи, які б поєднували теоретичні знання з практичними навичками і вміннями та сприяли ідеологізації навчального процесу. Дореволюційна безапеляційна теза про те, що лише академічні показники є критерієм діяльності студентів та запорукою їхнього успіху, залишилася на "звалищі історії". Метою учбової діяльності пореволюційного часу вважалося використання здобутих знань у боротьбі з буржуазією та побудові комуніс-

тичного суспільства. Студенти не тільки відчували на собі вплив соціальної трансформації, а й брали у ній участь. Навчання та організація вузівського життя пов'язувалися з вимогами народного господарства [7, с. 53].

11 березня 1919 р. відділ вищої школи Наркомату освіти опублікував постанову №8, відповідно до якої керівництво науковою, науково-навчальною і освітньою діяльністю вузу покладалося на відповідні ради. Наукова рада мала організувати науково-дослідну роботу, науково-навчальна – керувати навчальним процесом, освітня – займатися поширенням знань серед населення. Керівництво господарською роботою покладалося на господарський комітет. Управління вищим навчальним закладом у цілому зосереджувалося в руках комісара, що призначався Наркоматом освіти [8, 17–18 зв.].

Відповідно до "Положення про управління ІНО", ухваленого на засіданні Вищої наукової ради при Управлінні вищих шкіл 20 липня 1920 р., інститут повинно було очолювати бюро, до складу якого входили ректор (у деяких інститутах він же й політкомісар), заступник політкомісара, проректор, секретар, декани факультетів, два представники студентського комітету [9, с. 10]. Але уже у квітні 1921 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосу, посилаючись на "сучасні українські умови", була ухвалена постанова про передчасність використання колегіального управління у вищих навчальних закладах України, натомість було введено систему одноосібного управління [10, с. 6]. Скільки реорганізацій того часу не витримало вузівське правління – посада політкомісара залишалася в ньому ключовою.

У квітні 1922 р. політкомісар Глухівського ІНО доповідав у Губпрофос: "... политические настроения работников института можна квалифицировать как пролетарские. Отношение к советской власти внешне безусловно лояльное. Важно отметить, что соцполитику и историю революционного движения читает старый партийный меньшевик Рыбальских-Бутевич И.В. Трудно сказать, из чьих уст интереснее слушать эти предметы: из уст "объективного" профессора или марксиста меньшевика. Коммунистов слушателей в ИНО нету. Имеется два бывших коммуниста" [11, с. 16–17]. У цей час прихильне ставлення політкомісара Б.Миріна до викладача-меншовика залишилося не поміченим, але пізніше таку лояльність тоталітарний режим йому не пробачив. "... В 30-х годах он был начальником политуправления Северо-Кавказского военного округа и в период культа личности в 1937–1938 гг. сложил свою голову" [12].

Політкомісар Чернігівського ІНО М.Ф.Дорошович переймався іншими проблемами і звертав увагу губернського керівництва на брак політичної літератури у вузі [13, с. 38].

Але досить часто відсутність чіткого розмежування повноважень ректора і політкомісара призводила до всіляких непорозумінь у процесі керівництва вищим навчальним закладом. На таких проблемах наголошував політкомісар Ніжинського ІНО О.О.Карпеко: "Эта неопределенность отношений имеет результат полной растерянности как студентов, так и преподавателей. Предлагаю: в срочном порядке выработать инструкцию, устанавливающую взаимоотношения ректора и политкомиссара и права и обязанности каждого из них в отдельности" [14, с. 82]. Ця проблема для даного вузу втратила свою актуальність після призначення 10 грудня 1921 р. О.О.Карпека ректором Ніжинського ІНО.

Досить часто НКО намагався призначити керівником вузу саме політкомісара, але в більшості випадків останній не мав відповідної освіти і був некомпетентним щодо організації внутрівузівської діяльності. Зокрема, у 1925 р. ГубІНО порушило питання перед Головосвітою про звільнення директора Шосткинського хіміко-технологічного вузу О.М.Машкина (людини з фундаментальною освітою, досвіченого керівника) і рекомендувало на цю посаду політуповноваженого, декана робітфаку І.Г.Настюху [15, с. 2], який не мав ні вищої освіти, ні досвіду керівної та наукової діяльності. Мабуть, з цих причин О.М.Машкин залишався керівником інституту до початку 30-х років [16, с. 38].

Пізніше потреба в політкомісарах відпала. Ректором вузу міг стати тільки член ВКП(б). На поч. ж 20-х рр. через слабкість впливу більшовицької партії на широкий український загал ця посада була надзвичайно актуальною і дуже корисною для подальших партійних перспектив.

У сер. 20-х рр. було прийнято "Загальне положення про інститути УСРР", яке чітко визначило повноваження і компетенцію їх адміністрації. Відповідно цього положення діяльністю кожного інституту керувало правління, яке обиралося колективом вузу та затверджувалося НКО і складалося з ректора, його помічника, деканів, по одному представнику від виконкомбюро студентства інституту і відповідного господарського відділу і профспілки. Ректор інституту призначався Наркомом освіти на один рік і був головою правління. Кількість членів правління визначалася НКО [17, с. 1]. Така адміністративна вузівська система діяла до введення уніфікації радянської освіти.

Навчальний рік у вузах на поч. 1920-х рр. тривав 10 місяців, мав три триместри, між якими були двоє двотижневих та одні місячні канікули.

Спочатку йшов теоретичний триместр, потім практичний, потім знову теоретичний і т.д. Навчання починалося у жовтні і тривало до вересня наступного року. Сесії у більшості інститутів проходили у січні–лютому, червні та вересні. Така система не задовольняла ні викладачів, ні студентів, бо не давала можливості продуктивного використання часу, і була замінена на семестрову у кін. 1920-х рр. [10, с. 6–7; 18, 133; 19, 2].

Офіційно навчальний день студента тривав не більше 8 годин, у тому числі не більше 4 годин лекцій. Насправді ж він складався із 5–6 занять, кожне з яких тривало 50–70 хв., потім близько 4 годин виконувалися практичні роботи, працювали наукові гуртки, проводилися засідання організацій, збори, які закінчувалися пізно увечері – о 20–22 год. Очевидними були недоліки навчальних планів та розкладів. Кількість занять не відповідала реальним можливостям студентів, які не встигали засвоювати матеріал; складніші та спеціальні предмети часто стояли у розкладах останніми, що заважало сконцентруватися на основному [20, с. 2–3]. Подібні проблеми мав Чернігівський ІНО, основними недоліками навчальної роботи якого були: "відсутність твердого розкладу та невчасний початок і закінчення лекцій та конференцій; відсутність систематичної реєстрації студентів; ходіння під час занять із аудиторії до аудиторії; безладдя у лабораторіях; невчасна явка чергових; безладне вештання й гамір у коридорах; ламання календарного розкладу; невиконання постанов комісії; нерівномірне забезпечення лабораторій літературою; загальне підупадання дисципліни" [21, с. 47]. Це негативно відбилося на академічних показниках, що демонструє нижчеподана таблиця.

**Відомості факультетської комісії ЧШО
за 1925–1926 навчальний рік [21, с. 83].**

1	Всього	59 студентів	100%
2	Можна випустити з інституту	33 студенти	56%
3	Слід перевірити	15 студентів	25,4%
4	Залишити на другий рік	9 студентів	15,2%
5	Перенести розгляд питання на управління ЧІНО	2 студенти	3,4%

Аналізуючи академуспішність студентів Глухівського ІНО, слід наголосити, що її результати мало чим відрізнялись від вищезазначених.

**Звіт по факультету соціального виховання ІНО
за I триместр 1922–1923 навчального року [22; 20].**

1	Всього	56 студентів	100%
2	Переведені на наступний триместр одразу	17 студентів	30,4%
3	Переведені на наступний триместр після складання додаткових заліків	18 студентів	32,1%
4	Переведені на наступний триместр з перенесенням деяких заліків на весну	19 студентів	33,9%
5	Відраховано за неуспішність	2 студенти	3,6%

Порівнявши результати академуспішності двох вузів Чернігівщини початку і середини 20-х рр., слід відмітити їх сталість, що деякою мірою свідчить про марність реформаційних зусиль більшовицької влади в даному напрямку. Якість освітніх результатів творення нової української радянської інтелігенції на той час була не найкращою.

На жаль, увага більшовицького уряду була прикута до зовсім інших проблем вищої школи. Відповідно до декрету РНК УСРР від 4 липня 1921 р. навчальний процес у педвузах прирівнювався до навчально-трудої мобілізації: "Совнарком постановляет: поставитъ занятия слушателей всех педагогических учебных заведений Украины в условия учебно-трудои повинности; контроль над ней и ответственность за нарушение ее в порядке установленном для слушателей милитаризованных высших учебных заведений" [23, с. 41].

Обов'язками студентів були трудова та учбова діяльність. Перша полягала у здобутті господарських та трудових навичок, невиконання яких вважалося саботажем та дезертирством; друга – у відвідуванні лекцій, семінарів, виконанні практичних робіт, що визначалися програмами, розкладами, індивідуальними заняттями та проходженням практики. Надзвичайна увага приділялася трудовій діяльності: "При всех институтах безусловно должны быть организованы трудовые процессы в мастерских, садах, огородах, фермах, поле и т.д. При их помощи необходимо наглядно установитъ живую связь науки с природой и производством. Все

студенты должны сами практически провести те работы в мастерских и на земле, которые им потом придется организовывать" [24, с. 2]. Така організація навчального процесу, з одного боку, привчала майбутню інтелігенцію до сприйняття фізичної праці як невід'ємної частини їх професійної діяльності, а з іншого – давала можливість використання безплатної робочої сили для потреб навчального закладу.

Трудові процеси також організовувалися на фахових виробництвах, при інститутах (частіше це були вузи педагогічного спрямування) створювалися дослідні навчально-допоміжні заклади (школи, дитячі садки, клуби) [24, с. 4]. Такі дослідні школи існували до сер. 20-х рр. при Чернігівському та Глухівському ІНО. Студенти Шосткинського вузу виконували трудове навантаження безпосередньо на Шосткинському пороховому завод.

Дослідні школи при інститутах у пер. пол. 20-х рр. слугували потужною базою для проходження педагогічної практики, що було надзвичайно дієвим фактором в отриманні майбутньої професії: "При Глуховском ИНО была создана целая небольшая образцовая школа с крайне малочисленными классами (от 6 до 12–15 человек в классе). В этой школе мы наблюдали уроки наших методистов В.К.Федоренко, В.В.Голубева, которые таким образом учили нас не только словом, но и собственным примером. Здесь мы давали многочисленные пробные уроки, здесь проходили наши зачетные уроки с детальнейшим последующим разбором их. Получить высшую оценку "весьма удовлетворительно" у наших методистов было делом далеко не легким" [25, с. 6].

Незважаючи дивлячись на всі негаразди пореволюційного періоду, постійне втручання у навчально-виховний процес з боку нової тоталітарної влади, закладені дореволюційні традиційні методологічні основи функціонування вищої школи ще продовжували діяти протягом майже всього першого десятиліття існування радянської влади.

Процес запровадження нових форм і методів викладання був поступовим, але тенденційним і непохитним. На прикладі переліку навчальних дисциплін, які викладалися у Ніжинському вищому навчальному закладі, можна прослідкувати тенденцію поступового витіснення традицій дореволюційної вищої школи і заміни їх новими, ідеологічно спрямованими постулатами більшовицької влади. Зокрема, у 1919–1920 рр. "П.В.Тихомиров читал психологию, введение в философию, историю древней философии, историю новейшей философии от Фихте до наших дней. И.И.Семенов читал – историю римской литературы, историческую грамматику латинского языка. М.Н.Бережков вел занятия по русской историографии XVIII в. И.Г.Турцевич – историю греческой литературы,

латинського автора, грецького автора, історію класическої філології, грецький семінарий, історію Рима. В.І.Резанов читав історію руської літератури, літературну діяльність Тургенева, історію західно-європейської літератури. М.Г.Лянскоронський – загальний курс руської історії, французький мовний. І.В.Борков – історію християнської церкви. Г.А.Максимович – історію України, історію української революції в ХVІІ в. А.С.Грузинський – вступ до мовознавства, церковно-славянський мовний, історію руської мови, славянські діалекти, історію української літератури, історію української мови. І.В.Добиш – грецький мовний. Л.Н.Кириллов – методику латинської мови. В.А.Заболотський – історію педагогіки, дидактику. В.В.Кукаркін – методику історії та географії. Л.А.Боряковська – історію німецької літератури В.С.Рождин – історію Греції" [26, с. 3].

Поступово з уведенням нових реформаційних ідей щодо функціонування вищої школи в Україні відбувається витіснення фундаментального академізму зі стін вищих навчальних закладів. У 1924 р. у тому ж таки Ніжинському інституті народної освіти викладалися наступні предмети: соціально-економічні науки – Карпеко О.О., історія України – Максимович Г.О., українська література, українська мова та мистецтво в житті дитини – Грузинський О.С., загальна історія та історія соціалістичних вчень – Покровський О.І., російська література та клубна робота – Резанов В.І., німецька мова – Семенов І.І., хімія, фізика та природознавство – Бельський П.А., географія – Булаєвський Н.П., педіатрія з педагогікою та анатомія і фізіологія – Буштєдт П.А., французька мова – Гржимайло О.А., працезнавство – Каменев О.С., історія педагогіки та педопсихології – Кирилов О.М., історія революційного руху, вчення про право та радянське будівництво, радянська система освіти – Кукаркін В.В., радянська конституція і політекономія – Максимович О.Г., семінар з соціалістичного виховання – Ніконов С.М., англійська мова – Родіонова Л., мистецтвознавство – Тітов К.Г." [27, 56–56 зв.].

Порівнявши наведені приклади, неважко помітити примітивізм нової радянської вищої школи порівняно з дореволюційною. Також чітко прослідковується необхідність пристосування викладачів, висококваліфікованих спеціалістів вузькофахового наукового спрямування, до умов пореволюційного примітивізму у вищій школі. Такі кардинальні перетворення пояснюються, по-перше, заміною ґрунтовно підготовленого з фундаментальною дозувільською базою студентського контингенту на напівосвічений, малописемний, напівголодний, але класово та ідеологічно придатний, який внаслідок цих обставин просто не зміг би прийняти академічну науку; по-друге, новій тоталітарній владі не потрібна була

фундаментально підготовлена високоосвічена молодь у глобальних масштабах. Достатньо було масового освітнього примітивізму для бездумного сприйняття та подальшої пропаганди більшовицьких ідеологічних постулатів.

За виконанням учбової діяльності здійснювався контроль насамперед деканом, який очолював контрольно-навчальну комісію факультету, звітуючи щомісяця про її діяльність, що разом з висновками політкомісара вузу надсилалися до Головпрофосу.

Спостереження за виконанням студентами навчальної повинності контрольно-навчальна комісія Ніжинського ІНО здійснювала через встановлення чергувань з реєстрації відвідування лекцій, розгляд журналів та відомостей для з'ясування відвідувань семінарів та практичних занять, присутність на роботах різних видів та контроль за виконанням студентами реєстрації здійснення трудової повинності, участь у засіданнях факультетських та інших комісій, присутність на колоквіумах [28, с. 4]. Таким чином, тотальний контроль повинен був не тільки сприяти якійсь організації студентської діяльності, а й привчити майбутнього фахівця до сприйняття його необхідності у повсякденному житті. У сер. 20-х рр. з'явилися організації на кшталт "Ліга часу", "НОТ" (наукова організація праці), які не тільки контролювали навчальну діяльність студента, а й намагалися своїми директивами та постановами розписувати його громадське та особисте життя щохвилино, наголошуючи на тому, що особистість та її діяльність належить не собі, а колективу, і всі особисті інтереси підпорядковані державним [29, с. 4].

На поч. 1920-х рр. вузівські методи навчання зазнали певних змін у порівняно із старою школою. Основними серед них у конкретний період часу, поряд з традиційними лекціями та семінарськими заняттями, були дальтон-план, практичні й лабораторні заняття.

Дальтон-план акцентував увагу на самостійній роботі студента та контролі з боку викладача. Увесь навчальний матеріал поділявся на розділи за місяцями, які у свою чергу ділилися на щоденні завдання. Студенти працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях. Вузи інтенсивно почали користуватися таким методом у 1923–1924 навч. році, про що дізнаємося з доповідної ЧІНО до Губпрофосу: "Работа должна и дальше развертываться в том же направлении, осуществляя основную нашу тенденцию – от лекции преподавателя к полной самостоятельной работе студента, к работе лабораторно-исследовательского характера" [30, с. 5]. У Ніжинському вузі питання застосування дальтон-плану викликало жваву дискусію, яка тривала майже 5 годин. Якщо керівництво вузу вимагало ведення нового методу викладання негайно, то викладачі,

зокрема Бельський, слушно наголошував на недостатній матеріальній базі, в якій було "обмаль існуючих пособій, бракпотрібних кабінетів, відсутність лабораторного обладнання та різноманітного приладдя" [34, с. 44]. Однак запровадження дальтон-плану у вузі було визнано нагальною потребою. При застосуванні цього методу студенти отримували колосальні навантаження, про що, зокрема, свідчить розклад занять по ЧІНО у 1924–1925 навч. році. Заняття розпочинались щодня о 9 годині ранку і тривали до 12 години в лабораторіях. З 12.00 до 12.30 відбувалось обговорення опрацьованого матеріалу, з 12.30 до 17.00 год. щодня (крім суботи) прослуховувався лекційний матеріал, а з 18.00 до 22.00 проходили заняття з фізкультури по одній годині на групу. Субота вважалася педагогічним днем, але робота студентів, як завжди, починалась о 9 годині ранку [31, с. 9]. На засіданні Правління Ніжинського ІНО констатували: "Студенти соцвиху і робфаку перевантажені академічною роботою близько 20–30% понад норму, особливо по виробничому циклу" [32, с. 78]. Система дальтон-плану не виправдала себе, тому з 1925–1926 рр. було запроваджено семінарські заняття, які збільшували роль викладача та його відповідальність у процесі підготовки студента.

Причиною запровадження лабораторних занять стало незадовільне фінансування вузів, брак необхідних підручників та посібників тощо. В Ніжинському ІНО стверджували: "На 1925–1926 рр. інститут ставить перед собою завдання поширювати лабораторизацію академічної роботи ІНО" [33, с. 31]. Але і до такого методу навчання вузівської молоді було надзвичайно важко пристосуватися. Незадовільне матеріальне забезпечення студентів змушувало їх виснажливо працювати, витрачаючи на це багато часу. Соціальний склад вузівського контингенту з пролетарсько-селянських представників, яким було важко пристосуватися до академічного навантаження, не давав можливості повноцінно застосувати цей метод навчання у вузі. Через застосування лекційної форми роботи студенти ґрунтовніше ознайомлювалися з необхідним учбовим матеріалом, економили час, а семінарські та лабораторні заняття заповнювали прогалину у навичках із самостійної роботи.

Отже, через застосування нових форм та методів навчальної діяльності студентства уряд намагався не тільки розірвати зв'язок з дореволюційною вищою школою, а й привчити молодь до сприйняття невідворотності більшовицької модернізації вузівської системи та виховати не особистість-індивідуала з фундаментальною академічною освітою, а напівосвіченого носія комуністичної ідеології, від результатів діяльності якого залежала сталість тоталітарного режиму.

Література

1. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930 рр.) // УІЖ. – 1993. – №2, 3.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–1930 років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1991. – 175 с.
3. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 95 с.
4. Шкварчук В. На казарменному становищі (нарис з історії Чернігівщини довоєнних років). – Чернігів, 2002. – 226 с.
5. Щупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20 – 30 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя. 1995. – 178 с.
6. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. Р 166, оп. 7, спр. 1.
7. Там само, оп. 3, спр. 809.
8. Там само, оп. 1, спр. 22.
9. Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. Історичний нарис. 1920–2000. – К., 2000. – 220 с.
10. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-674, оп. 1, спр. 10.
11. Там само, спр. 247.
12. Із фондів музею Глухівського педагогічного університету // Лист Старченка Г.П. Ляшку І.М. від 12.05.1966 р.
13. ДАЧО, ф. Р–674, оп. 1, спр. 69.
14. Державний архів Чернігівської області Ніжинський відділ (ДАЧО НВ), ф. Р-2161, оп. I, спр. 13.
15. ДАЧО, ф. Р–674, оп. 1, спр. 444.
16. Там само, спр. 433.
17. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. Р–2322, оп. 2, спр. 83.
18. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 347.
19. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк, 2000. – 247 с
20. ЦДАВО України, ф. Р–166, оп. 4, спр. 212.
21. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 373.
22. Там само, ф. Р–674, оп. 1, спр. 70.
23. Там само, спр. 33.
24. ДАЧО НВ, ф. Р–2161, оп. 1, спр. 2.
25. Із фондів музею Глухівського педагогічного університету // Спогади Зенченко Н.С. "Мой институт", 1969 р.
26. ДАЧО НВ, ф. Р–2161, оп. I, спр. 1.
27. Там само, спр. 42.
28. Там само, спр. 36.
29. Там само, спр. 43.
30. ДАЧО, ф. Р–608, оп. I, спр. 169.
31. Там само, спр. 213.
32. ДАЧО НВ, ф. Р–2161, оп. 1, спр. 44.
33. Там само, спр. 89.

Невідомий ректор: реконструкція біографії О.О.Карпеки

Вітчизняні науковці останнім часом оминають своєю увагою вивчення історії розвитку освіти в Україні, зокрема і в такий складний та неоднозначний період вітчизняної історії, як 20–30-і рр. минулого століття. Але це був досить цікавий період, у якому відчувалися традиції класичної (сформованої впродовж всього ХІХ ст.) освіти та нової (радянської): поєднання різних керівних та викладацьких кадрів, кардинальної зміни студентської аудиторії, ставлення держави до освіти та політики у освітній сфері тощо.

Тож ми спробували поглянути на дану проблему крізь призму інформації, пов'язаної з постаттю людини, якій судилось на власній долі відчувати поєднання всіх цих старих та нових тенденцій в освіті і пройти шлях від гімназиста та студента до професора і ректора вузу (точніше – кількох вузів). При цьому ця постать була забута, що дозволяє, вивчаючи інформацію, пов'язану із її професійною кар'єрою, краще зрозуміти тенденції в тогочасній системі освіти в Україні і водночас реконструювати біографію вченого.

Олександр Олександрович Карпеко був справді цікавою особистістю: протягом 1922–1927 рр. він зміг покерувати трьома з шести найстаріших вузів Наддніпрянської України. Звичайно, що призначення О.О.Карпеко на ці посади вирішувалось у вищих державних інстанціях, але це обрання залежало від проявлених ним здібностей. Це було засвідчено і характером його роботи на керівних посадах у вузах Радянської України: Ніжинському інституті народної освіти (колишньому Історико-філологічному інституті ім. князя Безбородько, нині – Ніжинському державному університеті ім. М.Гоголя), Київському інституті народної освіти (колишньому Університеті Св. Володимира, нині – Київському національному університеті ім. Т.Шевченка) та Київському інституті народного господарства (колишньому Київському комерційному інституті, нинішньому Київському національному економічному університеті ім. В.Гетьмана). І в усіх цих вузах його робота характеризувалася сприянням українізації освітнього процесу, самовідданою працею на користь відновлення матеріальної бази та оптимізації освітнього процесу в них. Тож особа О.О.Карпеко справді заслуговує на докладне вивчення та популяризацію інформації про нього.

Ким же він був? Завдяки наявним архівним матеріалам можна досить чітко й вичерпно відповісти на це питання. Олександр Олександрович

Карпеко народився 3 (16 – за новим стилем) листопада 1891 р. у м.Кролевець на Чернігівщині. В автобіографіях Карпеко зазначав, що за національністю він українець, а за соціальним походженням – інтелігент [1]. Батько О.О.Карпеко мав нижчу домашню освіту і працював листоношею на Кролевецькій пошті. Мати також мала початкову освіту, займалася домашнім господарством. Зазначимо, що прізвище Карпеко було поширеним у регіоні. Зокрема, в КІНГУ в 1920-х рр. працювало ще два викладачі з прізвищем Карпеко, що також походили з цього регіону Чернігівщини, О.Д.Карпеко (1894 р. народження, дворянин) [2] та В.В.Карпеко (1877 р. народження, з сім'ї службовців) [3]. Обидва також називали себе в особових справах українцями. Тож українська приналежність О.О.Карпеко має додаткове підтвердження.

Та повернімось до особи Олександра Карпеко. У 1892 р. його батько був переведений на службу до поштового відділення с.Блинні Кучі Рославського повіту на Смоленщині, де працював до 1899 р. Сюди ж відповідно переїхала і його сім'я. Саме тут розпочав свою освіту О.О.Карпеко: в сільській школі письменства. Проте початкову освіту Олександр довелось закінчувати у школі с.Холм Більського повіту Смоленської губернії (куди 1899 р. на роботу було переведено батька), яку він і скінчив у 1901 р. У 1902 р. батька було переведено на роботу до повітового міста Біле Смоленської губернії, де Олександр поступив до гімназії, в якій навчався 4 роки. У 1906 р. батькові ампутували ногу, внаслідок чого він залишив роботу і вийшов на пенсію. Сім'я переїхала до м.Новгород-Сіверського. О.О.Карпеко згадував: "Тут я почав займатися приватними уроками, аби на ті гроші підтримувати сім'ю, яка в ті часи складалася з 13 осіб" [4]. Водночас Олександр продовжив навчальний курс у місцевій гімназії, яку закінчив у 1910 р. Цього ж року він вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту ім. князя О.Безбородька на відділення класичної філології. Тут він прослухав курси лекцій з богослов'я, філософії, педагогіки, грецької, римської та російської словесності, всесвітньої та російської історії, а також вивчав нові мови (німецьку та французьку). Ніжинський інститут на той час готував викладачів для середніх навчальних закладів з класичних мов та історії. Причому Карпеко, як особа небагата, змушений був займатися викладацькою діяльністю (репетиторством) також і в студентські роки. Згодом він згадував: "Увесь час перебування в Інституті я продовжував займатися приватними уроками" [5]. Тож його матеріальне становище було неблизким, хоча й не злиденним – студенти Інституту забезпечувалися харчуванням, обмундируванням та безкоштовним проживанням у студентському гуртожитку. А

бібліотека, що діяла при Ніжинському історико-філологічному інституті, давала змогу отримати ґрунтовні знання з багатьох дисциплін.

Однак у студентські роки Карпеко займався не лише освітою та підробітками. Як слідує зі спогадів О.О.Карпеко, саме в цей період відбулось його ознайомлення з суспільно-політичним життям та включення до нього. Вже у рік вступу до інституту він бере участь у вшануванні пам'яті померлого Л.М.Толстого, що в принципі було незаконною акцією (влада та керівництво вузу на це дозволу не давали). О.Карпеко згадував про ці події: "У великій скорботі схилиємо свої голови ... і обіцяємо не зупинятися ні перед чим у боротьбі з мракобіссям та бузувірством" [6]. Зазначимо, що в Ніжинському інституті, як і в інших вузах Російської імперії, в той час відбулася чергова активізація студентського руху [7]. Цьому сприяв і більш демократичний склад студентів Ніжинського інституту порівняно з іншими вузами імперії [8].

У 1914 р. Карпеко мав закінчити Ніжинський історико-філологічний інститут. Як випускник класичного відділення він мав написати дипломну роботу з грецької або римської словесності [9]. Карпеко обрав тему: "К вопросу о характере и происхождении греческой сатирической драмы", з якої він виконав роботу, що була успішно захищена та стала його першою опублікованою науковою працею [10]. Як здібному студентові, О.О.Карпеко було запропоновано зайнятися підготовкою до професорського звання в інституті і, зокрема, затверджено відрядження до Лейпцигу на 2 роки з науковою метою. Проте скористатись цією пропозицією О.О.Карпеко не зміг – у 1914 р. почалася Перша світова війна. Російська імперія воювала з Німеччиною, а тому поїздка до німецького Лейпцигу стала неможливою. Тож Карпеко з 1 липня 1914 р., було призначено вчителем класичних мов та історії до Острозької чоловічої гімназії Воронізької губернії, де він пропрацював до 1 січня 1918 р. У цей час він продовжував і наукову діяльність, видавши 1916 р. розвідку "Античные мотивы (Опыт исследования античных мифов)", яка засвідчила продовження дослідження ним теми давньогрецької культурної спадщини, початок вивчення якої відбувся ще у студентські роки.

Він також брав активну участь й у тих політичних подіях, що потрясли Російську імперію: у 1917 р. вступив до КП(б)У та до профспілки працівників освіти (РОБОС) [11]. Попри це до кінця 1918 р. він продовжував викладацьку діяльність в Острозькій гімназії (яку було перетворено на трудову школу), будучи при цьому також головою її педагогічної ради. Паралельно із цим до 20 грудня 1919 р., як член партії та профспілки, О.Карпеко обіймав низку керівних посад у радянській системі освіти

Вороніжчини (завідувач шкільного підвідділу народної освіти, член повітової та губернської рад з народної освіти, голова учительської профспілки). Загалом з цього часу Карпеко паралельно працював за кількома напрямками: освітня та наукова сфера, профспілкова, партійна діяльність та робота в радянських органах влади (така "різноплановість" праці дозволяла йому компенсувати можливість кар'єрного росту, яку він втратив унаслідок початку Першої світової війни). Приблизно в цей час він також мав одружитися. Принаймні в особовій справі, складеній у 1927 р., Карпеко зазначав, що у нього на утриманні перебуває дружина 30-ти років (тобто 1897 р. народження) та 8-річна донька (тобто народилась у 1919 р.) [12].

З 21 грудня 1919 р. до 5 вересня 1920 р. (отже, одразу ж після звільнення Донбасу від військ Денікіна) був переведений до цього регіону і працював в м.Константинівськ Донецької губернії членом ревкому, завідувачем виконкому народної освіти, членом міськради, викладачем у 1-й семирічній школі.

З 5 вересня 1920 р. до 1 травня 1921 р. Карпеко працював на партійній та викладацькій роботі у м.Бахмут (викладач у 2-й семирічній школі та на курсах підготовки працівників дитбудинків). При цьому у 1920–1921 рр. "брав участь у комуністичних загонах з боротьби з бандитизмом в Донбасі" [13].

З 1 травня до 13 жовтня 1921 р. – знову в м.Константинівськ (працює секретарем районного осередку КП(б)У і викладає у 1-й семирічній школі, а також є головою правління спілки працівників освіти).

Майже паралельно О.О.Карпеко починає працювати також у місті своїх студентських років – Ніжині. Тут він з 13 січня 1921 р. до 1 вересня 1922 р. – політкомісар та викладач Ніжинського інституту народної освіти (скорочено – Ніжинський ІНО (колишній Історико-філологічний інститут кн.Безбородько). А з 1 вересня 1922 р. (в автобіографії також зазначена й інша дата – 19 вересня 1921 р.) [14] був призначений ректором Ніжинського ІНО. На цій посаді О.О.Карпеко перебував до 23 червня 1924 р. [15] і при цьому зберіг за собою посаду політкомісара та викладача, а також поповнив перелік посад, що їх обіймав, посадою керівника семінару підвищеного типу з марксизму. 23 березня 1923 р. його було також затверджено науковим співробітником історичної секції науково-дослідної кафедри історії культури та мови у м.Ніжин. Водночас Карпеко був членом Ніжинського окрпарткому. Не полишав і профспілкової роботи: з листопада 1921 до 1 липня 1924 р. був головою правління Ніжинського окружного відділу РОБОСу. З осені 1923 до 1 липня 1924 р. був членом Ніжинської міськради.

У Ніжинському ІНО Карпеко спочатку обіймав посаду декана факультету соціального виховання, але після затвердження на посаді ректора залишив її, ставши завідувачем кафедри суспільствознавства, та викладав курси історичного матеріалізму, політекономії та історії РКП [16]. При чому з 1922 р. Карпеко здійснював викладання українською мовою [17] – з цього часу в Україні офіційно відбувся перехід до політики українізації, тож важко визначити, вчинив він у цьому випадку свідомо чи виконував партійну вказівку.

Зазначимо, що 1922 рік став свого роду етапним у житті О.О.Карпеко. Він на тривалий період поринув у роботу в системі вищої освіти України, як і у наукову діяльність (хоча остання і мала значне політичне забарвлення). Зокрема, з 1922 р. Карпеко перейшов до секції наукових робітників РОБОСу. З матеріалів Всеукраїнського комітету допомоги вченим також слідує, що з 1923 р. Карпеко значився як науковий працівник.

Та повернімося до діяльності О.О.Карпеко на посаді ректора Ніжинського ІНО. Інститут дістався йому у вкрай занедбаному стані. Але Карпеко, попри нетривалий термін свого ректорства у цьому вузі, завдяки своїй кипучій енергії зміг зробити чимало для виправлення становища. Вдалося відремонтувати частину приміщень та умеблювати їх. Кількість студентів перевищила 200 осіб. Почалося викладання нових дисциплін (природничого та фізико-математичного циклів). Було відновлено предметні кафедри, причому цей процес почався з факультету соціального виховання, яким перед цим керував Карпеко [18]. Незважаючи на те, що Карпеко обіймав цілу низку партійних та інших посад і вів активну партійну діяльність, він зберіг толерантне ставлення до інших та виважену політику в період керування Ніжинським ІНО. Зокрема, він не переслідував дореволюційних професорів Інституту, багатьох з яких знав особисто та поважав, а також сприяв зосередженню в Ніжині плеяди талановитих науковців, які спричинилися до піднесення ролі Ніжинської вищої школи у науковому житті України й СРСР. Велику увагу Карпеко також приділив упровадженню рішення про українізацію: сам одним із перших перейшов на викладання українською мовою та спонукав до цього інших. У Ніжинському ІНО спеціально для контролю за проведенням українізації було створено студентську комісію з українізації, яка мала також популяризувати українську мову та культуру загалом серед студентів [19]. Зазначимо, що з 281 студента, які на той час навчались у Ніжинському ІНО, українською мовою володіли 225 осіб. Ще гіршою була справа серед викладацького складу: з 25 викладачів її знали всього 7 осіб.

Проте продовжити роботу в Ніжині надалі Карпеко не зміг, оскільки 23 червня 1924 р. рішенням влади був переведений на роботу до Києва. На посаді ректора Ніжинського ІНО його змінив М.Г.Куїс, особа, що не займалася науковою діяльністю і не розуміла її особливостей. Як наслідок, багато із зробленого Карпеко для Ніжинської вищої школи було втрачено. В житті ж Карпеко почався новий період, пов'язаний із Києвом.

До Києва Карпеко був переведений 23 червня 1924 р. Він оселився на вул. Горовиця, 3, у кв. №18. У Києві Карпеко знов поєднував викладацьку роботу з працею в партійних структурах та державних органах влади: з кінця червня 1923 р. був членом губвиконкому; з 24 жовтня 1924 р. – членом Київської міськради; з 1 грудня 1925 р. – членом Київського окружного комітету КП(б)У, а з 1 січня 1926 р. завідував відділом агітації та пропаганди в Київському окрпарткомі (до 17 лютого 1927 р.).

Не був Карпеко на другорядних посадах і в освітній сфері. З 23 червня (за іншими даними – з 1 липня) 1924 р. до 27 листопада 1925 р. (за іншими даними – до 1 січня 1926 р.) він був ректором Київського інституту народної освіти (скорочено – КІНО), в якому також викладав "історію революційного руху на Україні й в Росії" (з 23 червня 1925 р. вже як професор 2-го розряду кафедри історії революційного руху в Україні та Росії КІНО). При цьому залишався науковим співробітником науково-дослідної кафедри історії культури та мови Ніжинського ІНО [20]. "За розпорядженням Наркомату освіти від 27 листопада 1925 р. за №41504 звільнений з посади ректора КІНО в зв'язку з переходом на партроботу, але був залишений професором КІНО на кафедрі історії революційного руху на Україні й Росії" [21]. З вересня 1926 р. Карпеко також став науковим співробітником науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму (у Києві), а з 5 лютого 1927 р. – уповноваженим наукового відділу Наркомату освіти у Києві (центральні державні відомства, до яких належав і наркомат освіти, в той період розміщувались у Харкові – столиці України до 1934 р.).

У Києві не припинилась і наукова творчість Олександра Карпеко, хоча тематично вона і змінилася, відображаючи кон'юнктуру того часу. Так, у 1925 р. він опублікував дослідження "З матеріалів до обліку студентської праці" та "З історії студентського руху 1905 р. на Київщині". В автобіографії, складеній навесні 1927 р., Карпеко також зазначав, що: "За останні часи, крім вище зазначених двох праць ... в різних часописах вмістив декілька статей з історії ревруху в Росії та на Україні, зробив 11 наукових докладів, керував марксистсько-ленінським семінаром та його історичною секцією в Ніжині у 1923–1924 році. Керував підвищенням

семинаром з історії ревруху в Росії та на Україні при Київському ІНО – з 1924–1926 року" [22]. Окрім цього, Карпеко брав участь у республіканських нарадах з проблем освіти. Цю діяльність він розпочав ще працюючи на Донбасі. Так, відомо про його участь у Губернському педагогічному з'їзді Донбасу (м.Бахмут, 1921 р.), I Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти (Харків, 1922 р.), VI Всеукраїнському з'їзді рад (Харків, 1922 р.), II Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти (Харків, 1923 р.), II Всеукраїнській сесії науково-педагогічного комітету (Харків, 1924 р.), III Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти (Харків, 1924 р.), на з'їзді підготовчих комітетів з скликання всеукраїнського з'їзду археології та історії, II Всеукраїнському з'їзді наукових робітників (Харків, 1927 р.) [23].

15 лютого 1926 р. Наркомат освіти УСРР прийняв "Положення про порядок заміщення посад керівників та викладачів в освітніх установах УСРР" [24], яким закріпив за собою практику призначення керівників вузів республіки. За розпорядженням народного комісаріату освіти від 16 лютого 1927 р. (№8962) О.О.Карпеко був призначений ректором Київського інституту народного господарства ім. Є.Бош (далі – КІНГ) замість С.С.Кагана, який був ректором цього вузу з 1 вересня 1926 р., але в останній період свого ректорства часто хворів і тому не міг виконувати своїх обов'язків [25]. Про призначення Карпеко ректором з Харкова було направлено телеграму до КІНГ за підписом заступника народного комісара освіти УСРР Приходька [26]. Після отримання цієї телеграми в КІНГ, обов'язки ректора інституту проректор навчальної частини проф. А.Є.Кристер 17 лютого 1927 р. звернувся з листом до О.О.Карпеко з повідомленням про його призначення ректором КІНГу і пропозицією "прибути до Інституту для прийому справ і майна й для вступу на посаду" [27].

Негайно прийнявши посаду, О.О. Карпеко вже 19 лютого видав розпорядження (за №127) по Інституту, в якому інформував, що "цього числа, згідно з телеграмним розпорядженням Наркомосвіти з 16 ц.м. №9906, я прийняв всі справи й майно інституту й вступив на посаду ректора" [28]. Про це Карпеко повідомив (телеграмою) і Народний комісаріат освіти [29]. Цього ж дня Карпеко (вже на посаді ректора) провів і перше засідання Правління КІНГу, на якому було заслухано та схвалено телеграму Наркомату освіти щодо його призначення ректором, а також розглянуто стан на кожному факультеті та питання, пов'язані з виданням "Наукових записок КІНГу" [30].

Як і на попередніх місцях роботи в системі вищої освіти (тобто в Ніжинському ІНО та Київському ІНО), Карпеко розгорнув діяльність, спрямовану на розвиток ввіреного йому навчального закладу. КІНГ на той час

переживав досить складний період своєї історії. Після евакуації до Саратова та подальших революційних часів колишній Київський комерційний інститут (перейменований 1920 р. на КІНГ) так і не зміг вповні відновити свою матеріальну та навчальну базу. Було втрачено більшість бібліотеки, в часи зміни влади у Києві розграбовано музей товарознавства, обладнання методичних кабінетів та лабораторій. Значної шкоди було заподіяно приміщенням Інституту, в яких тривалий час розміщувалися військові та урядові установи. Зменшився викладацький та студентський склад. Тож починати тут доводилося майже з того, що й у Ніжині. Завдяки ентузіазму та наполегливості нового ректора активізувалися ремонтні роботи; була зміцнено видавничу базу (прийнято рішення про підготовку публікацій з нагоди ювілею інституту) та збільшено асигнування на придбання літератури (за 1927–1928 навчальний рік кількість книг в інститутській бібліотеці зросла на 2132 одиниць, з них третина – україномовні) [31]. Було налагоджено роботу навчально-методичних кабінетів. Так, до початку 1928 р. було налагоджено роботу кабінетів: планового господарства, статистичного, економічної географії, страхування, місцевого господарства, хімічного, товарознавства, геологічного, економічного, історико-соціологічного, приватного права, публічного права; лабораторій: фізико-методичного випробування товарів, аналітичної хімії, технологічної, сільськогосподарської, біологічної, текстильного товарознавства; а також юридичної клініки та музею товарознавства [32].

Відповідно до урядових постанов кількість факультетів було скорочено до трьох: економічний, юридичний та робітничий (робітфак). Проте збільшилася кількість відділень, що сприяло поглибленню спеціалізації. При юридичному факультеті з 1927 р. почала роботу юридична консультація [33]. Для підвищення рівня підготовки майбутніх фахівців з осені 1927 р. відбулося збільшення терміну навчання студентів до чотирьох років (за винятком робітфаку) [34]. Правда, дещо зменшилася кількість викладачів: на грудень 1927 р. їх в Інституті було 86 та 10 викладачів військової справи [35]. Проте збільшилася численність студентів: у 1927–1928 навчальному році в Інституті навчався 1681 студент, при чому 750 з них отримували стипендії [36] (зазначимо, що вища освіта на той час була платною). За факультетами студенти поділялися наступним чином: 505 навчалися на економічному факультеті, 309 – на юридичному, решта (867) – на робітфаку [37]. В соціальному відношенні серед студентів переважали вихідці із службовців (які становили близько 50% всіх студентів), а за національною приналежністю – євреї (на економічному факультеті та робітфаку вони становили близько 48%) та українці (понад 35%), решта –

росіяни, поляки та ін. [38]. Для покращання житлових та матеріальних умов приїжджих та найбільш соціально незахищених студентів по бульвару Шевченка в буд. №12 було обладнано гуртожиток для студентів. І хоча його площа була незначною (259 кв. сажень), але він знаходився неподалік від навчального корпусу КІНГУ, розташованого на тому ж бульварі Шевченка в буд. №22/24, [39], що було досить зручно для студентів.

З 1 жовтня 1927 р. згідно з постановою Правління КІНГУ Карпеко також розпочав викладання в інституті курсу "Економічно-соціальна історія Росії та України XIX та XX століття" [40]. Водночас Карпеко залишався професором КІНО, а також членом Київського окрпарткому, окрвиконкому та міськради [41].

Проте внаслідок залежності від волі вищої республіканської влади Карпеко не зміг довго залишатися на посаді ректора КІНГУ і вже наприкінці 1927 р. мусив перейти на нове місце роботи, залишивши ректора КІНГУ. 5 грудня 1927 р. в.о. обов'язки ректора КІНГУ М.Мітіліно було видано наказ №43 по інституту, згідно з §1 якого "Вважати за вибулого зі складу педперсоналу Інституту ректора – проф. Карпеко О.О. через від'їзд його з Києва на працю до іншого міста" [42].

Зазначимо, що після ректорства у КІНГУ О.О.Карпеко на деякий час полишив працю у навчальних закладах і продовжив роботу, як тоді казали, "по партійній лінії" та на державних посадах. Так, у 1930–1931 рр. він був заступником завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У; у 1932–1933 рр. – першим заступником народного комісара освіти УСРР (за сучасною термінологією – першим заступником міністра освіти); у 1933–1934 рр. – головою Радіокомітету при РНК УСРР.

У 1934 р. столицю УСРР було перенесено з Харкова до Києва. Цей процес було використано для посилення репресій. Карпеко, який уже тривалий час перебував на керівних партійних та державних посадах (до того ж був пов'язаний із роботою на радіо, яке активно висвітлювало політичні репресії), добре знав про проведення політичних чисток і зрозумів, що вони рано чи пізно можуть торкнутися і його. Тому, як і чимало інших українських діячів того часу, він вирішив виїхати за межі України, де б його не знали, і продовжити там свою роботу. О.О.Карпенко переїздить на Урал, де впродовж 1935–1937 рр. керував культурно-масовою роботою.

Зменшення масштабів репресій дозволило переїхати ближче до України. З 1937 р. і до початку Великої Вітчизняної війни він працював на керівних посадах у системі народного господарства Кубані. В роки війни

брав участь в партизанському русі в цій місцевості, зокрема керував одним із партизанських загонів.

Після війни постала гостра потреба у викладацьких та керівних кадрах в системі освіти. Тож Карпеко повернувся до роботи у системі вищої освіти. У 1945–1950 рр. був директором Краснодарського педагогічного інституту, у 1950–1956 рр. – деканом факультету іноземних мов Воронізького педагогічного інституту.

З 1956 р. вийшов на пенсію. Останні роки він проживав на Чернігівщині, де і помер 1969 р. У цей час зайнявся написанням спогадів, що збереглися і є цінним джерелом з історії вищої освіти й історії України 20–30-х років ХХ ст. загалом.

Опублікована наукова спадщина О.О.Карпеко складає понад сто праць, що присвячені переважно питанням класичної філології, організації системи освіти, педагогіці тощо.

Щодо освітньої діяльності О.О.Карпеко, то вона також була багатогранною. Серед дисциплін, які він викладав, були: класичні мови, економічно-соціальна історія Росії та України ХІХ–ХХ ст., історія РКП та КП(б)У, політекономія, історія матеріалізму, суспільствознавство, історія революційного руху в Росії та Україні. До того ж він вільно володів російською та українською, а також читав українською, російською, французькою, німецькою, грецькою мовами та латиною. Тож хоча його діяльність в освітній сфері відбувалася в радянський період, а проте за рівнем своєї освітньої підготовки він належав до когорти вихованців старої, класичної системи вищої освіти, а тому стояв на голові вище за багатьох тогочасних керівників вузів України, що й дало йому право обіймати керівні посади у трьох з них. Водночас його доля цілковито залежала від пануючої суспільно-політичної моделі, що змушувала працювати у чітко визначених ідеологічних межах, підкорюватися волі партійного керівництва та пристосуватися до обставин, що і дозволило йому пережити епоху репресій, хоча й перекрило шлях до вільної наукової діяльності. Така доля в той час спіткала багатьох діячів наукової та освітянської ниви, що задля виживання вирішили за краще не йти на конфлікт із владою.

Література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 871, оп. 2, спр. 204, арк. 1 зв., 18.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, ф. 240, спр. 2, арк. 1.
3. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 187.
4. Там само, спр. 204, арк. 4.

5. Там само.

6. Карлеко О.О. Там, де вчився Гоголь. Спогади 1963 р. (Рукопис. Музей історії Ніжинської вищої школи). – С. 202–213.

7. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект-Поліграф", 2005. – С. 173–176, 180–181; Киевский университет. Документы и материалы (1834–1984). – К.: Вища школа, 1984. – 190 с.; Історія Київського університету (1834–1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.; Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. – М.: Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.; Полянская Л.И. Документы к истории высшего образования в России // Исторический архив. – 1958. – №1. – С. 222–227; Яковлев В.П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции // Вестник Ленинградского университета. – Л., 1972. – №8. – Вып. 2. – С. 42–49.

8. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: видавництво НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ "Аспект-Поліграф", 2005. – С. 164–165.

9. Там само. – С. 167.

10. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 204, арк. 4.

11. Там само, арк. 1 зв.

12. Там само.

13. Там само.

14. Там само, арк. 57 зв.

15. Там само, арк. 19 зв.; Відділ Чернігівського обласного архіву у м.Ніжин (далі – ВЧОАН), ф. 6121, оп. 2, спр. 3199, арк. 1–60.

16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект-Поліграф", 2005. – С. 209.

17. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 204, арк. 1 зв.

18. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект-Поліграф", 2005. – С. 216.

19. ВЧОАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 289, арк. 1.

20. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 204, арк. 19 зв.

21. Там само.

22. Там само, арк. 57 зв.

23. Там само, арк. 19, 21.

24. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 149, арк. 11.

25. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 15, арк. 33.

26. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 204, арк. 7.

27. Там само, арк. 6.

28. Там само, арк. 8.

29. Там само, арк. 15.

30. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 215.

31. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 258, арк. 3.

32. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 235, арк. 15.

33. Відроджений заново: Юридичний факультет КНЕУ. – К.: Оріони, 2003.
- С. 42.
34. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 258, арк. 1 зв., 2.
35. ДАК, ф. 871, оп. 3, спр. 113, арк. 3.
36. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 235, арк. 11.
37. Там само, арк. 23.
38. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 215, арк. 52, 78 зв., 101.
39. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 152, арк. 82.
40. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 204, арк. 49.
41. Там само, арк. 3 зв., 20 зв.
42. Там само, арк. 56.

В.Ф.Кондрашов

Історіографія життя та наукової спадщини А.Г.Єршова

Вихованець Ніжинської вищої школи, співробітник науково-дослідницької кафедри історії культури і мови при НІНО Анатолій Григорович Єршов (1897–1938) належить до яскравої плеяди істориків України, наукова діяльність яких припала на 20-ті рр. ХХ ст. Він створив цілий ряд праць із соціально-економічної історії Лівобережної України ХVІІ–ХVІІІ ст., українського літописання, історіографії та джерелознавства, які збагатили історичну науку.

Уже його перші розвідки привернули до себе увагу істориків. В 1926 р. з'явилася рецензія П.В.Клименка на дослідження К.Лазаревської та А.Єршова з історії українських цехів ХVІІ–ХІХ ст. На думку рецензента, молоді науковці "... не засвоїли собі західноєвропейської літератури, що всебічно й глибоко дослідила цеховий лад у Західній Європі. Звідсіля прийшли цехи на Україну, звідсіля й треба брати перші методичні вказівки" [1]. Інше зауваження П.В.Клименка зводилося до того, що "... в цих розвідках сливе немає матеріалів, котрі стосуються цехового життя в більших містах України – Чернігова, Ніженя, Стародуба, Козельця, Погара, що мали магдебурзьке право" [2]. Однак з цією думкою рецензента можна погодитися лише частково, адже у своїй роботі А.Г.Єршов використав доступні йому документи з ніжинського та харківського архівів. Разом із тим П.В.Клименко вказав на позитивний бік дослідження вченого, в якому "... досить докладно й усебічно вияснено всі повинності цехові щодо територіальної влади та здирства останньої. Можна впевнитися, що підпорядковане становище цехових організацій українських до козацької

старшини вияснено в А.Єршова для менших міст і містечок не магдебурзьких т.зв. ратушних та може й для деяких магдебурзьких у другій половині XVIII в., часах занепаду українських міст" [3].

К.В.Харлампович в рецензіях на "Записки Ніжинського інституту народної освіти" за 1924–1928 рр. дав позитивну оцінку розвідкам ніжинського науковця. Він відмітив, що "Друга стаття А.Єршова "До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв." – подає цікаві звістки про життя цих ремісничих організацій як до революції 1648 р. – так і за гетьманщини" [4]. Характеризуючи науковий доробок М.Н.Петровського і А.Г.Єршова, рецензент вказав, що українська історіографія "... в особі молодих двох ніженських учених зробила вже значне придбання" [5]. К.В.Харлампович звернув увагу на високий науковий рівень історіографічних розвідок А.Г.Єршова "Летописное повествование о Малой России" О.Рігельмана і "Краткая летопись Малыя России", видана В.Рубаном" та "Про літописні джерела історичних праць С.Лукомського" [6].

Внесок ученого в історіографію Ніжинщини охарактеризував його колега з науково-дослідницької кафедри історії культури і мови при НІНО В.А.Фесенко, який, зокрема, відмітив, що "ніжинські цехи XVII–XVIII ст. висвітлено досить в працях другого ніжинського дослідника А.Єршова..." [7].

Утвердження в країні на зламі 20–30-х рр. XX ст. тоталітарної системи, серед жертв якої був і А.Г.Єршов, спричинило вилучення його прізвища з літопису вітчизняної науки в УРСР на тривалий час. В цей період його наукові студії згадують лише історики діаспори. Так, коротка довідка про вченого була опублікована в "Енциклопедії українознавства" [8].

В умовах обмеженої лібералізації, яка розпочалася в СРСР після XX з'їзду партії, не відбулося належної наукової реабілітації історика. Лише в 1970 р. після багатьох років забуття його творчий доробок згадується в статті М.М.Ярошенка, присвяченій розвитку історичної науки в Ніжинській вищій школі [9].

В 70–80-х рр. XX ст. у працях українських істориків з'являються посилання на результати наукових досліджень А.Г.Єршова. Д.І.Мишко у статті про Густинський літопис аналізує погляди вченого щодо автора та часу написання цього твору, хоча не погоджується з ними [10]. М.Ф.Котляр у ґрунтовному дослідженні "Нариси історії обігу й лічби монети на Україні XIV–XVIII ст." звертається до праці А.Г.Єршова з даної проблеми [11]. Однак в умовах диктату адміністративно-командної системи на всі сфери суспільно-політичного життя наукова спадщина багатьох вітчизняних учених, у тому числі і А.Г.Єршова, залишалася небажаною темою.

З початком перебудови в СРСР, а особливо після проголошення незалежності України посилювався інтерес науковців до вивчення трагічних сторінок історії, життя і діяльності її дослідників, імена яких довгий час були забуті. В 1991 р. вийшла книга "Репресоване краєзнавство", в якій вміщена біографічна довідка про А.Г.Єршова, підготовлена О.Б.Коваленком та В.В.Ткаченком [12].

У 90-х рр. ХХ ст. активізувалися дослідження історії наукових установ, які діяли в УСРР у 20 – на поч. 30-х рр., зокрема Ніжинської науково-дослідницької кафедри історії культури і мови. Одним із перших звернувся до вивчення місця і ролі цієї інституції в науковому житті республіки О.Д.Бойко [13].

Характеристиці наукової діяльності представників Ніжинської історичної школи в даний період присвятили свої дослідження О.Б.Коваленко, А.М.Острячко [14]. Особливу цінність для вивчення життя і наукової спадщини А.Г.Єршова має здійснена О.Б.Коваленком та А.М.Острячком публікація раніше не відомої статті вченого "До питання про час виникнення м.Ніжина" та передмови до неї, в якій уперше розглядається період у житті науковця від арешту в 1931 р. і до трагічної смерті в 1938 р. [15].

У дослідженні В.В.Ткаченка розглядається розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в 20–30-х рр. ХХ ст. [16].

Вивчення наукового доробку представників Ніжинської науково-дослідницької кафедри історії культури і мови здійснено у працях С.Ю.Зозулі [17]. Він ґрунтовно проаналізував історіографічні і джерелознавчі дослідження ніжинських науковців, участь їх, зокрема А.Г.Єршова, в роботі товариства краєзнавства.

Розвитку історичної науки в Ніжинській вищій школі присвятив свої дослідження О.Г.Самойленко [18]. В ґрунтовному дослідженні Г.В.Самойленка та О.Г.Самойленка розглядається історія Ніжинської вищої школи, зокрема і в період навчання та наукової діяльності в ній А.Г.Єршова [19].

Окремі аспекти життя та наукової спадщини вченого досліджуються в працях В.Ф.Кондрашова [20].

До історичних студій А.Г.Єршова звертаються і сучасні дослідники, насамперед при вивченні українського літописання, історіографії [21]. Вони визнають аргументованість його наукових висновків.

Наукова спадщина вченого, яка не втратила своєї актуальності і сьогодні, потребує подальшого вивчення.

Література

1. Клименко П. Рец. Катерина Лазаревська. Матеріяли для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. – С. 1–14; Катерина Лазаревська Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку (Київ та його околиці в історії та пам'ятках). – С. 276–309; Анатолій Єршов. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. (Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. – Кн. VI. – С. 81–124) // Українська Академія наук. Записки історично-філологічного відділу. – Київ, 1926. – Кн. VII–VIII (1926). – С. 588.
2. Там само.
3. Там само.
4. Харлампович К. Рец. Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. – Кн. 1 (1924), кн. 2–3 (1925), кн. 4–5 (1925), кн. 6 (1926), кн. 7 (1927) // Україна. – 1928. – Кн. 4 – С. 146.
5. Там само. – С. 148.
6. Харлампович К. Рец. Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури і мови при Інституті. – Кн. V (1928 р.). – Ніжин, 1928 // Україна. – 1928. – Кн. 4 – С. 150.
7. Фесенко В. Ніжинщина в новітній історіографії (1917–1928 рр.) // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури і мови при Інституті. – Кн. IX (1929 р.). – Ніжин, 1929. – С. 98.
8. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 657.
9. Ярошенко М.М. Розвиток історичної науки в Ніжинському педагогічному інституті ім. М.В.Гоголя (До 150-річчя вузу) // Український історичний журнал. – 1970. – №9. – С. 117.
10. Мишко Д.І. Густинський літопис як історичне джерело // Український історичний журнал. – 1971. – №4. – С. 170.
11. Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монети на Україні XIV–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139.
12. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович // Репресо-ване краєзнавство (20–30-і рр.) – Київ, 1991. – С. 341.
13. Бойко О. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури та мови в історичному контексті 20–30-х рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994; Його ж. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови (20–30-і рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – №5.
14. Коваленко О., Острянюк А. Розгром ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]. Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смолія. – Київ, 2000. – Ч. 2; Острянюк А. Історія Північного Лівобережжя на сторінках "Записок Ніжинського інституту народної освіти" // Сіверянський літопис. – 1999. – №3; Його ж. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5; Його ж. Ніжинська історична школа в українській

історіографії кінця XIX – першої третини XX ст // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2002.

15. Єршов Анатолій. До питання про час виникнення м.Ніжина (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Андрія Острянка) // Сіверянський літопис. – 2001. – №6.

16. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... к. і. н. – Київ, 1995.

17. Зозуля С. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – №5; його ж. Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2003. – Т. 9; його ж. Історіографічні і джерелознавчі дослідження вчених Ніжинської НДК історії культури та мови (1922–1930) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг, 2004.

18. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжинській вищій школі в умовах формування тоталітарного режиму // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. – Вип. 8. – Вінниця, 2004.

19. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005.

20. Кондрашов В.Ф. Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2002; його ж. А.Г.Єршов як історик України // Сіверянський літопис. – 2003. – №1.

21. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – Київ, 2006. – С. 29–31, 118, 158, 205, 467–469; Шевчук В. Нерозгадані таємниці "Історії Русів" // Історія Русів. – Київ, 1991. – С. 15; Яковенко Н. Паралельний світ. – Київ, 2002. – С. 305.

Н.І.Іванцова

Закордонний досвід у створенні системи освіти дорослих в Україні у 20-х рр. XX ст.

Сучасний етап розвитку української держави характеризується зростанням інтересу до минулого народу, історичних знань, національної духовної ідеї. Цілком зрозуміло, що без дослідження вітчизняної історії національної культури й освіти неможливо зрозуміти минулий, теперішній і майбутній економічний розвиток.

Принципово цікавим є період 20-х рр. XX ст., коли в Україні йшов процес створення своєї специфічної освітньої системи. Мається на увазі не лише професійно-технічна, а й загальна та політична освіта у денній, змінній та вечірній формах. Звичайно, в умовах розбудови нової держави

йшов постійний пошук нових форм та методів для надання освіти великій робітничій та селянській масі. Мова йшла не лише про лікбез та початкову освіту, що було досить важливим питанням у державі з великим відсотком неписьменного населення, а й про професійну та робітничу освіту [1]. Необхідно зважити на те, що у 1920-і рр. в умовах "диктатури пролетаріату" поняття "робітник" мало не лише професійне, але й станове забарвлення. Робітниками вважалися не лише ті, хто працювали на робітничих посадах на виробництві (так звані "робітники від верстату"), але й вихідці із робітничого середовища, які обіймали керівні посади в різних сферах народного господарства, а також в органах радянського і партійного управління (так звані "висуванці"). Саме такий контингент повинен був отримати освіту якнайшвидше. Беручи до уваги відмову від старої системи, українське керівництво активізувало пошуки нових шляхів та методів навчання [1].

На початковому етапі Народний комісаріат освіти України взяв за взірець освітні досвіди Німеччини та Америки, які в цей час проводили реформи системи освіти.

Необхідно відмітити, що і в друкованих органах освітніх та державних установ, і у вільній пресі України йшла постійна полеміка з питань розбудови системи освіти дорослого населення та освіти взагалі. Крім того, відчувався постійний тиск з боку РРФСР як загальносоюзного центру [2]. Певну увагу розробці цього питання у 20-х рр ХХ ст. приділи Я.Ряппо, Г.Гринько [8], Н.Ільїн [3; 4], М.Скрипник [5], І.Тулчинський [6], А.Трофімов [7], Я.Столяров [8], Зікфрід Каверау [9], Ю.Кершенштейн [10], У.Шарельман [11], І.Степанов [12], М.Сорокіна [13]. На жаль, на сучасному етапі ця тема залишилася поза увагою науковців.

Звичайно, зрозуміло, чому саме німецький та американський досвід у системі освіти розглядалися у той складний період української історії. Стара дореволюційна система освіти (особливо технічна та професійна) знаходилася під значним впливом німецької системи середньої та вищої освіти. Стара професура, в основному, отримувала освіту, наукові звання, та підвищувала кваліфікацію у провідних вузах Німеччини і запозичувала звідти більш досконалі та прогресивні методи роботи. Основними принципами німецької системи освіти були: принцип "єдиної школи", скасування становості, зв'язок із практичним життям та роботою, виховання "сильної" особистості на основі суспільності. Що стосується освіти дорослих, то система освіти Німеччини виділяла декілька видів освітніх закладів. По-перше, це середня школа підвищеного типу (Deutsche Oberschule). Її аналогом в Україні 20-х рр. стали школи

підвищеного типу для дорослих. Основним напрямком у роботі Deutsche Oberschule було створення єдиної трудової общини та навчання в майстернях. Звичайно, поряд з цим надавалася й загальна освіта в обмеженому обсязі, але увага акцентувалася на підготовці робітника нижчої кваліфікації [3].

По-друге, надбудова середньої школи над народною (Aufbauschule). Це 6-річна середня школа над 7-річною загальною школою. Завданням Aufbauschule було давати поглиблені знання, середню професію і можливість вступу до вищого навчального закладу. В українській системі освіти ці завдання вирішували робітфаки [3, с. 200–202].

По-третє, Вищі народні школи, які були змінними та вечірніми. Такі школи були доступні всім прошаркам населення та обслуговували, головним чином, робітників у містах та селян у сільській місцевості. Однак якщо в промислово розвиненій Німеччині вони носили гуманітарно-патріотичне навантаження, то українська система освіти профілювала такі заклади на надання професійно-політичної освіти, а для вагомості такі види навчальних закладів прирівнювалися до робітничих та робітничо-селянських університетів [4].

Досить специфічним було ставлення НКО України до університетів та технічних шкіл. Як у Німеччині, так і в Україні університет сприймався як стара, відірвана від реалій життя форма навчального закладу, що до того ж мала аристократичний характер. Для знищення класових суперечностей у Німеччині декретом від 19 вересня 1919 р. на університети було покладено нові зобов'язання: підготовка вчителів та педагогів, підготовка в галузі духовних дисциплін та швидка підготовка спеціалістів в інших галузях. У таких навчальних закладах встановлювався зв'язок з виробництвом через трудові комісії, доповідання і читання специфічних предметів залучалися інженери-практиканти. Серед таких навчальних закладів можна назвати Франкфуртський та Кельнський університети [4, с. 207]. Українська ж система освіти, скасувавши університетську класичну структуру, запропонувала два види вищих навчальних закладів: технікуми для середньопрофесійного керівного персоналу та інститути – для вищого.

Однак якщо у Німеччині у 1921 р. при Франкфуртському університеті було засновано Академію Праці, що включала в себе безліч короткострокових професійних курсів, то НКО України вирішив цю проблему з найменшими витратами [4, с. 209]. Коротко- та довгострокові професійні курси та курси підвищення кваліфікації створювалися на базі всіх вузів, при установах та на виробництві за їх же кошт. НКОУ та Укрголовпрофос здійснювали методичне забезпечення та контролюю-

координаційні функції. Що стосується принципу підготовки вчителів, то ІНО були майже повністю ідентичні.

У сер. 20-х рр. в українській системі освіти, що, прагнучи бути самостійною, стримувала натиск загальносоюзного центру щодо уніфікації системи, почали відбуватися реформи. Деякі профільні навчальні заклади частково переходили до галузевого відання. Це було спричинено кризою виробництва та скороченням навчальних закладів [14]. У таких специфічних умовах НКОУ та Укрголовпрофобр продовжують пошуки шляхів удосконалення системи освіти дорослих. Саме в цей період стає в нагоді американський досвід організації на методики навчання. Для американської освітньої системи було притаманно об'єднання в навчальних закладах для дорослих декількох споріднених або ж різних спеціальностей. При всій жорсткості вимог, що ставило життя перед спеціалістами стосовно їх основної професії, необхідно було мати ще й загальний рівень знань, бо американська школа одним із своїх головних завдань визначала створення не тільки "класного" спеціаліста, але й "ділової" людини. Відомий афоризм "Необхідно знати все про що-небудь і що-небудь про все" має американське походження. Учень американського навчального закладу, вивчаючи одну спеціальність, мав можливість цікавитися, відвідувати заняття та отримувати додаткові знання з дисциплін, що його найбільше цікавили або ж підвищували його загальний гуманітарний рівень. Отримання ж додаткових знань для українського учня чи студента йшло через спецсемінари, гуртки та курси, що створювалися на базі відповідних навчальних закладів із залученням відчизняних, а іноді закордонних спеціалістів. Однак процес розвитку та вдосконалення системи освіти дорослого населення ускладнювався домінуванням у всіх сферах буття більшовистської ідеології. Постійні партійні та класові чистки, практика "висування" та форсування випуску спеціалістів, репресії серед викладацько-професорського складу та командування на роботу до навчальних закладів осіб не за фаховою, а за партійною належністю не давали можливості українській системі професійної, робітничої та загальної освіти дорослих досягти відповідного світового рівня.

Розглядаючи проблему використання закордонного досвіду у створенні нової системи української освіти, може скластися враження, що останній притаманне повне та абсолютне копіювання освітніх систем Німеччини та Америки. Це не так. Система освіти України 20-х рр. ХХ ст. відрізняється самобутністю, тривалим удосконаленням набутого досвіду та постійними пошуками нових форм і методик надання професійної та робітничої освіти. Підтвердженням цього є притаманні тільки українській системі форми та

ознаки робітничої освіти (організація і діяльність навчального закладу безпосередньо на виробництві та робітничий склад контингенту тих, хто навчається). Крім того, існували освітні структури, які не мали аналогів. Так, у Харкові на базі заводів існували комбінати робітничої освіти та заводи-ВТУЗи, що будувалися за принципом вертикальності та об'єднували в одну ланку декілька різних типів навчальних закладів, починаючи із заводського учнівства та закінчуючи вишами й заочними курсами підвищення кваліфікації керівного складу підприємства [15].

Звичайно, зрозуміло, що основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної освіти, науки й культури на світовий ринок є освіта, яка в сучасному світі перестає бути лише способом підготовки фахівців, а все більше стає обов'язковим ступенем розвитку людини, що ґрунтується на вітчизняних традиціях, зарубіжному досвіді та перспективному прогнозуванні розвитку відповідних галузей в умовах відсутності жорсткого ідеологічного контролю, докорінних структурних перетворень у народному господарстві, необхідності підготовки висококваліфікованих і відповідальних кадрів для всіх його галузей та органів державної влади.

Доцільність дослідження зумовлена потребою в дослідженні історичного минулого, об'єктивних і послідовних знань з теорії та історії становлення системи освіти України й недостатньою кількістю фундаментальних історико-теоретичних досліджень системи та процесів розвитку державного управління освітою.

Осмислення минулого впливає на зміну сьогодення, і це закономірно. Для впровадження в Україні ідей і принципів Болонського процесу доцільно зробити ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняного та світового досвіду у науковій та освітній системі.

Література

1. Ряппо Я. Просвещение на Украине за годы революции // Народное просвещение. – 1922. – №5. – С. 1–32.
2. Резолюція 3-ї наради Наркомів освіти союзних і автономних республік про узгодження існуючих систем народної освіти РСФРР і УСРР, 4 груд. 1923 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 308–312.
3. Ильин Н. Реформа народного образования в Германии // Народное просвещение. – 1924. – №9–10. – С. 196–203.
4. Ильин Н. Реформа народного образования в Германии // Народное просвещение. – 1924. – №11–12. – С. 202–213.

5. Скрипник М.О. Проти культурницької замкненості: Методи й форми участі робосу у виробничій діяльності органів освіти. – Харків: Український робітник, 1929. – 63 с.
6. Тульчинский И. К вопросу о положении техникумов на Украине // Красное студенчество. – 1926. – №5. – С. 92–96.
7. Трофімов А. На практичній роботі в технікумах // Комуніст. – 1929. – 15 вересня. – С. 10–16.
8. Столяров Я. На путях к советскому ВУЗу // Путь просвещения. – 1924. – №10. – С. 81–102.
9. Каверау Зикфрид. Старые и новые методы преподавания истории в высших народных школах. – Лейпциг, 1924. – 78 с.
10. Кершенштейн Ю. Трудовая школа. – СПб., 1920. – 24 с.
11. Шарельман У. Трудовая школа. – СПб., 1919. – 39 с.
12. Степанов И. Американская или германская система образования // Правда. – 1924. – 17 сентября.
13. Сорокина М. Задачи ВТУЗов и американская система образования // Правда. – 1924. – 25 августа.
14. Звіти НКО УСРР в ЦК КП(б)У про діяльність за 1924–26 рр. Звіт про роботи п/відділа профтехнічної освіти на 1924–1925 н.р. по секції вищої та середньої професійної освіти. Перспективні плани та розробки на 1926–28 рр. // Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2265, арк. 1–72.
15. Листи-доповідні в ЦК КП(б)У. "Про стан та роботу заводу – ВТУЗа на заводі ХЕМЗ на 1 червня 1931 р." // Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 4206, арк. 40–96.

О.А.Мельничук

Страховання тимчасової непрацездатності в Україні у 1930-х рр.

З усіх видів соціального страхування, що функціонували в Україні впродовж 1920-х рр., перше місце за обсягом витрат посідало страхування тимчасової непрацездатності. На виплату допомог тимчасово непрацездатним витрачалося більше третини річного бюджету страхових органів. Із згортанням непу така ситуація аж ніяк не влаштовувала радянсько-партійне керівництво, яке планувало більшу частину страхових коштів використати на модернізацію економіки та соціально-побутове обслуговування промислових робітників. Відповідно страхові виплати працівникам у разі соціальних ризиків мали бути скорочені до мінімуму. Це завдання

було покладено в основу реорганізації системи соціального страхування в реконструктивний період.

Метою пропонованої статті є висвітлення організаційно-правових заходів радянської влади, спрямованих на зміну форм та методів діяльності страхових органів у сфері страхування тимчасової непрацездатності в Україні у 1930-х рр. Означена проблема не була об'єктом спеціального історичного дослідження. Окремі її аспекти можна зустріти в загальних працях із соціального забезпечення [1; 2]. Нормативна база представлена збірниками законодавчих актів вказаного періоду [3; 4]. Певну цінність мають популярні праці, написані в той час високопосадовцями сфери страхування [5; 6]. Відомості про практичну діяльність органів соціального страхування в галузі тимчасової непрацездатності містять матеріали архівів та періодичної преси.

На початку жовтня 1930 р. при Центральному управлінні соціального страхування СРСР відбулося розширене засідання, на якому обговорювався проект докорінної реорганізації роботи органів соціального страхування у сфері забезпечення тимчасово непрацездатних. В резолюції йшлося про необхідність перенесення призначення та виплати допомог безпосередньо на промислові підприємства. Виняток складали підприємства та установи приватного сектору, допомогу застрахованим яких продовжували виплачувати через апарат страхкас [7, с. 6].

З метою реалізації рішення НКП УСРР 20 листопада 1930 р. надіслав листа до НК РСІ, в якому зазначалося, що така реорганізація дасть змогу скоротити апарат соцстраху із 2225 до 1200 осіб, а кошти на його утримання із 4 до 2 млн. крб. [8, арк. 4]. В результаті постановою колегії НК РСІ УСРР досвід експериментальних кас з виплати допомоги з тимчасової непрацездатності безпосередньо на підприємствах із 1 грудня 1930 р. був поширений на всю територію України. За задумом влади, наслідком таких змін мало стати, перш за все, збільшення можливостей масового контролю за витратою страхових коштів та посилення боротьби з порушниками трудової дисципліни на виробництві [8, арк. 5].

Одним із головних завдань першого п'ятирічного плану у сфері соціального страхування було суттєве зменшення оплачених днів тимчасової непрацездатності. Радянськими економістами було підраховано, що в 1931 р. по СРСР було оплачено 139 млн. робочих днів. Із розрахунку середнього розміру денної допомоги в 3 крб. 20 коп. загальна сума витрачених коштів складала 240 млн. крб. Оскільки пересічний робітник за день виробляв продукції, в середньому, на 35 крб., то внаслідок періоду тимча-

сової непрацездатності бюджет країни недоотримував 2 млрд. 625 млн. крб. [9, арк. 161].

Розуміючи важливість економії коштів для соціалістичного сектору економіки, влада вирішила адміністративними методами регулювати обсяг тимчасової непрацездатності робітників. На кожен рік народний комісаріат праці встановлював квоту оплачених днів тимчасової непрацездатності, яка з кожним роком суттєво зменшувалася. Так, якщо на 1928–1929 рр. для УСРР було заплановано 875 днів на 100 застрахованих, то в 1928–1930 р. – 838, 1931 р. – 812, а на 1932 р. – лише 730 днів. Набагато нижчими були норми для непромислових губерній. Так, наприклад, для Вінницької області ліміт періоду непрацездатності на 100 застрахованих встановлювався: у 1932 р. – 446,8 днів, у 1933 р. – 375 днів [9, арк. 162]. Для порівняння, наприклад, у Німеччині у 1931 р. з коштів соцстраху було оплачено 1420 днів на 100 застрахованих [5, с. 11]. Радянською пропагандою такий контраст був використаний для обґрунтування економічної кризи капіталізму та погіршення життєвого рівня населення.

Наслідком реорганізації соцстраху на основі рішень V Пленуму ВЦРПС (січень 1931 р.) стала організація на підприємствах страхових (виплатних) пунктів страхових кас. Такі пункти мали забезпечити "використання страхових коштів для кращого обслуговування пролетаріату провідних галузей промисловості і тим самим активно сприяти справі соціалістичного будівництва". Головними завданнями таких пунктів у сфері тимчасової непрацездатності була боротьба за економію коштів шляхом зменшення кількості днів, пропущених робітниками через хворобу [10, с. 44].

У зв'язку з поставленими завданнями Постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 червня 1931 р. вносилися зміни до порядку призначення та виплати допомог із тимчасової непрацездатності. З цього часу розміри допомог диференціювалися залежно від форми власності підприємства, членства у профспілках, стажу роботи. Для осіб, що не мали річного стажу роботи або ж не перебували у профспілках, допомога виплачувалася у розмірі 2/3 зарплати [11, с. 5–7].

Для посилення боротьби з прогульниками та симулянтами, за Положенням НКП УСРР від 28 серпня 1931 р., страхові каси організовували робітничий товариський контроль. Основним завданням контролерів була перевірка правильності використання відпусток через хворобу та виконання приписів лікаря. На основі проведених перевірок контролери на засіданні фабзавкому чи президії каси ставили питання про позбавлення допомог злісних прогульників і осіб, що порушують лікарняний режим, притягували до відповідальності лікарів, які необґрунтовано звільняли від роботи за лікарняним листком [12, с. 49].

Головним завданням 1931 року як "року завершення побудови підвалин соціалізму", на думку радянсько-партійного керівництва, була боротьба за підвищення продуктивності праці. В роботі страхових органів це виявлялося у боротьбі за зниження захворюваності. В результаті у др. пол. 1931 р. кількість пропущених днів через хворобу на підприємствах важкої промисловості України зменшилася до 82,8%, що, за загально-союзними підрахунками, давало змогу додатково видобути 1634454 т вугілля. Шляхом адміністративних методів у 1931 р. в Україні вдалося зменшити захворюваність порівняно з 1930 р. на 3,1%, однак це було менше на 6,5% від запланованих показників [5, с. 19]. "Дезорганізатори виробництва", які, на думку влади, зривали темпи індустріалізації, позбавлялися безкоштовних санаторно-курортних путівок, для них встановлювалися зменшені норми виплати допомоги. Для зацікавленості підприємств в економії коштів соцстраху 50% невикористаних сум пропонувалося залишати на місцях для покращання культурно-побутових умов робітників, особливо ударників [13, с. 4]. В I кварталі 1932 р. держава економила таким чином 1 млн. трудоднів [6, с. 6].

Проведена масово-політична робота із застосуванням жорстких адміністративних заходів дійсно призвела до бажаних для влади результатів на окремих підприємствах. Так, наприклад, на Дніпропетровському заводі "Комінтерн" із грудня 1932 р. до лютого 1933 р. кількість днів із тимчасової непрацездатності зменшилася із 231 до 178, а на Київській кравецькій фабриці ім. М.Горького – із 190 до 73 днів [14, арк. 65]. У той же час захоплення "боротьбою із захворюваністю" призводило до того, що навіть хворі працівники змушені були йти працювати, щоб не "псувати" показники підприємства з тимчасової непрацездатності. У відповідь на це на окремих промислових підприємствах відбулися масові заворушення. У доповідній записці наркома праці УСРР І.Виросткова від 19 березня 1933 р. до РНК УСРР з цього приводу зазначалося: "На низці підприємств (завод ім. Ілліча, депо Харків тощо) відбулися ворожі виступи, якими куркульські елементи намагалися дискредитувати заходи радянської влади, однак жорстка відсіч викликала ще більше робітниче піднесення" [14, арк. 66]. Як свідчить статистика, не всі робітники поділяли такий ентузіазм. Невдоволені умовами праці, розміром заробітної плати та продовольчим забезпеченням висококваліфіковані робітники змушені були залишати роботу і шукати кращі заробітки для утримання своїх сімей. Так, наприклад, на березень 1933 р. на 45 підприємствах Харкова із 1059 зареєстрованих прогульників самовільно залишили роботу 925, а на Дніпропетровському заводі ім. К.Лібхнета – 596 осіб [14, арк. 67]. В результаті показники з тимчасової непрацездатності не лише не

зменшилися на окремих підприємствах, а, навпаки, збільшилися. Зокрема, на Сталінському металургійному заводі кількість випадків тимчасової непрацездатності збільшилася із 98 до 118, на Одеському суперфосфатному заводі – із 29 до 61, по Горлівському рудоуправлінню – із 77 до 140 [14, арк. 66].

У відповідь влада вдалася до більш дієвих заходів. В умовах масового голоду 1932–1933 рр. у звільнених працівників почали відбирати хлібні книжки та виселяти із займаних квартир. У тій самій доповідній записці наркома праці І.Виросткова повідомлялося, що "по підприємствах Дніпропетровська у звільнених працівників вдалося відібрати: на заводі ім. Г.Петровського 495 хлібних книжок із 596; заводі ім. К.Лібхнета – 55 із 154; вагоноремонтному заводі – 27 із 114; заводі "Комінтерн" – із 178 не вдалося відібрати жодної. Бажаючих йти в бригади по відборі хлібних книжок виявлялося дуже мало. Однак в містах Одесі та Дніпропетровську всі прогульники були виселені із квартир" [14, арк. 67]. Разом із тим потреба у кваліфікованих робітниках змушувала адміністрацію поновлювати "прогульників" на роботі. Так, лише у березні 1933 р. на заводі ім. К.Лібхнета було поновлено 26, на шахті №5/а ім. М.Рикова – 55, на київській фабриці ім. М.Боженка – 32 робітники [14, арк. 65].

"Устава про допомоги на тимчасову непрацездатність", затверджена союзною радою соціального страхування СРСР 28 січня 1932 р., визначала розміри допомог залежно від безперервного стажу роботи та членства у профспілках. Працівники, що не відповідали встановленим вимогам, отримували допомоги, зменшені удвічі [15, с. 3].

16 листопада 1932 р. було опубліковано постанову ЦВК та РНК СРСР, якою передбачалося звільнення працівників за одноразовий прогул без поважних причин. Оскільки до прогулу прирівнювалася хвороба працівника, не підтверджена лікарняним листком, страхові органи мали посилити контроль за їх видачею [16, с. 1]. За виявлені порушення головні лікарі притягувалися до кримінальної відповідальності. Практикувалася організація показових судів над злісними прогульниками. Звільненим працівникам допомога з тимчасової непрацездатності не видавалася, а попередня робота не зараховувалася в загальний стаж роботи [17, арк. 4].

Незважаючи на низькі показники тимчасової непрацездатності, в промисловості України на поч. 1930-х рр. спостерігається ріст таких хвороб, як черевний тиф, туберкульоз, ревматизм, неврастенія, хвороби серця. Зокрема, у 1934 р. на лікування зазначених хвороб було використано 118 757 763 крб. із страхових фондів [18, арк. 9]. Не кращою була ситуація із виробничим травматизмом. Якщо в 1931–1932 рр. його

показник у РСФРР був зменшений із 173 до 115 днів, то в Україні – лише із 150 до 143 днів. Причинами травматизму були визнані: неправильна організація праці; брак приміщень та їх незадовільне утримання; відсутність захисних пристроїв; незадовільна організація медичної допомоги [19, с. 25–26]. Особливо неблагополучним у цьому плані був Донецький промисловий регіон. Якщо протягом першої п'ятирічки показники захворюваності робітників Донбасу знизилися з 1484 днів непрацездатності на 100 застрахованих до 1006, то, починаючи із 1934 р., знову різко зростає захворюваність, головним чином, за рахунок виробничого травматизму. Так, наприклад, за другий квартал 1935 р. він складав від 26,8% усіх днів тимчасової непрацездатності на шахті ім. Мельникова до 54,5% на шахті ім. Менжинського. За перше півріччя 1935 р. лише за трьома шахтами Донбасу (4-біс, 16-біс, ім. Кагановича) через травматизм було втрачено 8102 робочі дні (39,8% від усієї захворюваності) [20, с.10]. За перше півріччя 1934 р. із 3,5 млн. крб., виплачених на допомоги з тимчасової непрацездатності у вугільній промисловості України, 1,3 млн. крб. припадало на виробничий травматизм. Загалом за 1934 р. профспілка вугільників витратила понад встановлені ліміти 7 млн. крб., з яких більша частка припадала на оплату днів непрацездатності через травми [21, арк. 123]. За даними Українського інституту патології і гігієни праці, однією із причин травматизму та захворювань шкіри, що склали в 1934 р. у Донбасі 12,7% усіх захворювань, була нестача спецодягу. Спільними результатами перевірки 24 шахт було встановлено, що за нормами спецодягу придбано лише на 67%, а видано – 57%. На шахті №16-біс 30–40% усіх працівників отримували спецодяг в рахунок заробітної плати, оскільки виданий не витримував терміну придатності [22, с. 27–28].

Стурбований ростом захворюваності НКОЗ УСРР у травні 1936 р. видав наказ, у якому вимагав "домогтися зменшення захворюваності населення, швидкого і повного вилікування хворих". Причини збільшення показників захворюваності пояснювалися "злочинним ставленням лікарів до видачі лікарняних листків" [23, с. 7]. Виступаючи на Всесоюзному з'їзді стахановців у 1935 р., Й.Сталін заявив, що в країні існують усі необхідні передумови для зменшення захворюваності. Тому причинами росту оплачених днів тимчасової непрацездатності були визнані: недостатній лікарняний контроль, недбалість у роботі; слабе залучення до роботи громадськості. Основним завданням профспілок на 1936 р. було посилення боротьби з прогулами, контроль за симулянтами, дотримання правил техніки безпеки [24, с. 12–13].

Боротьба за підвищення продуктивності праці змушувала владу шукати нові ідеологічні рецепти для зниження захворюваності. Секретар Донецького обкому у виступі на пленумі ЦК КП(б)У у грудні 1935 р. на "прикладних статистиках" довів, що стахановці хворіють значно менше. Було прийнято рішення, що шляхом до ліквідації захворюваності і травматизму серед робітників є розгортання стаханівського руху на підприємствах. На найбільших заводах встановлювалися ліміти на дні з тимчасової непрацездатності. Наприклад, на III квартал 1935 р. для заводів ім. Фрунзе він становив 188 днів на 100 застрахованих, ім. Менжинського – 182 дні [25, с. 32].

За постановою президії ВЦРПС від 8 вересня 1936 р. "Про покращання роботи профспілок в області соціального страхування" ЦК союзів та місцевим органам пропонувалося "повести рішучу боротьбу із неправильною видачею та використанням лікарняних листків, з випадками симуляції, притягуючи до відповідальності винних осіб". У разі економії витрат коштів з тимчасової непрацездатності порівняно із затвердженим планом підприємствам дозволялося залишати 75% цієї економії у віданні профспілок для підвищення культурно-побутового та медичного обслуговування робітників [3, с. 86].

Останнім законодавчим актом, який визначав розмір допомоги з тимчасової непрацездатності в 1930-х рр., була Постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р "Про заходи із впорядкування трудової дисципліни, покращання практики державного соціального страхування і боротьби із зловживаннями у цій справі". Основним завданням нормативного акту була боротьба із плінністю кадрів у промисловості. Через незадовільні умови праці, низьку заробітну плату, високий травматизм робітники змушені були часто змінювати місце роботи, шукаючи більш вигідні умови праці. Саме тому постановою пропонувалося визначити залежність розміру допомоги з тимчасової непрацездатності від тривалості безперервної роботи на підприємстві. Так, робітникам і службовцям, які перебували у профспілках, допомога виплачувалася у таких розмірах: при безперервному стажі роботи понад 6 років – 100% заробітку; від 3 до 6 років – 80%; від 2 до 3 років – 60%; до 2 років – 50%. Для підлітків, членів профспілки допомога становила: при стажі більше 2 років – 80%; до 2 років – 60%. Робітникам і службовцям, які не засвідчили своє членство у профспілках, допомога із тимчасової непрацездатності виплачувалася у розмірі 50%. Працівники, звільнені за порушення трудової дисципліни чи за власним бажанням, отримували право на забезпечення з тимчасової непрацездатності лише після відпрацювання 6 місяців за новим місцем роботи [26, с. 8–9].

Отже, відновлення комуністичного штурму наприкінці 1920-х рр. докорінно змінило форми та методи роботи страхових органів. В умовах реконструктивного періоду кошти соцстраху спрямовуються на забезпечення робітників провідних галузей економіки через виховання у них комуністичного ставлення до праці. Основним завданням при забезпеченні тимчасово непрацездатних була боротьба за підвищення продуктивності праці, зниження захворюваності, формування на підприємствах стійких виробничих кадрів за допомогою жорстких адміністративних заходів.

Література

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. – К., 2005.
2. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005.
3. Справочник по вопросам труда и социального страхования / Сост.: М.Фурман, В.Данилевич. – М., 1939.
4. Збірник правил про забезпечення учасників страхас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання). – Х., 1934.
5. Либстер А.Н. Соцстрах и производительность труда. – М.; Л., 1932.
6. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. – М.; Л., 1932.
7. Вопросы страхования. – 1930. – №29.
8. ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 5515.
9. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 1595.
10. Положення про органи соціального страхування, затверджене НКТ СРСР 8 липня 1931 р. // Вопросы страхования. – 1931. – №23–24.
11. Про соціальне страхування. Постанова ЦВК та РНК СРСР від 23 червня 1931 р. // Вопросы страхования. – 1931. – №19.
12. Положення про робітничий товариський контроль, затверджене Цусстрахом СРСР та ВЦРПС 28 серпня 1931 р. // Вопросы страхования. – 1931. – №23–24.
13. Караваев В.В., Тидеман Я.Г. Организационная система социального страхования. – М.; Л., 1932.
14. ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 7421.
15. Нові правила вирахування та сплати допомоги за тимчасовою непрацездатністю (встановлено з 15.III.1932 р.). – К., 1932.
16. Вопросы страхования. – 1932. – №33.
17. ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 7393.
18. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 4, спр. 539.
19. Вопросы страхования. – 1933. – №4.
20. Хмельов Т. Почему высока заболеваемость // Вопросы страхования. – 1936. – №5.
21. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 4, спр. 776.

22. Вопросы страхования. – 1936. – №34.

23. Вопросы страхования. – 1936. – №6.

24. Вопросы страхования. – 1935. – №22.

25. Вопросы страхования. – 1935. – №1.

26. О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле. – М., 1939.

Д.А.Ломакин

**Павел Наумович Надинский:
типичный представитель партийной номенклатуры
или ученый-краевед?**

Среди советских историков-крымоведов выделяется фигура П.Н.Надинского – человека с удивительной и в то же время трагической судьбой. Его работы по истории и археологии полуострова сейчас практически забыты. Хотя его взгляды не совпадают с устоявшимися на сегодня положениями исторического мышления, теории, выдвинутые им, следует не огульно отвергать, а подвергать обстоятельному анализу.

Павел Наумович Надинский (настоящее имя – Савелий Посягин) родился в бедной крестьянской семье 3 декабря 1894 года в селе Александровка недалеко от Уфы, где и прошло его детство. Начальное образование он получил в местном трехклассном приходском училище, обучаясь там с 1905 по 1907 год [1].

Зимой 1907 года в связи с болезнью отца в тринадцатилетнем возрасте Савелий был вынужден устроиться на чаеразвесочную фабрику "Караван". Здесь он продолжал работать 6 лет сначала подручным, позже – как столяр.

С началом Первой мировой войны в декабре 1914 года С.Посягин был мобилизован в армию. Вскоре он был отправлен на фронт, где стал разведчиком 121-го Пензенского пехотного полка, который держал оборону в районе Пинских болот в Белоруссии [2]. Уже в одном из первых боев он был ранен штыком. Более двух лет он провел в сырых окопах. Возможно, это стало одной из причин тяжелой болезни, которая в будущем практически уничтожит его. На фронте Савелия застала весть о революционных событиях в Петрограде, и осенью 1917 года он вступил в Коммунистическую партию.

В конце ноября 1917 года Савелий Посягин был демобилизован из рядов действующей армии и спустя две недели добрался до Уфы. Здесь он принимал активное участие в работе органов рабочего контроля на предприятиях города, обучая военному делу членов боевых организаций народного вооружения (БОНВ) [3].

Через 17 лет, в июле 1934 года, Надинский будет так вспоминать эти события: "До войны и во время войны был политически неграмотен, но протест был у меня против существующего порядка и бойни. Февральскую революцию воспринял, но понял, что она не даст то, что нужно пролетариату, тогда я уже был на стороне большевиков. В августе [1917 года] на партконференции я познакомился с большевиками. В армейской части мы уже имели свою большевистскую ячейку, и поэтому наш полк считался негодным к войне. Нас отправили на Румынский фронт. По болезни я уехал в Уфу и поступил на работу. С этого времени я начал формироваться как большевик" [4].

Весной 1918 года Губком партии направил С.Посягина в ЧК, а позже, в связи с наступлением белочехов и созданием Восточного фронта – в отдел агентурной разведки штаба 2-й армии. 5 июля 1918 года белогвардейцы вошли в Уфу. Все работники партийного аппарата, а также подразделения штаба БОНВ были эвакуированы в село Никола-Березовка в сорока километрах от Сарапуна. Основной задачей С.Посягина было установление связи с людьми, оставшимися в тылу врага, помощь в организации партизанской борьбы. Выполняя задания командования, С.Посягин неоднократно переходил линию фронта. Для "белых" патрулей ему были выданы документы на имя плотника села Тавтимановка Павла Надинского. С этого момента псевдоним навсегда заменил ему настоящее имя и фамилию

В начале января 1919 года П.Н.Надинский был назначен заместителем начальника разветотдела 2-й армии Восточного фронта. Но уже осенью этого же года он стал заместителем начальника разведотдела штаба только что созданного Юго-Восточного фронта [5].

После окончания гражданской войны ЦК РКП(б) признал необходимым укрепить состав партийных и военных учреждений Сибири. В распоряжение административных органов края были направлены военно-политические работники из расформированных штабов и учреждений Кавказского фронта. Среди других к новому месту службы прибыл и П.Н.Надинский. Он возглавил информационно-осведомительный отдел политуправления войск Сибири, откуда осенью 1921 года был направлен

для продолжения обучения на курсы при Коммунистическом университете им. Я.М.Свердлова в Москве [6].

В июне 1922 года состоялся выпуск слушателей. Он совпал с демобилизацией Павла Надинского из рядов Красной армии. Вскоре он прибыл к новому месту работы – в Ленинский уезд Московской губернии, где был избран секретарем уездного комитета партии, а уже на X губернской партконференции стал членом Московского губкома РКП(б). Но и здесь долго проработать ему не удалось. В связи с восстановлением Советской власти на Дальнем Востоке П.Н.Надинский был назначен заведующим орготделом Амурского губкома партии, позже – ответственным инструктором Дальневосточного крайкома ВКП(б). Уже в 1924 году появились первые результаты работы: восстановлены предприятия (спичечная фабрика, стекольный завод), успешно прошла посевная компания [7].

В 1928 году ЦК ВКП(б) направил П.Н.Надинского в Рязанскую губернию секретарем Скопинского райкома. Но весной 1929 года, в связи с новым районированием СССР, была осуществлена реорганизация партийных органов. Рязанская губерния была включена в Московскую область. Уезд, в котором работал П.Н.Надинский, расформирован, а его самого перевели Тульский окружком партии на должность заведующего отделом по работе в деревне. В сентябре 1929 года по распоряжению ЦК он был отправлен в Москву на курсы марксизма при Комакадемии. Занятия отличались углубленным изучением теории и практики ленинизма, истории ВКП(б) [8].

С 1931 года, после непродолжительной работе в Туле, где П.Н.Надинский в окружном комитете ВКП(б) возглавлял отдел по работе в селе, дальнейшая жизнь краеведа была связана с Крымом. В июне 1931 года вопрос о положении дел на транспорте обсудил Пленум ЦК ВКП(б). Среди мер, направленных на улучшение его работы, ЦК признал необходимым ввести в областных и краевых комитетах партии должность секретаря по транспорту. Высоко оценив деловые и политические качества П.Н.Надинского, пленум Крымского обкома партии, состоявшийся спустя два месяца, избрал его на этот ответственный пост [9].

Плодотворной работе П.Н.Надинского помешала серьезная болезнь. Первые ее признаки проявились еще в Туле. П.Н.Надинский часто ощущал боль в ногах. Врачи не пришли к единому мнению в определении болезни и ее причин. Одни полагали, что виной всему окопная жизнь в болотах Белоруссии во время службы в армии, другие находили тромбофлебит. Тем не менее был поставлен диагноз – облитерирующий

эндартериит. П.Н.Надинского срочно отправили в Москву. Необходима была немедленная ампутация левой ноги [10]. Операцию делал известный хирург, профессор В.Н.Розанов. Только в конце года секретарь обкома снова приступил к своим обязанностям.

20 января 1932 года начала работу XVI областная партийная конференция. Несмотря на ряд успехов, промышленность не справилась с планом 1931 года, что создало угрозу срыва заданий пятилетки. Серьезные недостатки отмечались и в работе транспорта. Активное участие в конференции принимал и Павел Наумович Надинский [11].

Особое внимание он уделял строительству железнодорожной ветки Керчь – Камыш-Бурун, призванной ускорить доставку грузов на строительную площадку нового гиганта индустрии – железорудного комбината. В июне она была сдана в эксплуатацию [12].

Из-за ухудшившегося состояния здоровья П.Н.Надинский вынужден был обратиться в обком с просьбой поручить ему другой участок работы. Бюро обкома ВКП(б), удовлетворив просьбу, приняло решение направить его в Симферопольскую партийную организацию [13].

В январе 1934 года П.Н.Надинский был избран первым секретарем горкома партии [14]. А на областной партконференции коммунисты избрали его делегатом XVII съезда партии [15]. Постановления съезда обязывали ко многому. Необходимо было в кратчайшие сроки завершить перестройку партийных организаций. По предложению П.Н.Надинского в горкоме было создано совещание представителей отстающих предприятий.

Решения XVII съезда обязывали повышать требовательность к коммунистам. При рассмотрении личных дел прежде всего учитывалась степень их участия в строительстве социализма, активности в общественной работе. Одними из первых в Симферополе проверку проходили работники аппарата горкома. В характеристике, данной П.Н.Надинскому для предъявления в комиссию, отмечалось: "... политически вполне подготовлен, имеет большой опыт организационной работы. В организации пользуется большим авторитетом и уважением. Стойкий большевик ... под его руководством Симферопольская организация добилась определённых успехов в деле перестройки партийной работы. За время своей деятельности провел большую работу по оздоровлению городской партийной организации" [16]. "За время работы партвызваний не имел, имел только "на вид" за то, что потерял партбилет" [17]. Надинский проходил проверку 10 июля 1934 года в парторганизации фабрики Крымшвейпрома, одной из самых крупных в городе [18]. Тов. Сахарова (председатель комиссии по очистке) в протоколе оставила следующую

запись: "Надинский один из тех работников, которые заслуживают отзыв. Он на своей работе имеет большие сдвиги, но еще имеется много недочетов. <...> Я думаю, что выражу мнение всех присутствующих, что тов. Надинский достоин быть руководителем нашей партии" [19]. Комиссия постановила: "Товарища Надинского П.Н., секретаря горкома партии, считать проверенным" [20].

В конце 1935 года произошла новая вспышка гангрены. Пытаясь сохранить ногу для протезирования, хирурги ампутировали только голень. "Учитывая сложность и затяжное состояние болезни" П.Н.Надинского, была предпринята попытка "войти с ходатайством в ЦК ВКП(б) о посылке П.Н.Надинского на специальное лечение за границу" [21]. Но попытка окончилась неудачей.

9 февраля 1936 года на заседании Бюро ОК ВКП(б) было принято решение "удовлетворить просьбу товарища Надинского об освобождении его от обязанностей первого секретаря Симферопольского горкома ВКП(б) по состоянию здоровья" [22]. 28 февраля на очередном заседании Бюро постановили:

"1. Бывшему секретарю Симферопольского Горкома ВКП(б) тов. Надинскому установить персональную пенсию в размере 500 рублей ежемесячно.

2. Предложить КрымЦИКу:

А) Закрепить за тов. Надинским занимаемую им ныне квартиру.

Б) Сохранить прикрепление тов. Надинского к магазину и столовой руководящих партийных работников Республики.

В) закрепить за тов. Надинским машину, числящуюся за ним в Горпарткоме.

Г) Оставить в силе прикрепление тов. Надинского в Доме Отдыха ЦИК и Совнаркома в Алуште" [23].

За состоянием здоровья П.Н.Надинского было организовано постоянное наблюдение, медицинское обслуживание велось за счет Лечебной Комиссии [24].

В конце 1937 года по просьбе редактора областной газеты "Красный Крым" П.Н.Надинским с помощью сотрудников государственного архива и областного музея, предоставивших необходимые документы, была подготовлена статья о победе Советской власти в Крыму, ставшая первой работой краеведа, опубликованной в печати.

В 1938 году, в канун юбилея комсомола, Крымиздат выпустил книгу П.Н.Надинского "Страницы из жизни крымского комсомола" [25]. Факти-

чески это была первая работа, посвященная борьбе молодежи Крыма за установление Советской власти на полуострове.

После начала Второй мировой войны Бюро горкома партии приняло решение об эвакуации семьи Надинских на Кавказ. Бои шли уже на Перекопе, когда в конце сентября 1941 года он с женой выехал в Керчь для последующей эвакуации через пролив, а оттуда в Уфу [26]. Здесь болезнь продолжала прогрессировать. Вслед за кистью врачи вынуждены были ампутировать левую руку до локтя [27].

Осенью 1943 года П.Н.Надинский выехал в Краснодар, где находился в то время Крымский обком партии. Здесь он начал активную работу по сбору материалов по истории народной борьбы против немецких войск в Крыму.

Сразу после окончания войны П.Н.Надинский прибыл в Симферополь [28]. В Крыму ему была сделана уже пятнадцатая по счету операция. В истории его болезни появилась новая запись: "Произведена ампутация кисти правой руки, больной выписан в удовлетворительном состоянии". Для П.Н.Надинского был сделан протез с металлическим зажимом, в который можно было вставлять ручку или карандаш. Только через несколько месяцев он смог сравнительно разборчиво писать.

Это время было наиболее плодотворным для краеведа. В печати появлялись все новые его работы. В конце 1947 года увидела свет книга "Суворов в Крыму" [29]. Впоследствии, дополненная новыми фактами, она дважды переиздавалась. В 1948 году Президиум Академии наук СССР принял решение о создании в Крыму своего филиала. П.Н.Надинский стал одним из первых сотрудников отдела истории и археологии и одновременно руководителем группы историков. Очередная работа Надинского "Толстой в Крыму" вышла из печати в 1948 году [30]. На ее создание ушло около полугода.

По решению президиума филиала в помощь П.Н.Надинскому был выделен лаборант, взявший на себя обязанности секретаря. После завершения очерков о Л.Н.Толстом он вернулся к работе над материалами о партизанском движении в Крыму. На основе собранных документов и материалов им вместе с научным сотрудником В.В.Гузенко была составлена хроника партизанской борьбы на полуострове в двух томах.

Несколько лет П.Н.Надинский работал над книгой "Очерки по истории Крыма" [31]. Основная трудность поставленной задачи – систематизировано изложить многовековую историю полуострова. Первая часть очерков была издана в 1951 году. Среди тех, кто высоко оценил работу П.Н.Надинского, был академик Б.Д.Греков, приславший ему письмо с пожела-

нием успехов в дальнейшей работе над очерками [32]. Но лучшим признанием его работы явилось решение Ученого совета Института истории АН СССР о присвоении П.Н.Надинскому ученой степени кандидата исторических наук без защиты диссертации [33].

Вторая часть очерков была опубликована в 1957 году [34]. Том посвящен событиям Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Крыму. Работу над очерками краевед планировал завершить в 1961 году. Но прогрессирующая болезнь в очередной раз нарушила его планы. В создании третьей части принял участие большой коллектив крымских историков. Но непосредственным руководителем этой работы до последних дней жизни оставался Надинский. Крымоведом были написаны и первые главы. В конечном итоге третья и четвертая части были изданы уже после смерти краеведа под общей редакцией кандидата исторических наук И.С.Чирвы в 1964 [35] и 1967 году [36] соответственно. "Очерки по истории Крыма", как и остальные работы крымоведа, были написаны в период полного господства в исторической науке советской официально принятой партийными органами идеологии и пропаганды [37]. Но это ни в коей мере не уменьшает значение работ краеведа, а лишь переводит эти источники в библиографическую плоскость.

В конце 50-х усилились боли в позвоночнике. В декабре 1960 года П.Н.Надинский лег в клинику. Через два месяца Павел Наумович выписался и снова приступил к работе. На этот раз ненадолго. "Трудиться с прежней отдачей я больше не могу, – писал он в своем заявлении, – поэтому прошу освободить меня от занимаемой должности". Его просьба была удовлетворена [38]. 25 сентября 1961 года Павел Наумович Надинский умер.

После смерти ученый оставил обширное научное наследие, которое до настоящего времени нуждается в упорядочении, систематизации и скрупулезном анализе. На страницах крымских периодических изданий периода 30–50-х – XX века выявлено более 30 публикаций П.Н.Надинского [39], посвященных различным вопросам истории Крымского полуострова. Краеведом было написано множество рецензий на работы своих коллег по отделу истории и археологии. Только в 1951 году он написал более 20 рецензий на рукописи, объем которых превышал 1200 машинописных страниц. Перечень рецензируемых работ дает представление о разнообразии научных интересов и широте познаний крымоведа [40].

Кроме того, фонды Государственного архива в Автономной Республике Крым содержат личные дневники краеведа (записи велись

практически ежедневно с первого апреля 1952 года) [41], а также его переписку с лицами, сыгравшими немаловажную роль в становлении и развитии крымского краеведения. К сожалению, эта группа источников, представляющая интерес не только для биографов крымоведа, но и для специалистов, занимающихся историей развития крымской исторической науки, продолжает оставаться неизученной.

Література

1. Петров В.П., Шамко Е.Н. Восхождение к подвигу. – Симферополь: Таврия, 1982. – С. 21.
2. Петров В.П., Шамко Е.Н. Жизнь-подвиг // УИЖ. – 1979. – №12. – С. 112.
3. Там же.
4. ГААРК, ф. П 1, оп. 2, д. 2813, л. 17.
5. Там же, л. 11.
6. Павел Наумович Надинский // Вопросы истории. – 1921. – №12. – С. 202.
7. Петров В.П., Шамко Е.Н. Восхождение к подвигу. – Симферополь: Таврия, 1982. – С. 69.
8. Там же. – С. 73.
9. ГААРК, ф. П 1, оп. 2, д. 2813.
10. Там же, ф. Р-3296, оп. 2, д. 212, л. 1.
11. Там же, ф. П 1, оп. 1, д. 1135.
12. Петров В.П., Шамко Е.Н. Восхождение к подвигу. – Симферополь: Таврия, 1982. – С. 80.
13. Павло Наумович Надінський // УІЖ. – 1962. – №2. – С. 157.
14. ГААРК, ф. П 1, оп. 1, д. 1444, л. 99.
15. Там же, д. 1296, л. 1.
16. Там же, оп. 2, д. 2813, л. 15.
17. Там же, л. 17.
18. Там же, л. 18
19. Там же, л. 16.
20. Там же, л. 18.
21. Там же, оп. 1, д. 1303, л. 27.
22. Там же, оп. 2, д. 2813, л. 1.
23. Там же, оп. 1, д. 1589, л. 44.
24. Там же.
25. Надинский П.Н. Страницы из жизни крымского комсомола. – Симферополь: Крымиздат, 1938.
26. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 208, л. 1.
27. Там же, д. 216, л. 1.
28. Там же, д. 208, л. 1.
29. Надинский П.Н. Суворов в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1947. – 79 с.

30. Надинский П.Н. Л.Н.Толстой в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1948. – 80 с.
31. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 230 с.
32. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 118, л. 1.
33. Там же, д. 215, л. 1.
34. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Ч. 2. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 303 с.
35. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Симферополь: Крымиздат, 1964. – Ч. 3 / Под ред. И.С.Чирвы. – 222 с.
36. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Симферополь: Крымиздат, 1964 / Под ред. И.С.Чирвы. – Ч. 4. – 307 с.
37. См. подробнее: Непомнящий А.А. "Пока оберегаем и спасаем...": Неизвестные материалы по истории крымоведения в переписке А.И.Маркевича и академика С.Ф.Платонова // Историческое наследие Крыма. – 2006. – №16. – С. 138–165; Непомнящий А.А. "Поки зберігаємо та рятуємо, де можна, але це дуже важко...": Невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А.І.Маркевича та С.Ф.Платова // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 13. – С. 201–227.
38. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 226, л. 1
39. См. подробнее: Ломакін Д.А. Кримська періодична преса 30–50-х рр. ХХ ст. як джерело до біобібліографії П.Н.Надінського // Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення десятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів 31 жовтня – 1 листопада 2008 р. / За ред. М.М.Романюка; Науково-дослідний центр періодики Львівської наук. б-ки ім. В.Стефаніка. – Львів, 2008. – С. 425–438.
40. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 340, л. 1–4.
41. Там же, д. 61–64.

Н.А.Печеніна

Лібералізація українського суспільства в 1953 – на поч. 60-х рр. ХХ ст.

Життя суспільства неможливе без знання свого минулого. Історією люди цікавилися завжди. Але іноді інтерес до власного минулого різко зростає. І відбувається це тоді, коли перед суспільством постають завдання, рішення яких безпосередньо пов'язане з радикальними змінами в ході суспільного розвитку. Саме такий етап і переживає наше суспільство зараз. Звідси і небувалий за багато десятиліть вибух інтересу до недавнього минулого нашої країни. Маловивченою до недавнього часу залишалася проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму. Вона

розглядається як складова процесу демократизації і в сучасних умовах розбудови правової держави залишається актуальною.

Вперше про реабілітацію заговорили після смерті Й.Сталіна у 1953 р., коли в СРСР в цілому та в Україні зокрема розпочалася трансформація соціалізму, що характеризувалася десталінізацією радянського суспільства. Період в історії СРСР з 1956 до 1965 рр. заведено називати "Хрущовською відлигою", оскільки було досягнуто певних успіхів у лібералізації та демократизації радянського суспільства: спостерігалася послаблення компартійних, ідеологічних настанов, активізувалася реабілітація незаконно репресованих громадян, послабилася політика самоізоляції країни, почалася "відлига" в культурному житті. Звичайно, ці зміни не були такими глибокими, радикальними, послідовними, мали часом суперечливий характер. Але вони якщо й не призводили до кардинальних якісних зрушень у радянській системі, то принаймні визначали нові тенденції в її розвитку.

Спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, атмосфера змін, новизни далася взнаки насамперед у духовному житті. Треба зауважити, що у світовій культурі в сер. ХХ ст. спостерігалася інтеграція, прискорена науково-технічною революцією, яка супроводжувалася взаємопроникненням різних культур. Західна культура почала проникати в Україну. З'явилися раніше не доступні книги Сент-Екзюпері, Камю, Кафки, Ремарка, Хемінгуея та інших письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу "Всесвіт", який друкував твори зарубіжних письменників українською мовою. В Україну стали доходити нові віяння у сфері моди, музики, театру та ін. Дедалі частіше з України виїжджали за кордон туристичні групи, творчі колективи та окремі виконавці. Найкращі зразки західної культури сприяли відновленню й зростанню інтересу людей до загальносвітових гуманістичних цінностей. Ближче ознайомлення з ними сприяло підвищенню статусу загальногуманістичних цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, під їх впливом у середовищі інтелігенції викристалізувалося, набувало реальних образів критичне ставлення до дійсності, до обмеження творчості межами "соціалістичного реалізму".

Першою ластівкою пробудження стала публікація в червні 1955 р. в "Літературній газеті" статті О.Довженка "Мистецтво живопису і сучасність", у якій містився заклик "розширювати межі соціалістичного реалізму" [3, с. 1]. Заклик знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами і був сприйнятий як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку.

Ще більші надії породив XX з'їзд комуністичної партії, на якому після доповіді М.Хрущова було засуджено культ особи Й.Сталіна й висвітлено грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС. Розвінчання одного з центральних ідолів та спростування деяких догматів того часу породили сумніви, викликали кризу довіри до державної ідеології [5, с. 182]. Крім того, у резолюції XX з'їзду КПРС стверджувалася необхідність розширення прав союзних республік у господарському і культурному будівництві. Політична відлига спричинила нову хвилю "українізації". Знову було порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети "Радянська культура", "Радянська освіта", "Літературна газета" та інші друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вищих навчальних закладів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за культуру України, підносити красу й милозвучність рідного слова. На захист української мови виступили відомі письменники. Дедалі більше уваги стали приділяти збереженню культурної спадщини. Під охорону держави в Україні в ті роки було взято понад 2 тис. визначних пам'яток історії [3, с. 3].

У 50-і рр. відбувається відновлення історичної справедливості: в українську культуру було повернено імена незаслужено забутих та несправедливо репресованих митців, видано та перевидано їх твори.

Реабілітація жертв сталінського терору мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачень суто кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (відновлення в партії і зняття заборони на згадку імені репресованого у пресі і літературі). Реабілітація була публічною і здійснювалася в різних формах: це й згадка у пресі про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину; і видання біографічних або ювілейних статей; і поява імені репресованого в довідниковому виданні, історичній статті або монографії, іноді – публікація біографії колишнього "ворога народу". Своєрідною формою реабілітації була згадка М.С.Хрущовим у доповіді XX з'їзду КПРС "Про культ особи і його наслідки" імен необґрунтовано репресованих.

Практична діяльність з ліквідації наслідків культу особи почалася вже в середині 1953 р. За дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю зайнявся розглядом справ з реабілітації в партійному відношенні комуністів, притягнутих в 30–40-і і на поч. 50-х рр. до партійної і судової відповідальності. У КПК почали поступати заяви від людей, виключених з партій за політичними звинуваченнями, за звинувачення у зв'язку з родичами, арештованими органами НКВС-МДБ. З проханням про

реабілітацію своїх близьких зверталися дружини і діти радянських, партійних, господарських і військових працівників, засуджених в 30–40-і рр. Заяви від репресованих з проханням про відновлення в партії надходили і в ЦК КП України. Вони передавалися в обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому.

Проте фактичної реабілітації в 1953 р. не відбулося: старі методи і стереотипи партійного керівництва все ще залишалися в силі.

У кінці 1953 р. керівництво ЦК КПРС дало завдання правоохоронним органам подати узагальнені матеріали про масові політичні репресії, що відбувалися в країні за часів сталінського режиму. Такий узагальнювальний аналіз було зроблено. 1 лютого 1954 р. М.С.Хрущов подали доповідь, у якій наголошувалося, що в період з 1921 р. за "контрреволюційні злочини" було засуджено 3777380 чоловік (624980 з них засуджено до вищої міри покарання).

У 1954 р. почали повсюдно утворюватися центральні і місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених в 1934–1953 рр. за політичними звинуваченнями. Проте знову реабілітація торкалася лише окремих осіб, зокрема, В.А.Антонова-Овсєєнко, Я.Б.Гамарника, О.В.Косарева, М.В.Криленка, П.П.Постишева, В.Я.Чубаря і ін. Незабаром (у 1955 р.) було реабілітовано М.Н.Демченка, В.П.Затонського, Е.І.Квірінга, С.В.Косіора та інших.

Реабілітувавши цих партійних і державних діячів, керівництво країни здійснило спробу зайнятися переглядом гучних політичних процесів 30–40-х рр. Але навіть сам ініціатор реабілітації М.С.Хрущов внутрішньо ще не був готовий до політичної переоцінки становища у країні і партії в 30-і рр., у тому числі й ідейної боротьби. Більш того, обіймаючи в період правління Сталіна керівні посади в партії (наприклад, до 1949 р. – посада секретаря ЦК КП(б) України), М.Хрущов і сам був безпосередньо причетний до політичних репресій, що відбувалися у країні. Тому в цілому реабілітація стосувалася переважно жертв повоєнного періоду.

Вибіркова реабілітація 1953–1955 рр. розглядалася керівництвом партії єдиним на той час засобом руйнування образу Сталіна, оскільки в принципі ніхто не збирався відрікатися від основних напрямів його політики.

Глибину процесів демократизації можна "виміряти" якістю критики минулого. Адже кожен новий етап суспільного розвитку закономірно починається з оцінки пройденого шляху, з його критичного осмислення. Головною проблемою післясталінського суспільства була проблема відповідальності за злочини минулих років. У 1955 р. вона загалом

зводилася до визначення кола безпосередніх "винуватців" тих або інших неполадок, збоїв, труднощів. Десталінізація слугувала засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів. Проте, підірвавши засади сталінського деспотизму, актив нового керівництва і, що його підтримували, починали серйозну демократизацію самої партії і суспільства.

Процес реабілітації і в цей період відбувався потайки, його не висвітлювали у пресі. Займалися цією проблемою, в основному, Військова Колегія і Комітет партійного контролю при ЦК КПРС. Усього з початку 1954 до лютого 1956 р. Військовою Колегією було реабілітовано 7679 чоловік, КПК відновив в партії 5456 комуністів [1, с. 143], виключених з необґрунтованих політичних звинувачень.

Процеси демократизації суспільства 1954–1955 рр. призвели до того, що лінія на подолання наслідків культу особи без викриття самого суб'єкта культу виявляла свою непослідовність та політичну обмеженість. Гостро ставилося питання про прямого винуватця, про особисту відповідальність за здійснене беззаконня, відхід від норм партійного і державного життя. Отже, необхідністю ставало пряме викриття культу Сталіна.

31 грудня 1955 р. була утворена Комісія для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, та інших радянських людей у період 1935–1940 рр. Розглянуті цією комісією матеріали свідчили про масштаби трагедії, що вибухнула в країні в 30–40-і рр. М.Хрущов запропонував відкрито засудити помилки і зловживання владою Сталіна на першому ж після смерті Сталіна з'їзді партії. В результаті доповідь "Про культ особи і його наслідки" був зачитаний на закритих засіданнях XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Доповідь Хрущова не була глибоко аналітичною: у ній наводилися факти необґрунтованих розправ з відомими партійними і державними діячами, переслідувань їх сімей. Доповідь містила лише заклики до критичного розгляду "помилкових поглядів, пов'язаних з культом особи" [1, с. 165]. Особливе значення мало викриття сталінського трактування поняття "ворог народу" (цей термін давав можливість без вагомих доказів ідейної неправоти людини піддавати репресіям будь-якого, виключаючи можливість ідейної боротьби). Вся відповідальність за репресії була покладена на Сталіна, а його роль у створенні режиму політичного терору розкрита повною мірою. У доповіді засуджувалися репресії, спрямовані, в основному, проти партійних кадрів, проте їх справжні масштаби, як і пряма участь у політичному терорі сподвижників Сталіна, залишилися "в тіні".

Доповідь М.Хрущова подіяла як шоковий грозивий розряд в атмосфері суспільного життя. І саме вона позначила кінець "негласного" періоду боротьби з культом особи. З лютого 1956 р. ця боротьба отримує офіційний політичний статус.

Навесні і влітку 1956 р. найважливішим політичним і соціальним процесом було масове звільнення майже всіх політичних в'язнів з таборів і місць "вічного заслання". Одночасно відбувався такий же масовий і швидкий перегляд і реабілітація більшості загиблих у 1937–1955 рр. в'язнів таборів і в'язниць. Рушилися стіни ГУЛАГу на Колімі, Воркуті, в Карелії, Сибіру, Казахстані, на Уралі, в Молдавії.

Більше 90 спеціальних комісій займалися розглядом справ ув'язнених безпосередньо в таборах або місцях їх поселення. Комісії працювали на місцях декілька місяців, справи ув'язнених розглядалися швидко, для цього частіше всього достатньо було короткої бесіди з самим ув'язненим і ознайомлення з його справою. Вже до кінця 1956 р. з таборів та заслання почали повертатися колишні члени партії і члени сімей загиблих комуністів. Вийшли на волю також в'язні таборів, чії терміни ув'язнення закінчилися, але яких продовжували незаконно тримати під вартою. Звільнялися безпартійні, помилково звинувачені в "антирадянській діяльності". З таборів поверталися колишні члени партій меншовиків, анархістів, есерів, які знаходилися у в'язницях і заслання по 25–30 років. У цей же період були реабілітовані і всі військовополонені, і так звані "переміщені" особи. Як бачимо, реабілітація насамперед торкалася тих осіб, які дожили до цього часу.

Щодо померлих репресованих, таких, що не дожили до 1956 р., реабілітація проходила недостатньо активно. Не було навіть спроби сказати родичам страчених повну правду. В офіційних повідомленнях про реабілітацію як причина смерті вказувалися вигадані діагнози: "розрив серця", "інфаркт легенів" тощо. А дата смерті замінювалася більш пізньою.

Як правило, реабілітація розстріляних або померлих ув'язнених проводилася тільки за заявою родичів або друзів. За відсутності таких заяв у комісії з реабілітації справи репресованих не розглядалися.

Реабілітаційний процес в Україні в цілому повторював загальносоюзний. Головним критерієм реабілітації залишався політичний, і звинувачення в "буржуазному націоналізмі" й участь в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість публічної реабілітації.

На 1 жовтня 1956 р. обкоми КП України розглянули 1302 апеляції. Було відновлено в партії 668 чоловік, частина справ переглядалася в ЦК КПУ, 155 чоловік з 630 було відновлено в партії [2].

Таким чином, хоча після XX з'їзду КПРС процес реабілітації посилюється, головним критерієм реабілітації залишається політичний. Критика культу особи в цілому ряду моментів залишалася обмеженою і непослідовною, хоча процес реабілітації набуває ширших масштабів. Уже йшлося про всю протизаконну практику масових репресій.

Значна переоцінка ролі Сталіна в історії країни відбулася на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 р.). Новий наступ на культ особи цього разу був відкритим: засоби масової інформації детально сповістили про нього все населення країни. Проте інформація про відповідальність керівництва партії за злочини сталінського періоду продовжувала залежати від політичної кон'юнктури.

На поч. 60-х рр. знов зазвучали вимоги щодо розслідування злочинів минулого і покарання винних. Було переглянуто багато політичних процесів 20–30-х рр. Висновки Комісії при перевірці цих процесів не залишали сумніву в тому, що ці "справи" були логічним продовженням лінії Сталіна на остаточне фізичне і політичне усунення не тільки колишніх опозиціонерів, але і всіх незгодних з офіційною лінією партії, тобто самого Сталіна. Проте М.С.Хрущов недооцінив сили опозиції, і фактично в 1962 р. реабілітація припиняється. Вже з кінця 1962 р. посилюється ідеологічний диктат у духовній сфері, починається масовий послідовний ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка вийшла з-під тотального контролю, придушуються громадські ініціативи "шістдесятників". У суспільному житті, особливо в культурно-ідеологічній сфері, відбувається процес згорання "відлиги". Одночасно в середовищі "шістдесятників" прискорюється процес визначення власних позицій, усе частіше на перший план виходили поставали політичні проблеми. Саме "шістдесятництво" стало інтелектуально-духовним підґрунтям нового етапу руху опору в Україні.

Література

1. "О культе личности и его последствиях". Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С. 128–166.
2. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 31, ч. 1, д. 329, л. 171–174.
3. Баран В., Даниленко В. "Відлига" в культурному житті УРСР на зламі 50–60-х рр. // Історія України. – 2001. – №17 (травень).
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. – К., 1994. – 221 с.
5. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991.

Діяльність І.Надя та його роль у подіях жовтня–листопада 1956 р. в Угорщині

23 жовтня 1956 р. в Будапешті відбулася багатотисячна демонстрація, ініційована потужною рушійною силою демократизації – студентством, яка стала початком Угорської революції 1956 р. Висунувши широкі демократичні вимоги, учасники мирної демонстрації виступили з гаслами очищення соціалізму від пережитків сталінізму, вимагали демократизації і корінних змін в усіх сферах життя країни. Чітко організована на початку демонстрація солідарності з польськими робітниками через кілька годин вийшла з-під контролю організаторів. Переломним моментом у подіях 23 жовтня 1956 р. стала збройна сутичка біля радіокомітету ім. Кошута між демонстрантами і захисниками радіокомітету. Внаслідок недалекоглядних та неадекватних кроків тодішнього партійного керівництва на чолі зі сталіністом Е.Герью мирна демонстрація впродовж доби переросла у збройне повстання проти тоталітарного комуністичного режиму, яке стало кульмінацією угорської політичної кризи і радикальною спробою її вирішення.

Уведення до Будапешта вранці 24 жовтня радянських військових підрозділів, що дислокувалися на території Угорщини, призвело до загострення становища в країні. У столиці виникли повстанські загони, які повели збройну боротьбу проти втручання іноземних військ. Навколо місць концентрації повстанських сил точилися запеклі бої між повстанцями і радянськими підрозділами та військами державної безпеки Угорщини.

У ніч на 24 жовтня 1956 р. на нічному засіданні ЦК УПТ в умовах ускладнення внутрішньополітичної ситуації в країні І.Надя було обрано Головою Ради Міністрів УНР. Основними завданнями уряду І.Надя, що вимагали негайного вирішення, були припинення ескалації конфлікту й нормалізація ситуації в країні.

Усвідомлюючи, що головне на цьому етапі розвитку подій – отримати контроль над найбільш активною частиною населення столиці, І.Надь одразу ж зробив спробу зближення з повстанцями. О 12 год. 10 хв. 24 жовтня він виступив по радіо із зверненням до жителів столиці, у якому заявив, що "всі, хто в інтересах запобігання подальшого кровопролиття сьогодні до 14 години припинить боротьбу та складе зброю, не постануть перед надзвичайним судом." І.Надь закликав населення столиці

підтримати програму уряду, спрямовану на широку демократизацію угорського суспільного життя [4, с. 31–32].

25 жовтня приблизно о 15 год. 30 хв. І.Надь звернувся вдруге за ці дні до народу Угорщини. Програмна заява прем'єр-міністра мала ознаменувати повернення уряду до програми, проголошеної 4 липня 1953 р. на Державних зборах. Але між двома програмами були істотні відмінності. Вперше за всю історію радянсько-угорських відносин на всю країну було зроблено заяву про те, що уряд виступить з ініціативою проведення переговорів між двома країнами з приводу виведення радянських військ з території Угорщини. Крім того, І.Надь пообіцяв, що після відновлення порядку радянські частини, втручання яких було необхідне, буде відізвано у місця постійної дислокації [6, с. 43–44].

Однак діяльність уряду І.Надя на початковому етапі була ускладнена втратою підтримки населення країни, через що перші спроби І.Надя нормалізувати ситуацію в країні, застосовуючи традиційні заходи, виявилися невдалими. Прем'єр-міністру було необхідно кардинально змінити свої позиції та критично переосмислити політичні погляди. Потрібен був поштовх, який би примусив І.Надя зробити це.

На тлі бурхливого розвитку подій відбувалася еволюція поглядів І.Надя, паралельно з якою зазнав докорінної еволюції і його уряд, персональний склад якого весь час оновлювався, набравши врешті коаліційного характеру. Важливу роль в еволюції поглядів прем'єр-міністра відіграли його найближчі соратники Ф.Донат та Г.Лощонці, під впливом котрих він перебував протягом свого головування у Раді Міністрів. Прискорили еволюцію поглядів прем'єр-міністра інциденти з сотнями загиблих біля Парламенту та будівлі ЦК УПТ 25 жовтня 1956 р., які призвели до зламу в розвитку подій в Угорщині в жовтні 1956 р.: з Будапешта повстання блискавично поширилося по всій країні.

В умовах охоплення революцією всієї країни 28 жовтня 1956 р. І.Надь та його уряд офіційно стали на бік повсталого народу і революції. На засіданні Політбюро ЦК УПТ 28 жовтня, в якому взяли участь і радянські емісари А.Мікоян та М.Суслов, І.Надь упевнено виступив за підтримання головних вимог повстанців. З приводу оцінки подій він сказав: "Якщо рух, який спирається на широку базу, ми будемо вважати контрреволюцією, як ми оцінювали його на початку, тоді не залишиться іншої можливості, як придушити його за допомогою зброї... Тепер нам вже зрозуміло, що це не наш шлях" [3, с. 426]. Ознаменував перехід угорського Національного уряду на бік революції виступ І.Надя по радіо 28 жовтня з декларацією уряду, в якій було визнано демократичний характер народного руху,

визнано мотиви, що спонукали угорський народ до радикальних дій, і зроблено заяву про наміри уряду стати істинним виразником сподівань угорського народу [6, с. 84–85].

Виведення радянських військ з Будапешта, рішення уряду І.Надя про розпуск сил держбезпеки, реорганізацію міліції та народної армії як основи нацгвардії, з залученням повстанських загонів, ліквідацію однопартійної системи через встановлення влади коаліційних партій 1945 р., визнання утворених у ході революції органів місцевого самоврядування та ініціацію міжурядових переговорів щодо виведення радянських військ з території Угорщини стали чинниками, що призвели до певної нормалізації суспільно-політичної ситуації в Угорщині на початку листопада 1956 р. Соціально-економічні заходи уряду І.Надя призвели до налагодження громадсько-політичного життя в країні.

Проте введення додаткових радянських військових підрозділів на територію Угорщини, що було одним з етапів майбутньої військової операції, перервало процес опанування ситуації в країні Національним урядом. 1 листопада 1956 р. відбулося засідання національного уряду, на якому було прийнято рішення про запрошення радянського посла Ю.Андропова з метою висловлення протесту "в зв'язку з новим введенням радянських військ". Було вирішено також посилити оборону столиці "як відносно відновлення внутрішнього порядку, так і на випадок можливого зовнішнього нападу" та залежно від результатів переговорів з радянським послом розіслати протест проти втручання послам інших країн та в ООН [5, с. 45].

Відповідаючи на несанкціоновані дії радянського керівництва, яке побачило в рішеннях уряду І.Надя загрозу гегемонії СРСР у східно-європейському регіоні, Національний уряд на чолі з І.Надем прийняв рішення про денонсацію Варшавського договору і прийняття Угорщиною статусу нейтральної держави [3, с. 498–499]. Упродовж дня у радянське посольство було направлено ноту Національного уряду УНР уряду СРСР про денонсацію Варшавського договору. В ній Міністерство іноземних справ висловило прохання до Ю.Андропова поінформувати керівництво Радянського Союзу про прийняті рішення угорського уряду [3, с. 499–500]. Вранці 2 листопада радянське партійне керівництво вже знало про кроки угорського уряду.

Зважаючи на те, що радянські військові з'єднання продовжували перетинати радянсько-угорський кордон, І.Надь удруге ініціював зустріч з радянським послом. Він висловив повторний протест з приводу введення додаткових військ Радянським Союзом на територію країни та вимагав

негайного проведення переговорів щодо денонсації Варшавського договору та виведення з Угорщини радянських військових підрозділів. Ю.Андропов того ж дня доповідав Москві про розмову з угорським прем'єром [3, с. 523].

3 листопада 1956 р. о 14 год. у приміщенні парламенту розпочалися переговори радянсько-угорської комісії з приводу виведення радянських військ з території Угорщини. Угорщину представляли П.Малетер – міністр оборони, І.Ковач – начальник Генерального штабу, М.Сюч – начальник Оперативного управління – та Ф.Ердеї. Але ці переговори не мали вже ніякого значення: Москва вже вирішила, яким чином вона роз'язуватиме кризу комуністичного ладу в Угорщині. І.Надь не знав, що пропозиція радянської сторони продовжити переговори в одній з військових частин поблизу міста Тьоколь була пасткою, влаштованою радянським керівництвом. Опівночі 3 листопада під час проведення переговорів з радянською делегацією угорське військово керівництво було заарештовано [7, с. 186–187]. Таким чином, на певний час революцію було залишено без військового керівництва.

Після того як радянські війська з явними намірами нападу на угорську столицю почали перегрупування своїх сил, він зрозумів, як будуть далі розвиватися події. 4 листопада о 4 год. 30 хв. І.Надь зателефонував у радянське посольство СРСР у Будапешті і висловив протест проти введення радянських військ у столицю [2, с. 106].

О 5 год. 20 хв. по будапештському радіо пролунав заклик І.Надя: "Говорить Імре Надь, голова Ради Міністрів Угорської Народної Республіки. Сьогодні на світанку радянські війська почали наступ на нашу столицю з очевидними намірами скинути законний демократичний угорський уряд. Наші війська ведуть бої. Уряд перебуває на своєму посту. Я сповіщаю цю звістку народу країни та громадськості світу" [8, с. 470].

Вранці 4 листопада 1956 р. була розпочата тотальна військова операція радянських військ під кодовою назвою "Вихор", головною метою якої було придушення Угорської революції, повалення легітимного Національного уряду на чолі з І.Надем та встановлення прорадянського комуністичного режиму Я.Кадара. Підготовка до військової операції "Вихор" тривала з кінця жовтня 1956 р. за умов нормалізації внутрішньополітичної ситуації в Угорщині, що свідчить про заздалегідь агресивні наміри керівництва СРСР щодо шляхів вирішення конфлікту.

Цього ж дня І.Надь разом із членами свого уряду сховався в югославському посольстві. Попереду були переговори між Угорщиною та Югославією під контролем СРСР про видачу І.Надя та його соратників, які

тривали майже три неділі і завершилися 22 листопада [1, с. 28]. Югославське керівництво погодилося випустити І.Надю та його прибічників за межі югославського посольства після того, як угорське керівництво дало зобов'язання не застосовувати проти них каральних заходів. Проте після виходу за межі югославського посольства І.Надя разом із його прибічниками було заарештовано та вивезено в Румунію. Радянське керівництво вирішило влаштувати процес, який коштував життя І.Надю та багатьом його соратникам.

Проведенню військової операції радянськими військами проти суверенної нейтральної держави сприяла міжнародна обстановка: Суецька криза відволікала увагу провідних держав світу від подій в Угорщині. За умов позиції невтручання провідних держав світу і кількісної та якісної переваги радянських військових підрозділів над повстанськими загонами Угорська революція 1956 р. завершилася поразкою національно-визвольних сил.

Незважаючи на поразку, Угорська революція 1956 р. стала важливою віхою в історії не лише Угорщини, а й країн соціалістичного табору. Угорська революція стала апогеєм системної кризи тоталітарного режиму в Угорщині в 1949–1956 рр. і була першим проявом кризи тоталітарних режимів у Східній Європі, яка невдовзі мала призвести до розвалу всього комуністичного блоку. Революція в Угорщині в жовтні–листопаді 1956 р. яскраво підтвердила американську концепцію про історичну обумовленість "звільнення" Східної Європи від комуністичного тоталітаризму і вплинула на хід світової історії.

Література

1. Гибианский Л. Н.С.Хрущов, Й.Броз Тито и венгерский кризис 1956 г. // Новая и новейшая история. – М., 1999. – №1. – С. 10–29.
2. Пушкаш А.И. Двенадцать дней осени 1956 г. (23 октября – 4 ноября) // Венгрия 1956 г.: Очерки истории кризиса. – М.: Наука, 1993. – С. 75–108.
3. Советский Союз и венгерский кризис 1956 г.: Документы / Редколлегия Т.М.Исламов, И.Вида и др. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1998. – 863 с.
4. A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Szerk.: Kenedi J. – Bp.: Századvég Kiadó és Nyilvánosság Klub. 1989. – 507 о.
5. Hajdu T. 1956 nemzetközi háttere // Társadalmi Szemle. 1989. 8/9. sz. – 36–47 о.
6. Magyar Krónika. 1956 sajtója. Október 23. – november 4. Válogatás. – Bp.: Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft., 1989. – 509 о.

7. Molnár M. Egy vereség diadala. A forradalom története. – Bp.: Oktatókutatási Intézet, 1991. – 276 o.

8. Ómolnar M. Tizenkét nap, amely... 1956. Október 23 – november 4. Események, emlékek, dokumentumok. – Bp.: Szabad Tér Kiadó, 1989. – 563 o.

П.П.Гай-Нижник

Остання з Гетьманського Роду – Олена Отт-Скоропадська

2009 року Олена Отт-Скоропадська – остання дочка Гетьмана всієї України Павла Скоропадського – відзначить знаменну дату – своє 90-річчя. Кожного року, починаючи із 1992-го, вона із своїм чоловіком Людвігом Оттом відвідує Україну. За цей час швейцарське подружжя познайомилося з багатьма вітчизняними науковцями, представниками інтелігенції та простими громадянами нашої країни. З кожним роком пані Гетьманівна все більше і більше пізнавала свою не знану раніше, Батьківщину, народ, з яким вона пов'язана спільним походженням, чуттям єдиної родини та історією. Разом з тим широкі кола громадськості та науковців знають лише поверхово (а то й зовсім не знають) історію життя цієї цікавої симпатичної розумної жінки, останньої представниці гетьманського роду Скоропадських. Частково про сторінки життя О.Отт-Скоропадської українці можуть дізнатися з її згадок про своє дитинство, написаних в березні 1985 р. і вміщених до книги спогадів її батька [1] та з автобіографічних нотаток, виданих 2004 р. [2]. Перші ж враження від України та її людей Гетьманівна змалювала ще 10 років тому у своїй книзі-щоденнику [3].

Свою публікацією ми прагнемо доповнити вже відомі факти життєвого шляху останньої з роду Скоропадських та доньки останнього Гетьмана Української держави 1918 р., розповісти про надзвичайно цікаву, сповнену особистих трагедій і радостей, нелегку, але щасливу долю цієї пані, з першого ж погляду, у більш невимушеній, неофіційній формі. Всі епізоди життя гетьманської дочки, що викладені у цій статті, взяті з окремих розповідей їх авторів самою Гетьманівною Оленою і ласкаво дозволені Її Світлістю для оприлюднення.

29 квітня 1918 р. П.Скоропадський унаслідок організованого ним державного перевороту усунув від влади соціалістичну Центральну Раду і став Гетьманом усієї України з тимчасовими диктаторськими повноважен-

нями, а вже 14 грудня 1918 р. він зрікається влади, і Українська держава у формі Гетьманату припинила своє існування.

У розпал протигетьманського повстання П.Скоропадський у листопаді 1918 р. відправляє своїх дітей, 20-річну Марію, 19-річну Лізавету, хворого 18-річного Петра і 14-річного Данила, у супроводі няні та гувернантки з палаючої України за кордон. То була, як висловилася сама Гетьманівна Олена, майже авантюрна й тривала втеча гетьманських дітей у Європу. До того ж, крім власних речей, їм довелося перевозити ще й мамині перли та діаманти, а також валізу із родинним сріблом (подарунок до батьківського весілля від маминого брата). Їхній шлях у Європу проліг через Одесу, Крим, з якого вони знов повернулися до Одеси, Константинополь, Болгарію, Туреччину й Італію до Швейцарії. Дружина Гетьмана Гетьманова Олександра, вагітна Оленою, залишилася з чоловіком у Києві. Після зречення влади Скоропадський під виглядом пораненого німецького вояка виїхав до Берліна потягом разом із демобілізованим німецьким окупаційним військом. Його 40-річна дружина вимушена була, ризикуючи життям, залишитися у зайнятому загонами Директорії Києві, знаючи, очевидно, про слова С.Петлюри: "Як піймаю Скоропадського, то його повію!" Вона так і не зізналася своєму чоловікові у вагітності, щоб не турбувати його у той скрутний і небезпечний час. На третьому місяці вагітності Олександра Скоропадська переховувалась у столиці і лише наприкінці грудня, захопивши лише ангорську кішку й муфту, їй вдалося виїхати з Києва до Німеччини через Фінляндію.

Подружжя зустрілося у Берліні 7 січня 1919 р. Тоді ж Павла Петровица чекала приємна несподіванка. Він дізнався, що його дружина невдовзі подарує йому дитину. Однак батьків турбувала доля їхніх дітей, про яких вони не мали жодної звістки. Тим часом у Римі на Пасху діти Гетьмана дізнали, що їхні батьки живі і здорові. Як була зарання, служба, до няні гетьманських дітей підійшов один князь, і коли на запитання: "Чи то є діти Скоропадського?" – вона відповіла йому, що це саме вони, незнайомиць сказав: "Ваші батьки хвилюються за вас у Берліні", після чого дав їм берлінську адресу Скоропадських. Лише 1 травня (вранці надійшла телеграма) Павло і Олександра Скоропадські дізналися, що їхні діти живі і дісталися Риму. Згодом діти Гетьмана переїхали до Швейцарії й оселилися в Лозанні.

Самі ж Скоропадські з нетерпінням очікували народження немовляти. 5 липня 1919 р. у Friedenau в Берліні у щасливих батьків народилася дочка, яку назвали Оленою. Поява маленької доньки була бальзамом на душі подружжя, яке за останній рік зазнало стільки лиха: розлучення з

дітьми, виїзд з Батьківщини, падіння новоствореної Української Держави, на яку Гетьман Павло поклав стільки зусиль та надій, важка хвороба на епілепсію сина Петра і, нарешті, трагедія смерті в липні 1918 р. у Києві дворічного синочка Павла...

Коли Оленці було лише 10 днів, батьки вирушили до Швейцарії на зустріч з дітьми. Наймолодшу з своїх дівчаток, Олену, "транспортували" у кошику для білизни. При зустрічі діти були приємно здивовані маленьким Божим створінням, яке віднедавна стало їхньою сестричкою.

У 1921 р. Скоропадські, за винятком Данила і Марії, які залишилися у Лозанні, повертаються до Берліна. Гетьманська родина оселяється у м.Ваннзее, неподалік від столиці Німеччини, у 15-кімнатному будинку, з великим садом і просторими господарським приміщеннями по Альзенштрассе, 17 (тепер на його місці розташовано тенісні корти). У будинку, крім Скоропадських, іноді мешкали також їхні далекі родичі, прислуга, секретарі (зокрема С.Шемет), старенька няня А.В.Шабуніна і гувернантка англійка міс Стіффель. Цю віллу, як називає її пані Олена, родина Скоропадських придбала за 60 тис. франків, на кошти, виручені з продажу сімейних (маминих) перлів, які діти Гетьмана змогли вивезти з Києва в листопаді 1918 р. На решту грошей гетьманська родина ще довго жила у знекровленій війною Німеччині, заощаджуючи кожну "копійку". Більшість грошей від продажу перлів пішло на українську справу, а тому й сім'я не могла собі дозволити жити "на широку ногу". На потреби гетьманських організацій і "Української громади" витрачалася й більша частина пенсії (розмір пенсії – 1 тис. марок), яку П.Скоропадський отримував у Державній канцелярії німецького президента Гінденбурга. Свого часу про це потурбувалися відомі німецькі генерали Гренер, Людendorф та Маккензен, котрі воювали під час Першої світової війни. Допомагала присадибна ділянка, на якій власноруч поралася елегантна й аристократична Олександра Скоропадська.

З дитинства Олена бачила у їхньому домі багато різних людей. Серед них були і відомі українські діячі, такі як Дорошенко, Липинський, Мірчук, Скоропис, Кужім, які, однак, для маленької Оленки були звичайнісінькими дорослими дядьками. Відповідним чином, по-дитячому, вона й обирала собі серед них друзів.

Найбільші симпатії в Олені викликав гетьманець з США М.Тимофіїв (відомий, до речі, своїми публікаціями з економіки та фінансів, а також з історії у часописі гетьманського Союзу хліборобів-державників "Хліборобська Україна"), бо він завжди грався з нею, носив її на плечах (тоді наймолодшій із Скоропадських було 3–3,5 роки). Пані Гетьманівна не без

сентиментальності згадує ті далекі роки і, зокрема, М.Тимофіїва: "Я його дуже любила". "Коли він відїжджав, – продовжила вона, – то запитав, що мені привезти з Америки. Я швидко сказала: "Маленьку кізочку", а сама про це зовсім забула". Втім, про замовлення маленької Гетьманівни М.Тимофіїв не забув. Коли він приїхав до Німеччини через рік, то привіз Скоропадським і маленьку кізочку. "Я хотіла, щоб вона спала у мене в кімнаті, – усміхнено каже тепер Олена Павлівна, – але її помістили у сараї". Козу назвали "Галька". Від неї, за словами пані Олени, пішов початок великої династії кіз при господарстві Скоропадських, у якому також були домашні птахи і дві свині. Галька згодом почала приносити приплід, але народжувала лише "хлопчиків" (іноді були й близнята), з якими всі діти залюбки гралися. Одного разу коза народила "дівчинку", яку одразу ж "охрестили" Оленкою. Гетьманівна Олена виросла на козячому молоці. Його в сім'ї пили всі, хоча й купували інше.

В.Липинського Оленка боялася через його худорляве з великими темними очима обличчя. "Крім того, – додає вона сьогодні, – коли він був у нас, я мусіла мовчати, що для мене було досить важко".

Взагалі, в будинку Скоропадських бувало дуже багато різних людей. Великим другом Олени був герцог Лейхтенберзький, який уперше подарував їй шоколад. Оленка мала дуже гарні стосунки з ген. Гренером, колишнім начальником штабу німецьких військ в Україні 1918 р. та військовим міністром Німеччини часів Веймарської Республіки. Після війни він став добрим сімейним другом Скоропадських і часто допомагав їм. Дружина Гетьмана подарувала йому ангорське кошеня, і коли Гренер приходив до Павла Петровича, маленька Гетьманівна завжди розпитувала його, як там її котик, і розповідала про інших кошенят. Згадуючи його зараз, пані Олена каже, що Гренер на вигляд був досить старий, товстий, типовий німець, але приємний. "Часто приходив до нас до чаю, – згадує вона, – він тоді вже був не міністр, але як міністр теж приходив, але рідше".

Гарні спогади залишилися у Гетьманівни про Д.Дорошенка. "Коли я була молода, десь 24 роки, – каже пані Олена, – я мала з ним великі розмови про мій шлюб".

Першим чоловіком Олени Павлівни був Герд Гіндер, якого вона знала з дитинства. Більшість українців, що проживали у Німеччині, були проти цього шлюбу, тому що Герд сприймався ними як німець і до того ж не обіймав жодної посади. Втім, історія шлюбу Олени і Герда, а швидше їхнього знайомства, виявилася надзвичайно цікавою і захоплюючою. Відомо, що дід пані Олени (батько її матері) Дурново був одним із найбільш багатих, знатних і впливових людей царського Санкт-Петербур-

бурга. Гетьманівна розповідала, що він мав пристрасть до квітів. У його власності був великий парк, у якому було створено штучні ставки, а головне – чудові оранжереї. У домі Дурново завжди було багато квітів, але найбільше дід захоплювався орхідеями. Приблизно 1880 р. він виписав з Швейцарії особисто для своєї оранжереї фахівця з орхідей, молодого садівника швейцарця Гіндера. Молодий садівник виявився напродуч талановитою людиною і невдовзі став головним директором усього парку, під чийм керівництвом працювало близько 40 людей. Згодом пан Гіндер одружився на німкені, яка народила йому трьох дітей: старшого сина Карла і двох доньок. Дружина Дурново (бабуся Гетьманівни Олени) стала хрещеною матір'ю одній з дочок, а іншій, Марусі, – мати пані Олени. На поч. 90-х рр. XIX ст. пан Гіндер помер зовсім молодим, йому було близько 45 років. Його вдова з дітьми повернулася до Німеччини. Проте Дурново, а потім і Скоропадські не забули її. Вони регулярно платили вдові Гіндер пенсію, листувалися, надсилали подарунки і знали про всі її сімейні справи. Так продовжувалося до Першої світової війни. З початком війни сім'ї, як це часто буває за таких обставин, загубили одна одну, змінили адреси, і зв'язок між ними припинився.

Після революції, на поч. 20-х рр., коли Скоропадські оселилися у Ваннзее в Німеччині, в одному з ілюстрованих німецьких часописів з'явився репортаж про Гетьмана. Через деякий час після його виходу у двері помешкання Скоропадських постукали, і до гостини увійшли дві дами, одна похилого, друга досить молода. На здивовані погляди господарів молодша сказала: "Я Маруся Гіндер", і у доказ показала маленьке мідяне деревце з пташкою, яке подарувала їй в дитинстві її хрещена мати Олександра Скоропадська-Дурново. Це деревце знаходиться і досі у пані Олени. Очевидно, Гіндери прочитали репортаж про Гетьмана і через нього знайшли Скоропадських у Ваннзее. Так давні дружні сім'ї знов почали товаришувати.

Виявилось, що одна з доньок пана Гіндера (похресниця бабусі Гетьманівни) померла. Маруся ж одружилася із старим, але дуже багатим чоловіком. На час зустрічі із Скоропадськими вона була вже вдовою. Старший син колишнього садівника Гіндера, Карл Гіндер, був інженером і став директором однієї з найбільших у Німеччині будівельних фірм у Цетені. Сім'я Карла почала товаришувати з родиною Скоропадських. Згодом Гіндер переїхав на помешкання до Берліну у Ваннзее, де придбав гарний будинок. Він, до речі, часто допомагав Скоропадським у разі фінансової скрути, позичав гроші, допомагав у різних інших справах. Карл

мав сина Герда, який був на рік молодшим від доньки Скоропадських Олени.

Не дивно, що Герд і Оленка затоваришували. Гетьманівна згадує, що "про нього казали, що він мій паж". З часом дитяче товариство переросло в міцну дружбу, а пізніше молоді люди закохалися. Ось так дивно складаються долі...

Гіндери були швейцарською родиною, яка вже три покоління жила поза своєю історичною батьківщиною. Вони залишили за собою швейцарське громадянство, але вимушені були з приходом до влади нацистів це приховувати, бо фірма Карла Гіндера (батька Герда) працювала для армії. Як громадянина Німеччини Герда забрали до лав німецького війська (Вермахту). Він служив радистом-передатчиком (в автомобілі) у чині ефрейтора на східному (радянському) фронті. За мужність, виявлену у бойових діях, Герда Гіндера було нагороджено залізним хрестом (Eisernes Kreuz).

У 1943 р. Герд приїхав до Ваннзее у відпустку. Пані Олена помітила тоді, що "він був вже ніякий не паж, а став зовсім дорослим чоловіком". Коли Герд запропонував Олені одружитися, вона погодилася.

Взагалі-то Олена не мала близьких друзів серед української молоді. Українські студенти близько з нею не сходилися, бо для них вона була "Гетьманівною", та й серед молодих людей-українців їй ніхто не подобався. Її оточення в школі, а потім і у гімназії, яка складалося з німецьких дітей, не звертало увагу на те, що разом з ними вчилися дівчинка, яка серед молоді української еміграції називалася – "Гетьманівна". Дізнавшись про весілля Олени та Герда, українські кола були надзвичайно проти нього настроєні, навіть посилали до Гетьмана делегації з цього приводу. Проте Павло і Олександра Скоропадські схвально поставилися до вибору їхньої наймолодшої доньки і були задоволені, що Олена знайшла собі супутника життя. Факт цей ще раз свідчить, як змінюється і перебудовується свідомість людей, коли консервативний Павло Петрович не став на перешкоді дочці, що обрала собі нареченим німецького солдата. Пані Олена згадувала, що вона дуже переживала з того, що українці так відреагували на її рішення, а ще більше через те, що не могла їм сказати про його швейцарське підданство. Крім того, сама Олена тоді і не одружилася б з німцем. Не хотіла вона одружуватися із росіянином (хоча й були претенденти), а серед українців їй ніхто не подобався. Швейцарці ж як люди і сама ця нейтральна країна її завжди приваблювали.

У Герда було 10 днів відпустки. За цей час для Олени було надзвичайно важко, як на той час, отримати дозвіл на одруження від СС та ще й із солдатом Вермахту, бо вона не була німецького походженням. До того ж у країні після невдалого замаху (20 липня) на Гітлера лютувало СС. Навіть за сприятливих обставин дозвіл на одруження від СС довелося б чекати два тижні, а у них з Гердом для цього не було часу. Допомогли батьківські зв'язки. Один пан, наблизений до бюро Гітлера, дав О.Скоропадській дозвіл на одруження.

31 серпня Олена Скоропадська і Герд Гіндер одружилися. Їхнє весілля було останнім великим прийняттям родини Скоропадських у повному складі у Ваннзее. Серед гостей було багато українців, зокрема такі відомі особи, як Дорошенко, Мірчук, Кужім, граф Монтрезор та інші. Друзі батьків, молоді українці і члени "Української громади" (які були проти цього шлюбу) теж були запрошені на весілля, але вже не протестували, а веселилися і співали українські пісні. Крім українців, на святі були також гості: німці, швейцарці, росіяни. Всього на весіллі було близько 70 чоловік. Молодята були разом лише п'ять днів – Герд мав повернутися на фронт.

Дитинство Олени Скоропадської не було всіяне "цукрованими" стежками, але було по-своєму радісним. Вона не була центром загальної уваги, не була розбещена дарунками і лестоцями. У квітні 1925 р., ще не маючи шести років, Оленка пішла до німецької школи у Ваннзее, яка була зовсім близько від їхнього будинку. Після двох років "перескочила" на один клас, але все одно завжди була на два роки молодшою за товаришів по школі. У початковій школі Гетьманівна провчилася три роки, після чого ще п'ять років навчалася у середній школі, яка також була у Ваннзее. По закінченню середньої школи (1932) О.Скоропадська вступила до реальної гімназії у Потсдамі.

З дитинства, тільки-но навчившись читати, Олена багато читала, її навіть називали "лезерат" ("leserate" – "читаюча криса", тобто та, що "з'їдає" книги). Улюбленими предметами Гетьманівни були мови, англійська, німецька і французька літератури, історія, географія та біологія. З історичних діячів її найбільше вразив Наполеон. Вона не любила його, але ця особа вражала і захоплює її й досі своїми талантами та завоюваннями. Особливо не подобається пані Олені у наполеонівській історії те, "що багато людей загинуло за його амбіції". Із захопленням читала Гетьманівна "Війну і мир" Л.Толстого. Врешті вона прагнула читати всі історичні книги і романи про Наполеона будь-яких ґатунків і авторів. Дуже любила читати книги про різні країни, як живуть там люди, а особливо про Єгипет та Індію. Коли О.Скоропадська подорослішала,

читала багато життєписів відомих осіб. Це захоплення залишилося в неї і досі, вона дуже любить читати біографії відомих людей.

Не любила учениця Олена Скоропадська математику, хімію, фізику. Втім, вважає пані Олена, тут багато залежить і від вчителя, пригадуючи при цьому свого поганого педагога з математики. "Процес пізнання" нелюбих предметів запам'ятовується, як правило, надовго. "Мені ще й зараз сниться іноді, – каже вона, – що мушу робити ще раз атестат зрілості. Ходжу до школи і вчуся з великим зацікавленням, але ніколи не ходжу до класів математики, і вчитель цього не помічає. Це дивно, правда?" – якось ніби вголос сама з собою розмірковує Олена Павлівна. У 1937 р. Олена Скоропадська, хоч і з "натяжкою", але одержала атестат зрілості з оцінкою "добре". Пані Олена згадує, що була дуже задоволена, особливо через те, що порадує батьків.

Під час навчання німецькі ровесники не закидали Олені, що вона не німкеня, проте ставилися до неї із зацікавленням, що вона є україркою і донькою Гетьмана Скоропадського. Подружжя Скоропадських були доволі демократичними батьками. У їхньому домі (коли Олена навчалася ще в школі) часто відбувалися вечірки з танцями, запрошувалися молоді офіцери (до початку війни), молодь. Друзі дітей дуже любили й шанували матір Олени, Гетьманову Олександру. Вона якось дивовижно привертала до себе людей. "Мати не любила танцювати, – згадує Олена Павлівна, – а батько дуже любив і завжди танцював з молоддю. Маму ж всі любили, і вона мала навіть своїх поклонників, але батько зовсім не ревнував її, бо то була чиста зачарованість молодих людей її особою (при моєму народженні батькові було вже 45, а мамі 40 років)". В Олени з мамою були дуже приятні дружні стосунки. Дочка всім ділилася з нею. Щоправда, відверті розмови доньки з матір'ю, безумовно, почали з часом обмежуватися певними зрозумілими мірами, але це зовсім не віддаляло їх. Пані Олена зберегла цю близькість до матері, а пані Олександра до дочки до самої смерті.

За словами пані Олени, з початком нацизму і війни ставлення німців до українських і російських емігрантів без німецького підданства не змінилося і було дуже добрим. У Німеччині, крім того, під час війни емігранти отримували високі посади і їх поважали, на відміну від Франції, де навіть емігрантів мобілізували на військову службу. Як ставилася молода Гетьманівна до гітлеризму? Спочатку вона нічого не розуміла, була, як і решта населення, у своєрідному шоковому стані. Крім того, Олену взагалі не цікавила політика. Одного разу, пригадує Гетьманівна, у 13 років вона з подругою була присутня на параді, де крізь коридор,

утворений есесівцями у натовпі (пані Олені запам'яталася ще й їхня гарна вражаюча форма), проїздили А.Гітлер і Б.Муссоліні. Тоді під магією того, що відбувалося, Олена та її подруга скандували відомі всім нацистські гасла і викидали вперед себе праву руку. Гетьманівна каже: "Я не любила військових, особливо за війни, не приятелювала з бойовими офіцерами, не хотіла з ними мати нічого спільного". Пригадалося Олені Павлівні й те, що коли їй було тих же 13 років, сусідська дівчинка-німкеня одного разу запитала її, чи хоче вона вступити до них у "Hitler-Jugend" ("Гітлер-Югенд"). Вступ туди не був обов'язковим, але деякі діти вступали до його лав і під моральним тиском. Сама Олена ніколи вступати до цієї організації не хотіла, але вирішила повідомити батька. Він одразу ж відповів "ні" і потім покликав дочку до себе в кабінет, де все пояснив. То була перша розмова Павла Петровича з найменшою донькою про українську справу. Говорилося не лише про місце і роль у ній гетьманської родини, але й про досвід історії, про те, що то є неукраїнська організація, а тому й нашим дітям у ній не місце. Гетьманівна згадує про ту розмову: "Батько сказав, що він вважає, що німці все ж таки наші союзники і сподівається, що серед нацистів знайде людей, з якими можна буде говорити про українську справу". Гітлер воює проти більшовиків – це для П.Скоропадського було позитивним, засвідчує пані Олена, але потім, коли почалися переслідування партій і євреїв, він зрозумів, що це зло. Разом із тим Гетьман завжди говорив, що "тра дивитися на Німеччину не як на націонал-соціалістичну партію, а як на міцний, єдиний блок. Там є різні течії".

Утім, політика, як ми вже зазначали вище, найменше цікавила наймолодшу Скоропадську. У зв'язку з тим що дуже часто фінансове становище родини було вкрай погане, після отримання у 1937 р. атестату зрілості Олена не захотіла навчатися далі. Вона вирішила якомога швидше стати незалежною і не "сидіти у батьків на шиї". З цією метою вона спеціально вивчала на курсах французьку мову, яку вона найгірше знала, і навчалася у школі секретарок.

На початку березня 1938 р. молода Гетьманівна вперше влаштувалася на роботу. Два місяці вона працювала на фірмі у батька однієї із своїх дитячих подруг. У той час багато працівників захворіли через епідемію грипу і на підприємстві звільнилися місця. Фірма працювала на великому широкому ринку, імпортувала з Польщі, Угорщини, Голландії гусей, овочі, сосиски вагонами, щоб прокормити Берлін. Крім того, для службовців фірми відбувався продаж продуктів за окремими цінами. Працювалося дівчині добре і весело. Олена користувалася увагою робітників, водіїв вантажівок, на неї всі задивлялися, а після роботи

запрошували на пиво. Дуже скоро вона заприятелювала з типовими, але чемними німецькими робітниками. Щоб на сьому ранку вчасно дістатися до роботи, їй доводилося прокидатися о п'ятій годині. Так майже п'ять тижнів Гетьманівна Олена з сьомої ранку до сьомої вечора продавала сир і ковбасу.

Пані Олена пригадувала, що коли їй було 19 років, на "перші гроші, які заробила, купила парасольку для мами, торбу для няні, а для себе дуже дорогі черевики, бо раніше купувала зовсім дешеві". Взагалі, молода Гетьманівна дуже любила гарні туфлі. Проте зовсім не любила парфумів, ніколи їх не вживала і не користується ними й дотепер. Уміла Гетьманівна і гарно шити. У сім'ї Скоропадських дуже добре шили мама і сестра Лілі (Лізавета). Весь одяг Олені до 15–16 років шила мати, а потім вона шила для себе вже сама. Як і всі жінки, Олена любила гарно одягатися. Вона сама шила собі всі сукні. Лише коли почала заробляти власні гроші, найняла швачку. Тоді такої розвинутої індустрії не було і всі люди шили одяг собі самі або мали швачок. У магазинах купувалися лише дуже дорогі речі.

У 1938 р. О.Скоропадська отримала свою першу справжню посаду. Вона влаштувалася секретаркою у туристичне бюро, організовувала конференції та інші заходи. "Взагалі, – каже пані Олена, – секретарки в Німеччині мають зовсім інше призначення, більше відповідальності". У 1941 р. Гетьманівна облишила роботу у турбюро і поступила на працю до наукового інституту *Handbuch der anorganischen Chemie*, який належав потім до відомої *Maks Plank-Gesellschaft* (подібно Інституту неограничної хімії вітчизняної Академії наук). Там вона працювала головним секретарем. У 1943 р. Олена Скоропадська переїхала від родини на окреме помешкання у Берлін. З цього приводу вона пояснює: "Мої стосунки з батьками були дуже добрі, однак я завжди жила як самостійна і вільна особа, мала своє окреме товариство, головним чином серед німців". Олена оселилася в домі своєї приятельки, наймолодшої доньки відомого магната Круппа фон Боулена, де займала дві кімнати і "могла робити що хочу". Крім того, її про це попросила сама подруга, інакше б до неї підселили б чужих людей. "Це тоді ще не було прийнято, – пригадує Олена Павлівна, – щоб молода дівчина жила окремо від батьків. Але мої батьки поставилися до цього кроку дуже толерантно".

31 серпня, як вже згадувалося вище, Олена Скоропадська одружилася з Гердом Гіндером. Через п'ять днів після весілля Герд вимушений був повернутися на фронт. Невдовзі, в березні 1944 р., Герд повернувся з

фронту до шпиталю через тяжку хворобу на серце, але молода дружина бачила його рідко і лише у шпиталі.

Увесь цей час Олена працювала у науковому інституті. В листопаді 1943 р. Берлін було практично весь зруйновано бомбардуваннями. Вдень бомбили американці, вночі – англійці. Було дуже страшно. Інститут майже повністю зруйновано, і праця продовжувалася або на веранді, перебудованій у кімнату (шеф працював у кімнаті, а вона на балконі), або у підвалах. На вихідні Гетьманівна їздила додому у Ваннзее, бо там було не так небезпечно, як у Берліні. Надзвичайно погано стало з харчами. "Добре, що був город і помагали українці з Чехословаччини, привозили харчі. Батько за війну дуже постарів, схуднув на обличчі, – згадує пані Олена і показує, як у гетьмана від схуднення запали щоки, – а я взагалі була худа, як тріска".

На початку лютого 1945 р. Скоропадські залишили Ваннзее і виїхали на південь до м.Веймар, де у маленькому селі мешкали Гетьман, Лізавета, няня і кілька українців. Олена побула з батьком лише кілька днів (то, як виявилось, була їхня остання зустріч), після чого поїхала до Вюрцбургу, де знаходилася філія їхнього інституту. Там же, під Вюрцбургом, у Vad Mergentheim'і, і був шпиталь, у якому лежав її чоловік Герд. Прибувши до Вюрцбургу, Гетьманівна мала одержати на пошті свій швейцарський паспорт.

Швейцарське громадянство пані Олена замовила, коли одружилася з Гердом Гіндером. То була довга процедура, а тому коли вона відїжджала з Берліна, паспорт ще не був готовий. Замість нього їй видали спеціальний папірчик і пообіцяли, що невдовзі його вишлють поштою до Вюрцбурга. Однак 20 березня 1945 р. О.Скоропадська пережила у цьому місті величезний наліт, унаслідок якого було зруйновано ціле місто і загинуло близько 20 тис. чоловік. Було знищено центр міста і пошту. Всю процедуру з отримання паспорта довелося починати спочатку.

Після авіабомбардування, незважаючи дивлячись на те, що залізниця не діяла, Олена почала добиратися до Mergentheim'a на зустріч із своїм чоловіком Г.Гіндером, який у важкому стані перебував там у місцевому шпиталі. Шляхом до чоловіка думки Гетьманівни були також і з батьком. Вона хвилювалася, чи вчасно вони вирушили з села під Ваймаром, і сподівалася, що Гетьман і сестра Лізавета вдало дістануться до Оберсдорфа. Діставшись Mergentheim'a, Олена нарешті зустрілася з своїм чоловіком. Стан його був украй поганим. 10 квітня 1945 р. Герд помер на її руках. Вранці у місто вступили американські війська. Гетьманівна влаштувалася працювати на кухні у шпиталі, де помер її чоловік. Його американці перетворили у військовий шпиталь для полонених, а їй потрібно було

заробити на їжу і мати дах над головою. Там їй часто доводилося розмовляти з вояками США – спілкування допомагало пережити біль втрати близької людини. Крім того, Гетьманівна не мала жодних відомостей про долю своєї родини. Потяги не ходили, а пошту було зруйновано.

Справа з отримання нового паспорта з швейцарським підданством знов розпочалася у липні. Наймолодшій доньці Гетьмана довелося їздити до Франкфурта (там знаходився консулат) на вантажівках і товарних потягах у вагонах з вугіллям.

Лише у серпні 1945 р. Олена дізналася про смерть няні і батька. 16 квітня під час бомбардування союзниками баварської станції Платлінг, що поблизу Мюнхена, Павла Петровича Скоропадського було смертельно поранено. Він помер 26 квітня у шпиталі монастиря Меттен. Пізніше Гетьмана було перепоховано на цвинтарі м.Оберсдорф (Німеччина). Незабаром до Mergentheim'a за Оленою приїхав один українець, щоб допомогти їй дістатися до Оберсдорфа. Шлях долався важко, у товарних вагонах, а ночувати довелося у школах чи станціях і спати, як усі, на підлозі. Згодом Гетьманівна прибула до Оберсдорфа і зустрілася з рідними. Її мати була пригнічена смертю батька, дочка її майже не впізнала. А тут до загибелі чоловіка додалася і звістка про смерть Герда...

Проте життя мусіло тривати далі. У лютому 1946 р., лише коли було відновлено швейцарський паспорт, Олена змогла виїхати до Швейцарії. Вона зупинилася у містечку Кроцлінген (Kreuzlingen) біля німецького кордону, де жили пани Гіндери – батьки її померлого чоловіка. Тоді це містечко (Кроцлінген) було швейцарською частиною (відділеною річкою) німецького міста Констанц. Там Гетьманівна півроку працювала секретаркою вранці у адвокатурі, а опісля обіду – на меблевій фабриці. "Батьки Герда, – згадує пані Олена, – прийняли мене з великим розумінням. Вони визнавали, що за нових обставин я маю право на особисте життя. І пізніше, коли я одружилася вдруге з моїм любим чоловіком Людвігом Оттом, вони дуже завжди намагалися нам усіляко допомагати. Людвіга любили як свого зятя і на наших дітей дивилися як на своїх онуків, брали їх до себе на канікули".

Після нетривалого перебування у Кроцлінгені Олена переїхала до Цюріха, де у його передмісті влаштувалася працювати секретаркою на хімічній фабриці з виготовлення парфумів.

У листопаді 1947 р. О.Скоропадська вперше побачила свого майбутнього чоловіка – Людвіга Отта. Він працював на тій самій фабриці, що й вона, завідуючим відділу з комерційної частини. Пані Олена пригадала, що коли її майбутній чоловік дізнався, що вона – Скоропадська, то це його

вразило. Він подивився у лексикон, а там було вказано: "диктатор Скоропадський", що йому дуже сподобалося. 2 січня 1948 р. між Людвігом та Оленою відбулося справжнє близьке знайомство. Він запросив її на зустріч. Вони разом провели цілий вечір: гуляли, вечеряли, танцювали, перший поцілунок... Відтоді почалися й їхні серйозні стосунки, а зовсім скоро ця пара зрозуміла, що вони закохані одне в одного. Думку, аби побратися, довго обом чекати не довелося. Пані Олена каже, що "Людвіг був дуже галантним, демократичним кавалером. Ми були закохані та щасливі і ставилися одне до одного дуже толерантно". Через два тижні Людвіг познайомив своїх батьків з коханою.

У лютому майбутнє подружжя зустрілося з матір'ю Олени на кордоні у Kreazlingen'i, бо вона не могла в'їхати до Швейцарії. Коли дочка і її друг сказали їй, що збираються взяти шлюб, мати не була проти. "Мама була задоволена, – розповідає про цю зустріч Гетьманівна, – але трохи перелякана, бо все йшло надто швидко. З Людвігом була дуже дружня, привітна і доброзичлива. Він їй сподобався, але, знаючи досить добре свою молодшу дочку, після згоди додала: "Подивимося через два роки".

20 березня Людвіг Отт і Олена Скоропадська одружилися. Весілля було зовсім маленьке – церковна служба. Святували подію удома, в тісному сімейному колі родини Людвіга – батьків, двох сестер, дядька й тітки та трьох кузин. Оленині родичі приїхати не змогли. Пані Олена і пан Людвіг разом вже близько 60-ти років. Їхній шлюб і досі є поєднанням людей, які пронесли крізь життя взаємоповагу, розуміння і щире кохання. Воно, як писала авторові цих рядків Гетьманівна, "в житті кожної людини – важлива справа. Щасливе кохання предає сили і жизнїрадїсностї, але мабуть нещасливе є ще важлившє, бо це дає зрїлїсть і [можливїсть – П.Г.-Н.] краще зрозумїти самого себе. І крім того майже завжди виявляється пізніше, і тоді далеко пізніше [розумїєш – П.Г.-Н.], що те що сталося (або не сталося) було до кращого. Я стара жїнка, і зараз можу дивитись на все це зі висоти мого життєвого досвїду. Я собі певно уявляю що мїй шлюб з моїм дорогим чоловїком є великий дар долї, ми разом вже 46 рокїв [лист від 19 грудня 1993 р. – П. Г.- Н.], але ми знаємо що це щастя треба берегти і над ним працювати".

У 1958 р. Людвіг Отт став директором найбільшого швейцарського видавництва "Tagesanzeiger", яке очолював до виходу на пенсію 1978 р. На той час щасливе подружжя вже мало двох дорослих доньок –

Олександр¹ й Ірен², які народилися в один день, 30 січня 1954 р. Пані Олена та пан Людвіг мають будинок на березі озера (з протилежного боку від будинків їх доньок) у Кюснахті (Kusnacht), передмісті Цюриха. У помешканні є сім з половиною жилих кімнат. Готує Гетьманівна сама (ї дуже смачно, як автор цих рядків сам міг переконатися), а після виходу на пенсію (у 1978 р.) пана Людвіга подружжя поділило господарські турботи: дружина варить їжу, а чоловік робить решту кухонних справ. Подружжя дуже любить багато мандрувати. Вони здійснили подорожі до Японії, Гонконгу, Сінгапуру, Непалу, США, Канади. Декілька разів бували в Англії, Іспанії, Греції, Данії, Франції і, звичайно, в Німеччині. Найбільше пані Олену вразила гірська країна Непал, з міст найбільше подобається Флоренція, а в Німеччині – Мюнхен й Берлін (щоправда, як каже Гетьманівна, "Берлін зараз зовсім інший").

У листопаді 1991 р. пані Олена з паном Людвігом вперше відвідали Україну. "З початком нашого першого приїзду в Україну, у Київ, –

---

¹ Дочку Олександр^у батьки назвали на честь матері пані Олени. З 1960 до 1974 рр. вона навчалася у антропосоерській школі (гімназії) Rudolf Steimer-Schule, Clinics у Цюриху. Після цього Олександра закінчила спеціалізовану школу для медичних лаборантів і тепер чотири дні на тиждень до півдня працює у лікарні. У 1980 р. Олександра одружилася. Її чоловік – швейцарець-юрист – працює при кантональному уряді. 1985 р. подружжя подарувало бабусі Олені й дідусю Людвігу онучку, яку назвали Ванессою, а ще через чотири роки (1989) – онука, якого охрестили Дмитром. Олександра з чоловіком мешкають окремо від батьків на березі мальовничого озера Цюрихзей у великому будинку під Цюрихом і живуть, як жартома каже пані Олена, "зовсім по-буржуйськи".

² Неподалік від сестри мешкає інша донька пані Олени та пана Людвіга – Ірен. Гетьманівна згадує, що назвали її на честь хресниці, крім того, коли вони з чоловіком думали, як назвати донечку, то шукали ім'я, яке було б у всіх європейських мовах і зупинили свій вибір на "Ірен". З 1960 до 1971 рр. Ірен навчалася в гімназії у Цюриху, вчилася грі на скрипці, але 1972 р. у неї зникло бажання стати скрипалькою. 1973-го року батьки відправили доньку до Женевської гімназії вивчати французьку мову. З 1974 до 1975 рр. Ірен продовжила навчання у Парижі, де й склала іспити, слухала лекції у Сорбонні і відновила заняття скрипкою. Три чверті року (1976-го) вона вчить мову в Іспанії, а потім майже весь 1977-й рік англійську мову в Оксфорді. Навчалася Ірен і у філармонії, а також закінчила секретарську школу. У 1988 р. Ірен одружилася із своїм теперішнім чоловіком – журналістом, який працює шеф-редактором з культури в одному з швейцарських часописів. Сьогодні онучка Гетьмана працює секретаркою у швейцарському видавництві "Tagesanzeiger", яке до виходу на пенсію очолював її батько Людвіг Отт, але влаштувалася вона на роботу, як зауважує її мати, "без протекції" з боку родини.

захоплено розповідає вона, – почалося знов наше з моїм дорогим чоловіком "молоде" життя, яке принесло нам нові турботи, але й нові відчуття радості і вражень. З самого початку нас в Україні вразили Київ і люди, їхня гостинність і сердечність. Українці дуже відрізняються від європейців у доброму сенсі. Але бюрократія тут неймовірна, велика неорганізованість, частинно безпорядок, хоча треба сказати, що в центрі Київ дуже гарний, далеко чистіший ніж Париж і Лондон. Київ для нас кожний раз новий, справляє величезне враження і дуже-дуже змінився на краще за останні роки, розбудовується, гарнішає. Життя триває". Навіть у далекій і благополучній Швейцарії серце Гетьманівни Олени залишається з Україною. "Мої думки весь час ідуть на Україну. – писала її Світлість в одному з своїх листів авторові статті, – Дай Боже їй скоріше вийти на добрий шлях. Я глибоко вірю що те, що наш край зараз переживає є перехідний час і що Україна збудує свою міцну незалежну Державу".

Література

1. Отт-Скоропадська О. Спогади мого дитинства // Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 402–421.
2. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. – Львів: Літопис, 2004. – 472 + XX с.
3. Отт-Скоропадська О. Повернення в Україну (1991–1998). – К.: НАН України; Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України, 1999. – 130 с. + 10 іл.

О.І.Кожухар, В.І.Кожухар

Українська політична еліта в період постсоціалістичної трансформації

В результаті демократичних революцій і розпаду СРСР у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. на євразійському континенті з'явилося близько 30 нових суверенних держав. Перед ними постало стратегічне завдання – провести широкомасштабну політичну та економічну трансформацію на основі загальносвітових цивілізаційних принципів. Основним змістом політичної трансформації є перехід від тоталітаризму й авторитаризму до демократії, розбудова демократичної правової держави, становлення парламентаризму, політичного плюралізму і громадянського суспільства. Неодмінною складовою і обов'язковою умовою політичної трансформації є забезпечення широкої участі громадян у політичному процесі.

В Україні постсоціалістична трансформація розпочалася з політичної сфери. Разом із тим зазначимо, що єдиної точки зору щодо першочерговості перетворень серед учених немає. На первинність політичного реформування вказують зарубіжні дослідники А.Аслунд, З.Бжезінський та ін. Інші вважають, що, в першу чергу, необхідно зосередитися на проведенні економічних реформ [2, с. 144; 3, с. 22]. Проте майже 20-річний досвід постсоціалістичних трансформацій свідчить, що в пострадянських республіках саме політична трансформація є визначальною і має першочергове значення. Ми поділяємо думку відомого польського вченого Г.Колодко про те, що сучасні процеси заміни одного суспільно-політичного устрою іншим докорінно відрізняються від спонтанного і стихійного народження капіталізму в надрах феодалізму. Вони полягають у свідомому формуванні нової політичної, економічної і соціальної дійсності [4, с. 15]. Але історичний досвід засвідчує, що, незважаючи на першочерговість політичних перетворень, постсоціалістична трансформація може бути ефективною, коли вона буде проводитись синхронно в економічній, соціальній і духовній сфері.

Пошук внутрішньої логіки перетворень, які відбуваються в суспільно-політичному розвитку нашої держави, актуалізує науковий інтерес до місця і ролі окремих груп людей, що здійснюють керівництво, до еліти. У працях Л.Кочубея [5], М.Михальченко [6, 7], І.Побочія [8], Ф.Рудича [9] та ін. тією чи іншою мірою аналізується процес формування пострадянської еліти в Україні, її участь у політичній боротьбі, формуванні політико-владних структур тощо.

Мета даної розвідки – проаналізувати процес становлення новітньої української еліти і дослідити його основні етапи.

Ідеї елітизму виникли в стародавні часи. Ще в період розкладу первіснообщинного ладу та утворення класів і держави з'явилися погляди, що поділяли суспільство на вищих і нижчих, аристократію і плебс. У творах Конфуція, Платона, Н.Макиавеллі, Ф.Ніцше та ін. були висунуті елітарні ідеї, але вони не мали наукового обґрунтування. Наукові теорії еліт виникли в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. В.Парето, Г.Моска і Р.Міхельс виходили з того, що до будь-якої форми влади меншість, яка наділена певними якостями, керує масами.

Науковці визначають еліту як частину нації, яка бере на себе роль лідера і керівника в різних сферах політичного, соціально-економічного, культурного життя. Разом із тим наукове поняття "еліта" має досить розмиті контури. Так, частина дослідників визначає еліту як найпрестижнішу у суспільстві групу людей, що мають значно вищий, порівняно з масами,

інтелектуальний рівень і свідомо відповідають за свої дії (Х.Ортега-і-Гассет). А.Д.Тойнбі відносить до еліти творчу меншість суспільства на противагу нетворчій більшості. На думку М.Вебера, визначальними рисами еліти є харизматичність, раціональність і легітимність, що дають їй право впевнено виступати від імені всього народу в розв'язанні складних проблем внутрішнього та зовнішнього життя країни. Критеріїв визначення еліти дуже багато. Але, в цілому, еліта визначається за двома критеріями: формальним – офіційним становищем, що його посідала певна група (частина) осіб, та ціннісним – суспільним і моральним авторитетом, що його набули особи або певна група населення, незалежно від її формального (офіційного) статусу. Українські дослідники констатують, що нинішня еліта України – це еліта за формальною ознакою [9, с. 4].

Процес формування нової політичної еліти України пройшов кілька етапів. Звичайно, що така періодизація має досить умовний характер. В основу виокремлення певних етапів (періодів) покладено зміни у характері суспільно-політичних відносин у країні.

Перший період – 1989–1994 рр. На цьому етапі поряд зі старою, радянською елітою, формується нова.

Другий етап – 1995–2004 рр. У цей час відбувається подальше накопичення політичного, адміністративного і фінансового капіталу еліти, утворюються кланово-олігархічні групи, які претендують на владу.

Третій етап – з кін. 2004 р. Частина еліти, підтримана деякими кланово-олігархічними і фінансово-промисловими групами, намагалася прийти до влади. В ході президентських виборів почалося протистояння регіональних еліт. Перемога "помаранчевих" сил не забезпечила повноцінної заміни еліт. Більше того, привела до послаблення виконавчої влади, розквіту непотизму (кумівства), некомпетентності управлінців. Чергові 2006 р. і позачергові 2007 р. парламентські вибори поглибили розкол всієї української еліти, в т.ч. і у стані "помаранчевих" сил.

В Україні формування політичної еліти відбулося не за рахунок переходу влади до нової еліти уже незалежної держави. Значна частина еліти вийшла із колишньої радянської адміністративної, партійної, комсомольської та господарської еліт. Частина з цієї еліти зайняла посади у всій вертикалі органів виконавчої влади, була обрана до Верховної Ради і органів місцевого самоврядування. Представники іншої частини, маючи значний досвід, зайнялися приватним бізнесом, стали власниками, керівниками і менеджерами приватних і державних підприємств. На поч. 90-х рр. колишні дисиденти, активні бізнесмени-кооператори, фермери, різного роду фінансисти влилися до складу нової еліти. До нової еліти ввійшли кадрові військові, керівники СБУ і МВД. Еліта силових структур не

відіграла і не відіграє помітної ролі в політичних процесах. І колишня радянська, і сучасна наукова еліта була відсторонена від участі у прийнятті важливих для суспільства рішень.

Протягом пострадянської трансформації в Україні як кількісно, так і якісно досить швидко зростала бізнес-еліта. На початку нового тисячоліття в країні уже склалися великі олігархічні, фінансово-промислові групи і корпорації з досить значним капіталом.

Завданням пострадянської еліти, на думку більшості істориків та політологів, є визначення цілей, стратегії, пріоритетів, шляхів і методів постсоціалістичної трансформації. На відміну від процесів минулого, постсоціалістична трансформація охоплює не лише сферу політики. Тоталітарний характер радянської державності зумовлює необхідність синхронних перетворень у політичній, економічній, соціальній, духовній сфері.

На перший погляд, в Україні спостерігається втілення політичних трансформаційних процесів: регулярно відбуваються президентські вибори (1991, 1994, 1999, 2004 рр.), вибори до Верховної Ради (1994, 1998, 2002, 2006, 2007 рр.), прийнята Конституція (1996 р., зміни і доповнення 8 грудня 2004 р.), створені і функціонують політичні партії, неурядові організації, відносно незалежні ЗМІ, існує опозиція, в діяльність усіх органів законодавчої, виконавчої і судової влади впроваджуються загальноцивілізаційні демократичні норми і правила. Але існує суперечність між задекларованими нормами й реальними можливостями та бажанням еліти до їхнього втілення. Поведінці більшої частини еліти притаманні неpubлічність, непрозорість, зорієнтованість переважно на особисті (сімейні, кланові, групові), а не суспільні інтереси. В країні утворилася своєрідна політична система, яка в нашій науковій літературі дістала назву олігархічної [1, с. 28]. В її основі опинилися головні корпоративні групи інтересів, тобто інтереси бізнес-еліти, кланово-олігархічних угруповань, фінансово-промислових груп. Їх представники обіймають високі посади в уряді, Секретаріаті Президента, в Раді національної безпеки та оборони України, очолюють міністерства та відомства. Вони створюють і фінансують партії, самі стають народними депутатами, визначають, кого підтримати на виборах мерів міст, депутатів місцевих рад.

Провідним чинником нестабільності та неефективності політичної системи є її кадрова незабезпеченість. Адже управлінська еліта і бюрократія неякісна, конфліктогенна і значною мірою егоїстично-антиукраїнська [6, с. 37]. Відсутність механізмів конкуренції, оновлення, ротації і циркуляції еліти сприяє консервації існуючого становища.

Слабкість сучасної політичної еліти проявляється і у відсутності у неї довготермінової програми постсоціалістичних реформ, у спробі перенести на українську дійсність основні цінності західного лібералізму, до чого не готова значна частина українського суспільства. Українська еліта не володіє такими необхідними якостями, як відносна єдність, цілісність, згуртованість. Таке становище української еліти дозволяє говорити, що процес її формування ще не завершився.

Сучасні події в Україні, що пов'язані з політичною, фінансовою і економічною кризою, свідчать про фактичну нездатність еліти дати консолідовані відповіді на виклики часу. Перманентна боротьба гілок влади, які контролюються певними частинами політичної, управлінської та економічної еліти за повноваження (оскільки Конституція нечітко фіксує їх і перехрещує), неузгодженість між регіональними елітами, провідними політичними силами суспільства щодо шляхів, засобів і методів подолання кризових явищ показує, що політична еліта проявила свою незрілість і некомпетентність, а її конструктивізм вичерпується. В результаті різні групи еліти не працюють в інтересах українського народу, а борються за владу як джерело прибутку.

Ефективність діяльності політичних органів вирішальною мірою залежить від рівня компетентності тих, хто керує. "Насамперед еліта має бути компетентною, такою, що відповідає потребам епохи" [7, с. 311]. Потрібно готувати професійну політичну еліту. У владні структури варто підбирати кадри за конкурсом [5, с. 28]. Але головним завданням є визначення і конституційне закріплення функцій гілок влади і типу республіки, необхідно покінути з практикою парламентських змін Конституції України на 10–15 років. Також варто визначитися з системами виборів Президента, Верховної Ради й органів місцевого самоврядування та закріпити це законом на 10–15 років.

На сучасному етапі та в найближчому майбутньому в Україні повинна сформуватися високопрофесійна політична еліта, яка матиме стратегічні цілі, волю і можливість для їх реалізації. Від того, якими темпами відбудуватиметься цей процес, залежатиме майбутнє нашої держави.

Література

1. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // Віче. – 2007. – №13. – С. 25–29.
2. Ванштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // Международная экономика и международные отношения. – 1997. – №8.
3. Зеленько Г. "Навздогін на модернізація": досвід Польщі та України. – К., 2003.

4. Колодко Гжегош В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. – К., 2002.
5. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна? // Віче. – 2007. – №17. – С. 26–28.
6. Михальченко М. Політичні ризики суперечливих змін політичної системи України // Віче. – 2008. – №19. – С. 36–37.
7. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
8. Побочий И.А. Элита классическая и элита украинская: ее место в политической борьбе // Грані. – 2006. – №3. – С. 112–116.
9. Рудич. Правляча політична еліта України і синхронізація суспільства // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матер. четвертої міжнар. наук.-теорет. конф. 26–27 травня 2005 р., м.Київ. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 3–8.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

П.П.Моціяка

І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918)

Ім'я Івана Павловича Козловського (1869 – ?) майже невідоме широкому загалу. Проте саме він очолював Інститут князя Безбородька у важкі воєнні і революційні роки, справді "окаянные дни" (за влучним визначенням Івана Буніна), коли від директора вимагалось не тільки забезпечити хоча б якесь функціонування навчального закладу, але деколи й особиста мужність. У тому, що історико-філологічний інститут продовжував свою місію і в роки лихоліття є велика заслуга І.П.Козловського. На жаль, до цього часу немає жодного окремого історичного дослідження¹ життя і діяльності І.П.Козловського на освітній ниві і тому наша стаття є спробою такого дослідження.

Іван Павлович Козловський народився 25 грудня (ст. стилю) 1869 р. у м.Тамбові. Освіту отримав у місцевій класичній гімназії та університеті св. Володимира (1888–1892), який закінчив з дипломом 1-го ступеня і золотою медаллю за дослідження "Сильвестр Медведев" і тоді ж почав педагогічну діяльність. У Києві він викладав історію у жіночій гімназії пані Бейтель, а також у комерційному училищі і торгівельній школі [1]. У 1899–1900 рр. він склав випробування на ступінь магістра російської історії при Київському університеті, а в 1907 р. у Харківському університеті захистив дисертацію на тему "Ф.М.Ртищев" [2]. Того ж року І.П.Козловський був переведений наставником-керівником історії і географії гімназії при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині. Одночасно з цим, попечителем округу він був допущений читати лекції з російської історії на Київських жіночих курсах, заснованих професором М.Довнар-Запольським. І це ще не все. Тоді ж у 1907–1908 навчальному році

---

¹ Окрім висвітлення деяких моментів директорства І.П.Козловського на тлі загальної історії Ніжинської вищої школи в праці Г.В. і О.Г.Самойленків "Ніжинська вища школа: сторінки історії" (Ніжин, 2005).

І.П.Козловський читав лекції в університеті св. Володимира як приват-доцент, а з листопада 1907 р. він був затверджений викладачем російської історії Історико-філологічного інституту князя Безбородька, залишаючись при цьому і на займаній посаді в гімназії при інституті [3].

Якісний поворот у житті І.П.Козловського відбувся у березні 1909 р., коли він був призначений на посаду екстраординарного професора Варшавського університету на кафедрі російської історії. У лютому 1916 р. Рада Університету св. Володимира присвоїла йому вчений ступінь доктора російської історії і тоді він був затверджений на посаді ординарного професора Варшавського університету [4], який на той момент функціонував уже в Ростові-на-Дону, куди університет з Варшави було евакуйовано після прориву німецькими військами Східного фронту в 1915 р.

Перебуваючи у липні 1916 р. на лікуванні в Нальчику, І.П.Козловський отримав телеграму з Міністерства народної освіти про призначення його директором Ніжинського історико-філологічного інституту. Наказ було підписано 27 червня. Іван Павлович від'їхав до Ніжина і вже 3 серпня надіслав повідомлення попечителю Київського навчального округу про те, що прийняв справи на посаді директора інституту [5]. Ситуація в інституті на той момент була дуже складною. Ще з 13 серпня 1914 р. весь третій поверх головної будівлі інституту, де розміщувався раніше інтернат, а також половина другого поверху були зайняті госпіталем для поранених. Всі студенти були змушені проживати або в будинку Самохіних на Гоголівській (за дозволом міської влади), або на приватних квартирах. Замість казенного утримання натурою (одяг, взуття та ін.) студентам тимчасово на руки видавалася певна сума (з розрахунку 250 руб. на рік кожному). Разом із тим зростаюча дорожнеча на всі продукти першої необхідності знецінювала і ці скромні кошти, яких не вистачало на оплату квартири із столуванням. Тому деякі студенти прагнули надолужити це або приватними уроками, або ж отримували деякі кошти від родичів [6]. Проте всі студенти дуже бідували, а міністерство на прохання адміністрації інституту використати залишки за кошторисом 1915 р. (2200 руб.) на одяг і взуття студентів не тільки не дозволило, але й наказало перерахувати ці кошти на рахунки міністерства [7]. Намагаючись поліпшити становище студентів, на засіданні Правління інституту 22 серпня, у зв'язку з дорожнечею квартир і труднощами їх найму, було ухвалено рішення відвести найбільш бідним студентам IV курсу вільну квартиру з трьох кімнат в одному з флігелів, де могли б мешкати 12–15 студентів [8]. На допомогу прийшов і почесний попечитель інституту О.О.Мусін-Пушкін, який повідомив І.П.Козловського про своє бажання зробити внесок у 2 тис. руб. на

облаштування відведеного міською владою до 20 червня 1917 р. гуртожитку для студентів у будинку Самохіних. Там проживало 63 студенти. Через місяць (24 жовтня) І.П.Козловський повідомив Правління, що він отримав від почесного попечителя ще 3464 руб. на витрати з утримання гуртожитку для студентів інституту, а також на отримання всіма студентами (і казеннокоштними і своєкоштними) щоденних сніданків [9]. До речі, на 1 січня 1917 р. всіх студентів нараховувалося 143, з яких казеннокоштных було 81 чол. і своєкоштных – 62 чол. [10].

Важким було становище і викладачів інституту. Дорожнеча і дефіцит продуктів посилювалися. Стало звичним нормування відпуску необхідних продуктів. Так, зокрема, в липні 1916 р. міська управа ухвалила відпускати цукор по 1,5 фунти на одного жителя щомісячно, а з 1 грудня вводилася карткова система на гас, який відпускався по 0,5 фунта на кожну лампу на один день [11]. Заробітна плата залишалася ж на рівні кінця XIX ст. і не підвищувалася. А якщо додати, що професори інституту практично ніякого іншого заробітку в Ніжині не мали, то виявлялося, що вчителі місцевих гімназій заробляли тоді більше за професорів інституту [12].

8 серпня 1916 р. І.П.Козловський, як директор, провів перше засідання Правління інституту. Пріоритетними були господарські проблеми. 15 серпня в інституті перебував архітектор Київського навчального округу В.П.Листовнічий¹, який ретельно оглянув всі будівлі інституту і рекомендував провести масштабні ремонтні роботи та замінити існуючу систему опалення на "більш відповідну", тобто встановити центральне опалення, що й ухвалило зробити Правління інституту 22 серпня та прохало дозволу у попечителя округу скласти кошторис на проведення ремонтних робіт [13]. Окрім суто ремонтних робіт, інститут нарешті підійшов до практичного втілення давньої мрії – електричного освітлення навчального закладу. На тому ж засіданні Правління 22 серпня І.П.Козловський повідомив, що на його ім'я від електричної контори "Михно и Ивановский" надійшов кошторис на облаштування в головній будівлі освітлення з встановленням 175 лампочок накалювання "силою світла на 25 нормальних свічок" [14]. Кошторис електрифікації інституту мав "кругленьку" суму в 8163 руб. 95 коп., проте це не зупинило Правління, яке ухвалило клопотати про асигнування кредиту на 10 тис. руб. з коштів міністерства на облаштування електричного освітлення [15].

---

¹ Див. про нього: Віленський Ю. Невідомий герой // День. – 16 серпня 2008 р. – С. 7.

1 вересня 1916 р. І.П.Козловський подав до Міністерства народної освіти доповідну записку про потреби інституту. Ця записка є досить розлогою і її можна розділити на дві окремі частини, а саме: перша – навчальний процес в інституті та назрілі зміни і друга – невідкладні господарські проблеми, які ставлять під загрозу функціонування навчального закладу. Для старожиливі інституту доповідна записка І.П.Козловського була черговим директорським "криком волаючого в пустелі", бо всі пропозиції про хоч якісь зміни в інституті, подані попередніми директорами, не зрушили справу з місця. Ще до приїзду І.П.Козловського в Ніжин, виконувач обов'язків директора, інспектор інституту І.І.Семенов скаржився на бездіяльність міністерства у листі до депутата Державної Думи І.С.Клюжева і вказував на те, що раніше були доповіді про реформування інституту подані "...а) директором Гельбке 6 грудня 1905 р., за №1820; б) директором Івановим 26 листопада 1907 р., за №2185; в) директором Леціусом від 14 грудня 1913 р., за №3235; від 14 лютого 1914 р., за №448; від 24 березня 1914 р., за №735; від 27 травня 1914 р., за №1161" [16], але далі поверхового ознайомлення з цими пропозиціями справа не пішла.

Проте повернемося до власне доповідної записки І.П.Козловського і почнемо з аналізу її господарського розділу. На думку директора, першодвигуном покращення функціонування інституту мала бути побудова окремого приміщення для гімназії, яка на той момент мала вісім кімнат для класів, рекреаційну залу, фізичний кабінет, учительську і приймальню, а бібліотека гімназії розміщувалася в неопалюваній частині коридору і це призводило до того, що взимку видавав книги учням бібліотекар у шубі і колошах. Зовсім не мала гімназія приміщення для гімнастики, для інших кабінетів, зокрема наукового та кабінету для лікаря. Крім того, власне інститут був змушений собі відмовляти у необхідних приміщеннях – немає жодного наукового кабінету, зібрання рукописів, нумізматична колекція, Гоголівське зібрання туляться де завгодно, по кутках, а картинна галерея графа Кушелева-Безбородька розвішана по різних кімнатах, зазначаючи різних випадковостей [17]. Прикметно, але І.П.Козловський навіть натяком не дорікнув стосовно того, що військовий лазарет займає половину головної будівлі інституту, вказавши, що "студенти, живучи в інтернаті, змушені вечорами займатися в тісноті – вони розміщуються в кімнатах від 8 до 14 осіб" [18]. І це при тому, що на той час жоден студент в інтернаті вже не проживав, а інститут витрачав додаткові кошти на утримання гуртожитку на Гоголівській! Директор вказав також ще на чотири назрілих проблеми:

- 1) введення центрального опалення, за надмірної дорожнечі палива і неймовірної кількості печей, є неминучим;
- 2) введення електричного освітлення;
- 3) облаштування каналізації у садибі інституту;
- 4) ґрунтовний ремонт всіх інститутських будівель, хоча б без їхньої перебудови" [19]. І.П.Козловський розумів, що в умовах війни сподіватися на якісь суттєві грошові асигнування не варто, проте виходив із справді критичного фінансового забезпечення інституту, яке було майже незмінним протягом десятиліть і не враховувало дорожнечі 1916 року.

Іншою складовою доповідної записки Івана Павловича був проект перетворення інституту в Педагогічну Академію з п'ятирічним терміном навчання. На його думку, "прослухавши протягом 4-х років повний університетський курс і подавши кандидатський твір, студенти на 5-му курсі можуть повністю присвятити себе підготовці до педагогічної діяльності, відвідуючи уроки в гімназії, даючи їх самі, вивчаючи методику і дидактику. Одночасно з тим, бажаючи (які планували наукову кар'єру) могли б присвятити себе спеціальним науковим заняттям, для яких варто було б влаштувати особливі семінарії з кожної спеціальності (словесність, мова, історія) окремо" [20]. І.П.Козловський зазначав також, що "в інтересах підняття престижу інституту, як спеціального вищого навчального закладу, вважається за необхідне заснування при ньому кафедри педагогіки з наданням інституту права присвоювати вчені ступені хоча би тільки по цій кафедрі і залишати при інституті молодих людей для приготування їх до професорського звання по тій же кафедрі. Вони могли би бути і свого роду "лаборантами" в педагогічних лабораторіях" [21].

Далекоглядною була ще одна пропозиція І.П.Козловського стосовно заснування романо-германського відділення, оскільки "перетворення середньої школи вимагають багаточисельних кадрів викладачів нових мов і їх слід було б також готувати в інституті" [22]. При цьому він зауважував на існуючу в інституті дискримінацію осіб римо-католицького віросповідання, які не мали права отримувати освіту в інституті, і які аж ніяк не менше лютеранів заслуговували рівноправності в цьому відношенні з православними [23]. Остання теза І.П.Козловського засвідчувала його прихильність до демократичної освіти і несприйняття ним культивованої протягом багатьох століть владою і церквою ворожості до католиків. І хто б міг тоді подумати, що вже через півроку, після Лютневої революції колектив інституту буде слати "палкий привіт першому її (тобто Росії – П.М.) народному уряду", а вже 20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд скасує "всі встановлені діючими до того законами обмеження в правах російських

громадян, обумовлені приналежністю до того чи іншого віросповідання, віровчення чи національності" [24].

Тоді ж восени 1916 р. близькі потрясіння наступного 1917 р. ніхто, звичайно ж, не міг передбачити, а думали навіть про більш віддалену перспективу, як, наприклад, майбутнє святкування в 1920 р. столітнього ювілею навчального закладу князя Безбородька. 17 вересня 1916 р. директор І.П.Козловський виніс на розгляд Конференції це питання з метою організації відповідної підготовчої роботи. Всебічно обговоривши питання, ухвалили, перш за все, підготувати нарис історії інституту і склали план робіт та розподілили їх наступним чином: "пан директор взяв на себе роботу складання загальної історії інституту у зв'язку з історією освіти в Росії; кожен з членів Конференції зобов'язався написати історію своєї кафедри; скласти історію господарського життя інституту вирішили просити викладача Г.А.Максимовича, а історію викладання богослів'я – законовчителя, священника І.В.Боркова, і, нарешті, доручили: скласти бібліографію діячів інституту професорам В.І.Резанову і П.В.Тихомирову; історію бібліотеки – професорам Ф.В.Режабеку і В.П.Клінґеру, а славетні дні в житті інституту – професору В.І.Петру" [25]. Через декілька днів після цього директор відвідав почесного попечителя графа О.О.Мусіна-Пушкіна в Києві та ознайомив його з планами колективу. Той підтримав ці задуми й обіцяв свою повну підтримку в т.ч. і щодо звернення до міністра освіти та поїздки з цією метою І.П.Козловського до столиці.

17 грудня 1916 р. на засіданні Конференції Іван Павлович Козловський звітував про результати своєї доповіді міністру про становище інституту і його потреби. Проект перетворення інституту у вищий педагогічний інститут з п'ятирічним курсом навчання зустрів у міністерстві розуміння. Прийнятним визнав його і професор Половцов, якому міністерство доручило вироблення статуту для педагогічних інститутів – петроградського, ніжинського і костромського. Такої ж думки був і товариш міністра (тобто заступник – П.М.) В.Т.Шевяков [26]. Наприкінці звіту директор зауважив, що "у яку форму виллється остаточно проект перетворення інституту, тепер важко сказати щось певне. Професор Половцов закінчить доручену йому справу до лютого наступного року (тобто 1917 р. – П.М.), в середині лютого відбудеться перша нарада з питання перетворення інституту" [27]. У цій нараді, за бажанням В.Т.Шевякова, візьмуть участь директор і проф. В.І.Резанов, кандидатуру якого запропонував І.П.Козловський. Крім того, Іван Павлович висловив членам Конференції думку обрати ще й третього представника від інституту.

Конференція підтримала пропозицію і обрала проф. В.П.Тихомирова третім членом делегації [28].

Проте в лютому 1917 р. планована нарада в міністерстві не відбулася і була перенесена на пізніше. Лютнева революція, яка повалила монархію в Росії, викликала нові надії на необхідні реформи. 24 березня 1917 р. Конференція інституту прийняла т.зв. "Записку про реформу Інституту князя Безбородька в Ніжині", а 30 березня І.П.Козловський виїхав до міністра в Петроград. В основі "Записки" лежала вже відома ідея утворення Педагогічної Академії з п'ятирічним терміном навчання, проте, з суттєвими змінами, враховуючи нову владу і демократизацію в країні. Проект перетворень передбачав "створення нового вищого навчального закладу на нових засадах, який би відповідав сучасним потребам загальним (підготовка педагогів-філологів, учителів словесності, мов: російської, української, англійської, французької, німецької, латинської; історії і слов'язнознавства) і місцевим (українознавство і вища освіта жіночої молоді" [29].

У цьому документі також зазначалося, що "перетворення за поданим проектом тягне за собою: а) автономію навчального закладу; б) ліквідацію інститутського інтернату, яким вже давно обтяжені студенти; в) допуск до числа слухачів осіб жіночої статі; г) посилення педагогіки, шляхом примноження педагогічних дисциплін, передбачених до викладання; д) загальне розширення начального плану шляхом внесення до нього низки нових предметів, знайомство з якими необхідне для серйозного і глибоко освіченого вчителя-філолога, історика; е) введення до програми низки дисциплін зі сфери українознавства; ж) створення нового романо-германського відділення; з) п'ятирічний курс" [30]. Загалом проект передбачав справді докорінну реорганізацію навчального закладу, наповнюючи його новим якісним змістом.

Поданий до міністерства проект був, на нашу думку, цілком життєздатним і міг бути схваленим у тому ж навіть революційному 1917 р. Проте можна припустити, що цьому завадила позиція ... самого ж інституту. Виглядає досить дивним те, що проект "Записки", з яким І.П.Козловський поїхав до міністерства, був узгоджений з почесним попечителем О.О.Мусінін-Пушкінін і в ті дні початку квітня, коли його обговорювали в Петрограді, О.О.Мусін-Пушкін надіслав міністру освіти свою доповідь про інститут, де пропонував утворити в Ніжині ... університет (!?), причому аргументація почесного попечителя на користь університету була якоюсь сентиментальною: "...відкриття університету в м.Ніжині було б дуже доречним саме в цей час, оскільки через два, з

дещицею, роки виповниться сторіччя існування в м.Ніжині вищого навчального закладу, і перетворення останнього в університет було б прекрасною нагородою за довгі роки неуваги і байдужості колишнього уряду до його життя і розвитку" [31]. Таке розходження між адміністрацією інституту і почесним попечителем щодо статусу навчального закладу, ймовірно, відсунуло в часі прийняття позитивного рішення.

Проте ясності у цьому питанні не наступило і через місяць. Великі надії на зміни колектив інституту і сам директор покладали на плановане проведення в Петрограді Всеросійського з'їзду представників вищих навчальних закладів. 13 травня 1917 р. Конференція інституту обрала делегатів на цей з'їзд – проф. П.В.Тихомирова і викладача А.С.Грузинського [32]. Але вже згадане розходження щодо статусу чітко виявилось через два тижні. 27 травня на черговому засіданні Конференція розглядала "доповідну записку проф. В.Г.Ляскоронського про бажаність заснувати в м.Ніжині університет з двома, на перших порах, факультетами – історико-філологічним і юридичним" [33]. Посилює цю невизначеність колективу ухвала засідання – "більшість 12 голосів проти 4, з двома, що утрималися, визнати проект заснування в Ніжині університету прийнятним і доручити делегатам Конференції, що посилаються в Петроград на нараду з реформи вищої школи, мати цей проект на увазі поряд з проектом відкриття педагогічної академії" [34].

12–16 червня 1917 р. у Петрограді відбувалася нарада представників вищих навчальних закладів. На перший план в обговоренні представників вийшли питання фінансової скрути і нестримної дорожнечі. Нарада пропонувала, "щоби Тимчасовий уряд, керуючись усвідомленням виняткової важливості наукової роботи і вищої освіти для всього культурного життя країни, відшукав необхідні кошти на відвернення загрожуючого вищим навчальним закладам всіх відомств фінансового і господарського краху" [35]. Конкретних рекомендацій для міністерства щодо ніжинського інституту нарада не ухвалювала.

Згаданий нарадою фінансово-господарський крах не був перебільшенням. З кінця 1916 р. ситуація як в країні, так і, зокрема, в інституті безперервно погіршувалася і І.П.Козловському треба було знаходити шляхи порятунку колективу викладачів і службовців інституту, а також і студентів, які як ніхто відчували всі складнощі періоду розвалу державності та лихоліть війни. Дорожнеча на все найнеобхідніше і дефіцит продуктів затьмарювали навіть воєнні невдачі російської армії. Ще на початок 1916 р. ціни на продукти порівняно до початку 1915 р. виросли удвічі. Протягом 1916 р. відбувалося прогресуюче зростання цін, а вартість

рубля тільки від січня до серпня впала вдвічі. Від кінця 1916 р. до літа 1917 р. загальне становище різко погіршало. Для ілюстрації цього варто назвати тільки показник – ціну сажня дров. Наприклад, якщо в 1916 р. ціна сажня складала 70 руб., то влітку 1917 р. – вже 240 руб., а на сезон для опалювання інституту потрібно було 150 сажнів [36], тобто тільки на дрова треба було мати 36 тис. руб. Крім того, в серпні надійшло повідомлення від уповноваженого з палива по київському району про те, що відпуску вугілля на січень 1918 р. не буде з причини його відсутності і тому рекомендувалося подбати про дрова [37]. Підрахунки показували, що у випадку виконання кошторису і враховуючи підвищення цін, дефіцит по ньому буде складати 4100 руб., а якщо сюди додати заготівлю дров на опалювальний сезон, то це збільшить дефіцит ще на 36 тис. руб. [38]. І це при тому, що з початку 1917 р. директором проводився суворий режим економії коштів і з 32 службовців інституту звільнено було 15 чол., і майже не проводилося ніяких ремонтів, окрім виняткової необхідності" [39].

Доповнює цю безрадісну картину доповідь І.П.Козловського міністру народної освіти від 21 червня 1917 р. про стан господарської частини інституту, де директор уперше скаржить на обставини, пов'язані з лазаретом в інституті. У доповіді Іван Павлович, зокрема, вказував на те, що "головна триповерхова будівля в багатьох місцях позбавилася штукатурки, підвіконня безупинно руйнувалися хворими і прислугою госпіталю, дике і безглузде ставлення до клозетів створювало безперервне псування труб, розлив нечистот по стінах, промокання стін і руйнування їх в крилах головної будівлі. Безсоромне поводження з довгим балконом по фасаді будівлі, критому залізом, мало результатом безперервне про ржавіння залізних листів, жолобів і труб, що за дорожнечі і відсутності заліза робило ремонт майже неможливим [...] Весь підвал головної будівлі потребує найсерйознішого ремонту. Весняна вода, піднімаючись іноді на висоту до одного аршину, породжувала сирість, що руйнувала фундамент і балки підлоги, які в багатьох місцях підгнили настільки, що загрожували підлозі провалом. Ремонт їх, сам по собі дуже вартісний, необхідно поєднати з облаштуванням парового опалення, яке усунуло б численні старовинні печі, що обігрівають будівлю, і створило б величезне збереження палива" [40]. І цей огляд найнагальніших фінансово-господарських проблем можна було довго продовжувати. А в листі до почесного попечителя інституту І.П.Козловський тоді констатував, що "в моїх особистих справах найтяжче – нестача коштів. Жоден директор не був у такому сумному становищі, як я, за багаточисельної сім'ї і страшної дорожнечі. Але, на жаль, тут допомогти неможливо нічим" [41].

Більше того, у липні–серпні 1917 р. (під час відпустки) відбувалися так звані товариські зібрання професорів і викладачів інституту і гімназії для обговорення поточної ситуації. Колектив був занепокоєний двома основними проблемами: по-перше, невдачею наступу російської армії і її відступом та чутками про підготовку до евакуації Києва; по-друге, ставленням викладачів до українізації школи. У зв'язку з цими загрозами постало питання про можливе переміщення всього особового складу інституту в один з університетів на сході Росії. 5 серпня І.П.Козловський надіслав телеграми міським головам Єкатеринодару, Владикавказу, Таганрогу та ректору Томського університету, де, зокрема, просив поінформувати інститут про те, чи "не вважаєте за можливе, у випадку евакуації інституту і гімназії, надати для нас приміщення, хоча б для вечірніх занять" [42]. У 1915 р. І.П.Козловський таку евакуацію вже пережив із Варшавським університетом до Ростова і тому він це особливо гостро відчував і поділяв настрої своїх колег. (До речі, жодної телеграми у відповідь до Ніжина в архіві не вдалося виявити.)

На тлі такого занепаду і безнадії справді світлим променем у житті директора і всього колективу було завершення електрифікації інституту. Те, про що мріяли ще з кінця ХІХ ст., нарешті стало можливим. Ще в квітні 1917 р. міська центральна електростанція повідомила, що може надати електроенергії для 400 ламп накаливання в садибі інституту. Протягом літа відбувався монтаж електропроводки і всього іншого. Прийняття мережі до експлуатації декілька разів переносилося через виявлені недоробки і, нарешті, 25 вересня 1917 р. електричне освітлення інституту князя Безбородька стало фактом [43].

І.П.Козловський за перший рік свого директорства провів величезну роботу з оздоровлення життєдіяльності інституту. Всі аспекти функціонування великого організму, яким був інститут, були предметом піклування директора. Він не перекладав відповідальності на інших, але й вирішував назрілі проблеми колегіально – на засіданнях Правління чи Конференції. Директор був ініціативним і далекоглядним керівником, проте не все було йому по силах. Переломний час, який переживала країна, не дозволив реалізувати багато проектів, хоча тоді здавалося, що відкривалися безмежні можливості.

Звичайно, фінансово-господарські проблеми були першорядними, але вони не затуляли головної місії інституту – педагогічної. Вітер демократизації 1917 р. підняв у повітря те, що здавалося раніше неможливим – можливість автономії навчального закладу, зміни в навчальних планах і спеціалізаціях та інше через прийняття нового статуту навчаль-

ного закладу історико-філологічного інституту чи навіть зміни статуту навчального закладу, про що вже згадувалося, та інше. Так, наприклад, 29 квітня 1917 р. Конференція інституту схвалила розроблені статuti двох нових наукових товариств – "Товариства вивчення Росії" і "Товариства вивчення України" і 6 травня ці статuti було передано для реєстрації чернігівському губернському комісару і до окружного суду [44]. А 6 червня Конференція розглядала заяви проф. В.А.Розова і викладача Г.А.Максимовича про доцільність читання лекцій з історії української мови та історії України. Було ухвалено доручити читання лекцій з історії української мови (2 год. на тиждень) проф. В.А.Розову і з історії України (2 год. на тиждень) викладачу Г.А.Максимовичу [45]. Це ж питання обговорювалося також і 1 вересня (заняття нового навчального року тоді ще не почалися) і Конференція ухвалила ввести згадані дві дисципліни (щоправда, як необов'язкові) до навчального плану на новий 1917–1918 навчальний рік. Разом із тим в ухвалі зазначалося, що "викладання з історії української мови, України і української літератури буде вестися російською мовою" [46], оскільки вищезазвані викладачі не володіли належним чином українською мовою.

Питання автономії інституту теж було предметом обговорення Конференції. 24 червня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії прийняв постанову, яка, зокрема, ліквідувала навчальні округи та інститут попечителів цих округів і рекомендував навчальним закладам внести відповідні зміни до статутів. Засідання Конференції з цього приводу відбувалося 21 серпня, 1 і 6 вересня. Ухвалено було ввести з нового навчального року посади доцентів, а також Конференція ухвалила клопотати про дозвіл заміщення посади директора "шляхом обрання на 4 роки з професорів інституту, штатних і позаштатних, а також інших осіб, які мають звання професора по історико-філологічному факультету, з правом переобрання на новий термін" [47]. А 2 жовтня І.П.Козловський зробив подання на ім'я міністра освіти стосовно затвердження у званні доцентів інституту законовчителя священика І.В.Боркова і викладачів Г.А.Максимовича, С.М.Купича і А.С.Грузинського [48]. Тоді ж (з початку вересня) було розпочато роботу з підготовки нового Статуту Історико-філологічного інституту князя Безбородька (і це поряд з тим, що були подані проекти Педагогічної Академії і Університету!) і за декілька днів його проект було розроблено [49].

Як відомо, згідно з "Правилами для студентів", молодим людям заборонялася "приналежність до будь-якого таємного товариства чи гуртка, навіть без злочинної мети" [50], інакше кажучи, студентам заборонялася політична діяльність. Проте Лютнева революція викликала величезне

громадсько-політичне піднесення в країні і студенти не могли залишатися осторонь тих бурхливих змін, які відбувалися. 15 квітня 1917 р. І.П.Козловський доповів Конференції про те, що студенти звернулися через нього з проханням до Конференції про допуск їхніх представників на її засідання. Було ухвалено тоді звернутися до міністра освіти за дозволом. Крім того, студенти просили дозволити проведення в стінах інституту відкритих зборів як студентів, так і сторонніх осіб для обговорення важливих політичних питань.

Студенти інституту брали участь у громадсько-політичному житті міста: виконували обов'язки міліціонерів, займали посади дільничних уповноважених, навчали грамоті солдатів, вели серед них і жителів міста агітаційну роботу. Найактивнішими у цьому відношенні були С.В.Сивков, М.Я.Жуковський, І.Є.Баранов та І.Ковалевський, який був обраний членом Ніжинського громадського комітету і головою "Просвіти" [51].

Така активна громадська діяльність багатьох студентів, звичайно ж, не сприяла успішності їхнього навчання. Пропуски занять були досить значними. Тому й не дивно, що Конференція змушена була розглядати подання студентів, у якому вони прохали "внаслідок тієї напруженої суспільної роботи, яку їм довелося нести після лютого великого перевороту і яка позбавила їх можливості вести правильні навчальні заняття, [...] пільг на екзаменах у нинішньому році" [52]. У результаті обговорення цього питання Конференція ухвалила безпрецедентні поступки на іспитах для всіх чотирьох курсів. Так, наприклад, четвертокурсників звільнили від всіх письмових екзаменів зі спеціальних предметів, студентів першого і другого курсів звільнили від письмових випробувань із грецької і латинської мов, третьокурсники отримували пільги із грецької мови, а словесники та історики IV курсу мали такі ж пільги на екзаменах з грецької і латинської мов [53]. З кожного рішення Конференція голосувала і всі рішення приймалися абсолютною більшістю членів Конференції. У свою чергу, міністерство погодилося з рішеннями Конференції. Крім того, за ухвалою Конференції від 21 серпня, складання курсових екзаменів продовжили (чого ніколи не було в історії інституту) аж до 20 вересня (а з 21 вересня – відповідно читати лекції вже нового 1917–1918 навчального року), оскільки не всі студенти з різних причин на той час не склали іспити [54]. До всього ж, перший семестр цього навчального року виявився ще коротшим. 25 листопада 1917 р. директор запропонував Конференції зробити зимову перерву в заняттях, ураховуючи нестачу палива і слабку відвідуваність лекцій і особливо практичних занять студентами, які роз'їжджаються по домівках через дорожнечу життя. Більшістю голосів

Конференція ухвалила рішення припинити заняття 5 грудня, а відновити їх 20 січня 1918 р. [55].

Протягом 1917 р. І.П.Козловський неодноразово виявляв турботу і піклування про студентів. Він клопотав перед почесним попечителем про фінансову допомогу на підтримку студентів і О.О.Мусін-Пушкін та його дружина час від часу такі кошти надавали. На кошти почесного попечителя з січня 1917 р. студентам надавалися обіди з двох страв на квартирі директора, оскільки їдальня для студентів не функціонувала [56]. За пропозицією Івана Павловича Правління інституту ухвалило рішення "клопотати перед міністерством про підвищення утримання казеннокоштом студентам з 250 руб. до 400 руб. на рік і про асигнування додаткового кредиту на 1917 р. із розрахунку на нормальне число (100) студентів з 1 вересня до 31 грудня, в кількості 5 тис. руб. [57], а 11 жовтня Правління інституту розглядало прохання студентів про надання найбільш нужденним (до 30 чол.) казенного приміщення, оскільки отримувані ними кошти не дозволяють найняти в місті квартиру. Правління ухвалило передати студентам під квартиру їдальню з двома прилеглими до неї кімнатами, а частину коридору біля їдальні перетворити на роздягальню і зробити там перегородку" [58].

Фінансова скрута і прогресуюча дорожнеча зумовлювали режим економії коштів та пошуків внутрішніх резервів чи самозабезпечення необхідним. За ініціативою І.П.Козловського, 6 лютого 1917 р. Правління інституту розглядало питання про облаштування в садібі інституту парників для вирощування власними силами лікарських рослин та овочів і підтримало пропозицію директора. Було ухвалено облаштувати парники і виділити до 100 руб. на насіння. Міркування були як суто практичними – реалізація лікарських рослин дасть певні додаткові кошти, а городина – урізноманітнить раціон харчування студентів і всього колективу інституту, так і виховна – малося на увазі залучення до цих робіт і догляду за рослинами учнів гімназії [59]. На тому ж засіданні директор запропонував також звернутися до міської управи з проханням відведення берега річки Остер і території Графського саду під городину і лікарські рослини [60]. А ще через три дні на засіданні Педради гімназії при інституті за пропозицією завідувача гімназії Й.В.Добіаша було ухвалено рішення розпочати з учнями заняття з садівництва і городництва на території інституту. Було повідомлено, що загальне керівництво цими заняттями люб'язно виявила бажання очолити дружина директора інституту Євдокія Іванівна Козловська [61], яка рішенням Правління інституту отримала відрядження до Києва для переговорів щодо садових робіт з уповноваженим Верховного

начальника із заготівлі лікарських рослин Південно-Західного району [62]. Успіх у реалізації цієї ідеї директора протягом 1917–1918 рр. додавав сил і віри в свої сили колективу інституту саме тоді, коли перемагали зневіра і безнадія.

Новою загрозою для інституту з кінця літа 1917 р. стають військові підрозділи, яких у Ніжині значно збільшилося і які гостро потребували приміщень під розквартирування. 12 жовтня І.П.Козловський писав у листі до почесного попечителя О.О.Мусіна-Пушкіна, що "військові хочуть виселити лазарет і зайняти ці приміщення під казарми, а для них (тобто колективу інституту – П.М.) – це все одно, що із вогню та в полум'я". Директор також відзначив, що "сьогодні ж будуть слати телеграми Головнокомандувачу Південно-Західним фронтом і Міністру Народної Освіти з проханням позбавити їх від таких зазіхань" [63]. У листі від 5 грудня 1917 р. директор повідомляє, що гімназичні класи зайняла батарея "Б" 4-го артилерійського дивізіону, а госпіталь ще функціонує і який "останнім часом ставив нас у жахливе становище: у нього зовсім немає коштів на паливо. Розлютовані солдати розтрошили на паливо огорожу нашого парку, брали наші дрова, ламали госпітальні меблі" [64]. Проте, як виявилось надалі, такі дії розквартированих в інституті військових були, так би мовити, ще тільки невинними пустощами, а вакханалія нищення інститутського майна була ще попереду.

Загалом, як звітував І.П.Козловський до міністерства освіти (вже українського), "внаслідок відсутності додаткового фінансування на покриття дефіциту, 1917 рік завершено за найнесприятливіших умов. Залишилося декілька неопланих рахунків на великі суми; нестача палива була покрита масовим вирубуванням і інститутській садибі і парку; багато приміщень залишалися зовсім без опалення. Економія в канцелярських витратах була доведена до крайнощів. Від друкарських замовлень довелося теж зовсім відмовитися. "Известия Института" не друкувалися, а чергова книга не вийшла, що загрожує припиненням висилання до інституту багатьох російських і закордонних видань, які отримувалися в обмін на "Известия". Ремонтні роботи відбувалися у мінімальному обсязі. Півроку доводилося обходитися двома кіньми замість трьох, що за важкої роботи возіння дров, води, господарських запасів для студентської кухні та ін. – важко відгукувалося на господарстві інституту.

У 1918 р. інституту належить відкрити інтернат і опалювати третій поверх головної будівлі через звільнення його земським госпіталем; "Известия Института" вкрай необхідно видати в світ, хоча би одну запізнілу книжку; ремонт вкрай запущених приміщень є неминучим; необхідно

проведення електричного освітлення у звільнені госпіталем приміщення гімназії і третій поверх. Все це буде пов'язано з колосальними витратами, обрахувати які уявляється неможливим. Повітовий Земський Комітет, звільнивши півтора поверхи головної інститутської будівлі від госпіталю, позбавлений будь-яких засобів і немає можливості взяти на себе ремонт звільнених приміщень, які в деяких частинах являють видовище повної руїни (клозети, пральня, лазня, кухня)" [65].

У 1918 р. становище інституту ще більше ускладнилося. Часта зміна влад (урядування Центральної Ради, більшовиків, Гетьманату і німецької окупації, знову більшовиків) унеможлиблювали послідовну і спадкоємну освітню політику. Проекти підтримані одним режимом не знаходили порозуміння за іншого, а про стабільну фінансову підтримку інституту в умовах галопуючої дорожнечі і говорити нічого. Важко навіть уявити як тоді взагалі не припинив функціонування інститут у Ніжині і як Іван Павлович Козловський знаходив можливості підтримувати його життєдіяльність. Матеріальна скрута, у якій перебували студенти інституту, змусила директора звернутися 19 березня (нового стилю) 1918 р. до міністерства народної освіти Української Держави з проханням "про підвищення отримуваної тепер казеннокоштными студентами суми 250 руб. до 400 руб., як це здійснюється в Петроградському Історико-філологічному інституті, та про асигнування до штатної суми 25 тис. руб. додаткового кредиту на поточний 1918 р. для 100 казеннокоштных студентів у сумі 15 тис. руб., рахуючи по 400 руб. на кожного на рік" [66]. Разом із тим не можна було залишати напризволяще і викладачів та службовців інституту, рівень життя яких невпинно падав і дійшов критичної межі. 18 (нового стилю) травня 1918 р. І.П.Козловський звернувся до міністерства освіти з доповідною запискою, де вказував, що "матеріальна незабезпеченість службовців інституту перетворилася воістину в безвихідне бідування; а в молодших службовців досягла степеня крайніх злиднів з початку поточного року, коли Уряд України закрит для інституту всі кредити, пов'язані з воєнним часом, хоча важкі життєві умови не тільки не змінилися на краще, але продовжують неодмінно погіршуватися" [67]. У доповідній записці І.П.Козловський ілюструє цифрами масштаби бідування викладачів і службовців інституту. Зокрема, він засвідчує, що ординарний професор на місяць отримує (без квартирних) 220 руб. 20 коп., екстраординарний професор – 146 руб. 99 коп., законовчитель – 146 руб. 99 коп., наставники студентів – 112 руб., секретар Правління – 49 руб., бухгалтер – 40 руб. 83 коп., економ – 40 руб. 83 коп., лікар – 25 руб., тоді як фунт чорного хліба коштує 90 коп. і коли пайка на одного дорівнює 6 фунтам, то

на сім'ю треба щонайменше 162 руб. на місяць [68]. 10 травня у листі до О.О.Мусіна-Пушкіна директор писав, що десь днів три назад до нього заходив випускник 1917 р. Смирнов, який тепер працює в Павлограді. У бесіді з'ясувалося, що там він отримує 450 руб. на місяць. І.П.Козловський у листі зауважує, що "мої 26 років служби і докторський диплом дають мені всього 470 руб. на місяць (за різними вирахуваннями з 500 руб.), невже ж так і повинно бути?" [69].

Незважаючи на те, що умови життя аж ніяк не сприяли подвижницькій освітній роботі, І.П.Козловський і колектив інституту продовжували виконувати свою місію. Саме тоді, тонко вловлюючи пульс життя освітян, М.Горький у газеті "Новая жизнь" писав: "А, тим не менше, сіяти ("розумне", "добре", "вічне" – П.М.) треба, і це справа інтелігента, того самого, який нині насильно відторгнутий від життя і навіть оголошений ворогом народу. Однак саме він повинен продовжувати давно розпочату ним роботу духовного очищення і відродження країни, бо ж, окрім нього іншої інтелектуальної сили у нас немає" [70].

Після встановлення гетьманату П.Скоропадського І.П.Козловський узяв на себе ініціативу особисто клопотати питання про практичну реалізацію перетворення історико-філологічного інституту в університет, проект якого був поданий ще минулого 1917 року. У результаті його переговорів з директором департаменту вищої школи було ухвалено "Проект змін у навчальній і адміністративній справі в Інституті". Подаємо текст деяких принципових позицій цього проекту:

"1. Інститут князя Безбородька з початку 1918/19 навчального року закривається. Закриття відбувається по одному курсу за навчальний рік, і, таким чином, останній випуск інституту буде відбуватися в 1921 році.

2. Прийом студентів з інших навчальних закладів на курси Інституту, що залишаються, не допускається.

[...] 4. Замість Інституту відкривається державний університет з двома факультетами: історико-філологічним і юридичним для осіб обох статей. Відкриття відбувається по 1 курсу щорічно, так що повний університет з двома факультетами буде в 1921/22 навчальному році.

[...] 16. Викладання в університеті та інституті ведеться, за можливості, українською мовою; через 5 років повне викладання цією мовою всіх предметів буде проведено в межах можливого" [71].

15 травня 1918 р. Конференція інституту з-поміж інших питань заслухала доповідь професора П.В.Тихомирова про його участь у роботі першого з'їзду вищих навчальних закладів України в м.Києві. Професор П.В.Тихомиров розповів, що за дорученням директора інституту він мав

розмову з директором департаменту вищої школи, який підтвердив думку про роботу міністерства освіти щодо університету в Ніжині і запевнив, що уряд врахує особисті інтереси професорів і службовців інституту [72]. Після виступів проф. В.І.Резанова та І.П.Козловського почалося обговорення положень до законопроекту про утворення в м.Ніжині державного університету князя Безбородька, який у більшості позицій був ідентичним до вищезгаданого "Проекту змін", автором якого був І.П.Козловський [73]. Прийняття цього документу Конференцією інституту засвідчувало про перехід вже в практичну площину перетворення інституту в університет. Ці пропозиції було подано на розгляд гетьманського уряду. Проте, коли 28 травня Конференція заслухала делегатів другого з'їзду вищих навчальних закладів України проф. В.І.Резанова і викладача А.С.Грузинського, то виявилось, що під час їхніх зустрічей з міністром освіти і директором департаменту вищої школи інституту було обіцяно значне посилення асигнувань, заснування трьох кафедр з українознавства і затвердження на посадах доцентів, поданих інститутом кандидатур. Але, на думку В.І.Резанова і А.С.Грузинського, "питання перетворення інституту в університет не привертає у даний момент до себе в міністерстві великої уваги, і, мабуть, його вирішення в позитивному розумінні до часу відкладено" [74]. Звичайно, такий поворот у настроях міністерства виявився для ніжинців неприємною несподіванкою, адже здавалося, що справа тільки за урядовим рішенням.

Наступного дня, 29 травня І.П.Козловський написав листа О.О.Мусіну-Пушкіну, де висловив сумнів у тому, що міністерство втратило інтерес до питання про університет у Ніжині і повідомляє почесного попечителя про те, що "при міській думі вже утворилася університетська комісія з метою вироблення заходів, якими місто могло б сприяти виникненню університету", і додавав, що наступного тижня він збирається до Києва і спробує з'ясувати це питання [75]. Іван Павлович, мабуть, сподівався, що його особисте втручання прискорить позитивне рішення уряду, тим більше, що міністром освіти був М.П.Василенко, який (за словами директора, у листі до О.О.Мусіна-Пушкіна) був колись його великим приятелем.

Проте червень 1918 р. виявився для інституту вкрай нещасливим. Поїздка І.П.Козловського до міністерства, мабуть, не виправдала надій директора (на жаль, серед документів не знайдено звіту І.П.Козловського про зустрічі в Києві), бо протягом червня Конференція провела 5 засідань (25-го, 26-го, 27-го, 28-го і 30-го червня), де обговорювали проект Статуту Історико-філологічного інституту, прийнятого Конференцією ще 28 жовтня

1917 р., враховуючи тепер вже нові реалії освітньої політики та зміну влади.

У розпал обговорення проекту Статуту (29 червня) прийшла сумна звістка про смерть почесного попечителя Інституту графа Олександра Олексійовича Мусіна-Пушкіна. У телеграмі від Марії Миколаївни Мусіної-Пушкіної говорилося, що Олександр Олексійович "до останньої хвилини піклувався про дорогий його серцю Інститут" [76]. Вшановуючи пам'ять О.О.Мусіна-Пушкіна, 5 липня і 5 серпня в інститутській церкві було проведено панахиди на 9-й і 40-й (відповідно) дні його кончини [77].

Новим попечителем Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині став син О.О.Мусіна-Пушкіна 26-річний Микола Олександрович. З його формулярного списку дізнаємося, що він з 1914 р. до грудня 1917 р. воював у складі діючої армії і мав чин поручика. За бойові заслуги отримав три ордени – Георгія IV і III-го ступенів та Станіслава – III-го ступеня з мечами і бантом. У 1918 р. М.О.Мусін-Пушкін був студентом університету св. Володимира [78].

Не встигли в інституті отямитися від смерті почесного попечителя, як сталося нове нещастя. У ніч з 30 червня на 1 липня 1918 р. сталася пожежа у коморі при квартирі почесного попечителя у головній будівлі інституту. І.П.Козловського саме тоді в інституті не було, він від'їхав до Києва підтримати у дні скорботи сім'ю Мусіних-Пушкіних. Інспектор І.І.Семенов відразу ж після пожежі надіслав директору телеграму, де повідомив про це лихо і дуже перебільшив масштаби і наслідки пожежі. У телеграмі були такі слова: "Сьогодні вночі загорілася графська комора. Архів згорів. Комора згоріла. Квартира зіпсована. Семенов" [79]. Насправді ж виявилось, що пожежа знищила та пошкодила багато одягу для студентів, кухонного майна, частину меблів та архівних справ Гімназії вищих наук і Ліцеїв – фізико-математичного та юридичного. Крім того, дивним чином тоді зникли портрети, які знаходилися у коморі: два портрета князів Безбородьків, портрети міністрів освіти Д.А.Толстого і І.Д.Делянова, три портрета Миколи II, два портрета імператриці Олександри Федорівни, два портрета імператриці Марії Федорівни, два портрета спадкоємця престолу царевича Олексія і портрет великого князя Миколи Миколайовича [80]. Після пожежі цих портретів у коморі не виявили, а, власне, причиною займання комори був підпал у підвальному приміщенні, як було встановлено слідством. Зловмисника не знайшли.

І.П.Козловський звернувся до міністерства освіти з проханням виділити 1 тис. руб. на врятування архіву, повідомивши, що студенти і гімназисти з 1 серпня працюють з архівом – розбирають, сушать і чистять

напівобгорілі і мокрі справи. Міністерство виділило суму, яку просив інститут [81].

Улітку і восени 1918 р. чимало збитків і клопоту завдали інституту німецькі окупаційні війська. 22 липня Правління інституту розглядало рапорт економа Соколова про те, що вся трава в садибі і парку отравлена німецькими кіньми. Раніше службовці інституту накошували тут до 10 возів сіна (320–360 пудів) вартістю близько 1600–1800 руб. Правління ухвалило звернутися до німецького коменданта Ніжина з проханням повернути інституту вказану кількість сіна, яке необхідне для інститутських коней, або ж оплатити вартість отравленого сіна. За два тижні німецький комендант повідомив директора інституту про те, що він не знаходить можливості задовольнити вимогу інституту [82]. Через два місяці, 17 вересня німецька військова частина чисельністю близько 250 солдатів зайняла частину вільних приміщень інституту, а 18 вересня і частину квартири почесного попечителя. Разом із тим на третьому поверсі німецький солдатський оркестр своїми репетиціями заважав заняттям студентів інституту та учням гімназії [83]. Прохання І.П.Козловського до німецького коменданта про негайне звільнення приміщень інституту не мало успіху. Інститут був зручним місцем для розквартирування значної кількості солдатів і використовувався як своєрідна казарма, що обтяжувало навчальний процес, або ж і зовсім його унеможлиблювало, як це час від часу траплялося і тоді заняття переносилися на квартири викладачів чи в якесь інше місце.

Цікавим моментом стосунків Інституту з німецькою окупаційною владою було рішення навчального закладу на відношення повітового старости від 19 вересня. Староста пропонував інституту (як і іншим установам міста) перейти на середньоєвропейський (берлінський) час переведенням годинників на 1 годину назад. 29 вересня Конференція розглядала це питання. Професор П.В.Тихомиров виступив проти такого плазування місцевої міської влади перед німецькою комендатурою. Конференція ухвалила все ж мудре рішення в стилі суду царя Соломона – "перевести годинники в інституті та інститутській гімназії на одну годину назад і починати заняття за сонячним часом о 9 год. ранку, а за переведеними годинниками о 8 год. ранку, щоб зберегти таким чином попередній порядок занять" [84].

Разом із тим наприкінці літа знову зажеврила надія на втілення тих проектів, які були раніше підготовлені, зокрема, перетворення інституту в університет. Делеговані інститутом В.І.Резанов і А.С.Грузинський три тижні перебували у Києві і двічі зустрічалися з міністром освіти, шість разів

брали участь у роботі підкомісії і комісії у справах вищої школи і наукових установ, під головуванням академіка В.І.Вернадського. У підсумку роботи комісії академіка В.І.Вернадського на ім'я міністра освіти було подано законопроект стосовно Ніжинського інституту для подальшої законотвірчої роботи. За законопроектом інститут оголошувався державним навчальним закладом, затверджувалися нові штати і засновувалися три нових кафедри українознавства, асигнувалися для інституту чималі кошти – 377 тис. 317 руб. 77 коп. і посада директора визначалася виборною [85].

Теза щодо виборності посади директора була для Івана Павловича Козловського не зовсім прийнятною. Ця норма була, звичайно, даниною духу демократизації, який панував після Лютневої революції і вона була однією з найбільш обговорюваних тем на з'їздах вищих навчальних закладів України. У листі до О.О.Мусіна-Пушкіна від 29 травня 1918 р. І.П.Козловський, зокрема, писав: "Призначений" директор не дає спокою колегам; вони розповідають, що в Києві всі були дуже вражені, як це інститут терпить відсутність "виборного" директора. Я бачу, що волею-неволею моя служба в інституті наближається до кінця" [86]. Мабуть, Іван Павлович відчував, що у випадку виборів директора Конференція не надасть йому більшості голосів. Крім того, в інституті було відомо, що ще з кінця 1917 р. академік Є.Ф.Карський планував переїхати разом із сім'єю з Петрограда до Ніжина, знаючи про плановану реорганізацію інституту і, очевидно, розраховуючи очолити свою alma mater у новому статусі. Такий можливий перебіг подій видається цілком ймовірним і міркування І.П.Козловського про завершення своєї директорської місії є логічними.

Тим часом, новий 1918/1919 навчальний рік розпочався (як і попередній) не в статутний день 30 серпня, а з 28 вересня після завершення перевідних і випускних екзаменів [87]. Вже через місяць після початку занять виник внутрішній конфлікт. 6 листопада І.П.Козловський повідомив на засіданні Конференції, що студенти вже четвертий день не відвідують лекцій і що припиненням занять вони бажають (за відомостями, що отримав директор) вчинити тиск на Конференцію, щоб вона скасувала повністю нещодавно ухвалені нею правила про іспити для студентів. У результаті обміну думок Конференція ухвалила пропозицію проф. П.В.Тихомирова, за якою студенти повертаються до занять, подають свої претензії від 1 листопада на узгоджувальну комісію, до якої увійшли професори П.В.Тихомиров – як голова, В.І.Резанов, І.І.Турцевич, В.Г.Ляскоронський [88].

Цей конфлікт певним чином засвідчував також і кризу управління навчальним закладом, коли І.П.Козловський не мав (як було раніше)

достатніх важелів впливу на ситуацію, а легітимність його перебування на посаді директора деякими членами колективу ставилася під сумнів (адже це "призначений", а не "обраний" директор, як цього вимагали нові віяння). Крім того, загальний хаос і війна на теренах колишньої Російської імперії унеможливлювали в інституті нормальне функціонування попереднього порядку і правил. У підсумку, всі ці обставини і зумовили кризу управління інститутом і послабили позиції директора.

Останньою важливою справою Івана Павловича Козловського на посаді директора було створення фонду імені графа О.О.Мусіна-Пушкіна для підтримки студентів історико-філологічного інституту князя Безбородька. Марія Миколаївна і Микола Олександрович Мусіни-Пушкіни внесли пожертву в 5 тис. руб. для створення цього фонду. 6 листопада було ухвалено "Положення про фонд імені графа О.О.Мусіна-Пушкіна для надання одноразової допомоги студентам історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині". У §4 "Положення" було зазначено, що фонд може поповнюватися шляхом пожертвувань установ чи приватних осіб, відрахувань від виручки зі студентських вечірок і платних лекцій та ін., а в §12 наголошувалося, що ці виплати не повинні перевищувати 50 руб. одночасно і за весь час перебування в інституті студент може отримати ці виплати не більше 20 разів [89]. Крім того, сім'я почесного попечителя протягом жовтня–грудня 1918 р. передала на потреби студентів ще 3500 руб. [90].

У листопаді 1918 р. І.П.Козловський подав до міністерства освіти прохання про звільнення його з посади у зв'язку з реорганізацією інституту і клопотав про призначення йому виплати в обсязі річного окладу як такому, котрий залишений поза штатом [91]. А 23 грудня головуєчий на засіданні Конференції інспектор інституту І.І.Семенов повідомив, що І.П.Козловський отримав місячну відпустку і передав управління інститутом йому. Після цього І.І.Семенов запропонував обговорити питання про вибори директора, які могли б відбутися вже 26 грудня, на наступному засіданні. Про поспішність цієї пропозиції інспектора свідчить те, що за неї було подано 6 голосів, а 5 було проти [92].

Проте саме 26 грудня на засіданні Конференції питання про вибори директора було поставлене. Обговорення показало, що колектив не мав спільної позиції щодо кандидатури директора. Незрозумілою була і подальша доля І.П.Козловського. Про це свідчить те, що проф. І.Г.Турцевич, запропонувавши на посаду директора академіка Є.Ф.Карського, разом із тим висловив припущення, що І.П.Козловський, після закінчення місячної відпустки, може повернутися до виконання обов'язків директора

[93]. І.І.Семенов спробував переломити хід обговорення кандидатур, схилиючи колектив до думки, що найкращим рішенням було б висунення кандидата з числа працюючих професорів, і сказав, що "факти показали, що сторонні особи, які були директорами Інституту (прямої натяк на Й.А.Леціуса і І.П.Козловського, а також і на Є.Ф.Карського – П.М.), займалися звичайним ламанням інститутського життя, що Інститут ставав для них дослідним полем, на якому вони впроваджували свої реформаторські починання, не рахуючись з умовами місцевого життя" [94]. Голосування записками за подані кандидатури дало такий підсумок: Є.Ф.Карський – 5 голосів, П.В.Тихомиров – 3 голоси, І.І.Семенов, В.І.Резанов і Г.А.Максимович – набрали по 1 голосу. Оскільки три останні особи зняли свої кандидатури, а Є.Ф.Карського в Ніжині не було, то І.І.Семенов запропонував обрати П.В.Тихомирова тимчасово виконувачем обов'язків директора, що й було ухвалено 4 голосами проти 1. П.В.Тихомиров погодився з цим рішенням [95].

Про подальшу долю І.П.Козловського відомо зовсім мало. Ще деякий час (після грудня 1918 р.) сім'я Козловських продовжувала проживати у директорській квартирі, а десь з лютого 1919 р. перейшла на помешкання в місті. На користь цього припущення говорить ухвала Правління інституту від 14 березня, в якій береться до відома інформація І.П.Козловського про спожитий його сім'єю за січень 1919 р. обсяг електроенергії у квартирі, яку вони займали [96]. Тому, очевидно, вже в лютому сім'я Козловських проживала в іншому, приватному помешканні. Відомо також, що в січні 1919 р. І.П.Козловський за розпорядженням міністерства, як службовець, що залишився поза штатом, отримав виплату в 6 тис. руб. [97].

Протягом 1919 р. Іван Павлович намагався бути корисним Інституту і справі науки. У жовтні 1919 р. Конференція інституту розглядала його пропозицію використати документи Нотаріального архіву у підвалі Окружного суду для навчального процесу і наукових досліджень. За його словами, було виявлено багато цінних матеріалів, зокрема, з історії кріпосного права. У цьому архіві І.П.Козловський працював протягом травня–липня 1919 р. Конференція тоді ухвалила рішення з'ясувати умови можливої роботи з документами [98].

Громадська активність І.П.Козловського після відставки виявилася також і в роботі комітету зі спорудження пам'ятника князем Безбородькам. У жовтні 1919 р. він звернувся до Конференції інституту із запрошенням до входження в склад цього комітету. Конференція ухвалила делегувати до складу комітету проф. А.С.Грузинського [99]. Робота комітету була тоді, мабуть, під егідою денікінської влади (яка була в Ніжині з кінця серпня до

21 листопада 1919 р.) і черговий прихід більшовиків міг, ймовірно, змусити І.П.Козловського та його сім'ю залишити Ніжин, оскільки після листопада 1919 р. не виявлено ніякої інформації про перебування сім'ї Козловських у місті. До речі, сім'я Івана Павловича та Євдокії Іванівни Козловських була великою. Вони мали сина Сергія (1899 р.н.) і чотирьох дочок – Олену (1896 р.н.), Олександрю (1901 р.н.), Марію (1903 р.н.) і Ларису (1905 р.н.) [100].

Щодо політичних переконань І.П.Козловського, то визначити їх дуже важко, бо Іван Павлович уникав публічної політики і своїх симпатій до якихось партій не виявляв. Проте можна говорити про його несимпатію до більшовиків, бо, зокрема, у протоколах Правління інституту можна натрапити на вислів "більшовицькі банди", маючи на увазі беззаконня, які вони творили відносно інституту за короткі періоди 1918–1919 рр., коли "хазяйнували" у Ніжині. Крім того, таке ставлення до більшовиків є помітним і з листів І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна за 1917–1918 рр.

Як бачимо, служба І.П.Козловського на посаді директора випала на надзвичайно важкі роки війни і революції, що створювало часом просто нестерпні умови роботи і навчання чи, деколи, зумовлювало взагалі припинення занять в інституті. Протягом 1916–1918 рр. І.П.Козловський, окрім виконання посадових обов'язків директора, вів практичні заняття з російської історії. Так, наприклад, у 1916–1917 навчальному році він мав 2 години на тиждень і на цих практичних заняттях аналізувалися історичні джерела і читалися реферати на теми різних історичних джерел [101]. Те ж саме було і в наступному навчальному році та восени 1918 р. перед його відставкою.

І.П.Козловський був відомим дослідником російської історії ще до його директорства в Ніжині. Його перу належать такі ґрунтовні дослідження, як "Сильвестр Медведев. Очерк из истории русского просвещения и общественной жизни в конце XVII века" (Київ, 1895), "Краткий очерк русской торговли" (у 2 випусках, Київ, 1898, 1900), "Фёдор Ртищев. Историко-биографическое исследование" (Київ, 1906), "Андрей Виниус, сотрудник Петра Великого (1641–1717)" (СПб., 1911), "Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве" (Варшава, 1913). У Ніжині його творчий доробок був скромніший через відомі нам обставини і умови. Коли Іван Павлович у 1916 р. почав керувати інститутом і ознайомився зі станом усіх його музейних зібрань, то запропонував упорядкувати зберігання і охорону цінностей. З вересня 1916 р. Конференція ухвалила перенести т.зв. "Гоголівську кімнату", нумізматичну колекцію і рукописне зібрання до робочого кабінету директора і доручила саме йому

бути завідувачем цього зібрання, причому в ухвалі відзначено, що Конференція "з вдячністю приймає пропозицію директора" [102]. Ця ініціатива директора засвідчує його далекоглядність, бо вже з кінця 1917 р. інститут став фактично казармою для військових формувань всіх влад, які тоді змінювалися. Військові не зупинялися ні перед реквізиціями інститутського майна, ні перед відвертим грабунком і це при тому, що з Києва (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, більшовики) надсилалися урядові циркуляри про заборону займати інститут під казарми для військових частин. На зібрання цінностей у квартирі директора, все таки, ніхто не зазіхав, бо ж, здебільшого, і не знали, що там знаходиться. А сам Іван Павлович до кінця 1917 р. склав "Отчёт о состоянии коллекций института кн. Безбородко к 1 января 1918 года" [103], який є ретельним описом і аналізом Гоголівського зібрання, рукописного зібрання, картинної галереї, нумізматичної колекції, старих лицейських колекцій, що були в користуванні інститутської гімназії, та предметів для історико-етнографічного зібрання. Цей звіт є фактично єдиним значним дослідженням І.П.Козловського в Ніжині. Чи можна було в тих умовах зробити більше? Якби І.П.Козловський присвятив себе суто кабінетній роботі вченого, то, можливо, вдалося б підготувати й інші дослідження. Проте все було саме так, як сталося.

І.П.Козловський, безперечно, залишив про себе добру пам'ять, зберігши в лиху годину історико-філологічний інститут та гімназію. Його клопоти про студентів, викладачів і всіх службовців інституту в умовах загальної кризи, спричиненої світовою війною і революцією та розвалом Російської імперії, заслуговують, щонайменше, на вдячність тих, для кого поняття "Ніжинська вища школа" не є чимось абстрактним і віддаленим. Навіть у ті важкі роки інститут готував учительські кадри і до цієї благодійної та вкрай важливої справи був безпосередньо причетний директор інституту князя Безбородька в 1916–1918 рр. Іван Павлович Козловський.

Література

1. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 31.
2. Там само. – С. 31.
3. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі: ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 2040, арк. 49 зв.; Ф.1367, оп.1, спр. 2115, арк. 4, 14, 25.
4. ВДАЧО, ф.1105, оп.1, спр. 2040, арк. 49 зв., 53 зв.–54 зв.
5. Там само, арк. 2,17.
6. ВДАЧО, ф.1105, оп.1, спр. 2084, арк. 30–30 зв.
7. Там само, арк. 30 зв.

8. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2098, арк. 53; ф. 1105, оп. 1, спр. 2092, арк. 1.
9. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2098, арк. 75 зв.–76, 81.
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2105, арк. 3.
11. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2084, арк. 48, 112.
12. Там само, арк. 59.
13. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2093, арк. 5.
14. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2098, арк. 54 зв. – 55.
15. Там само, арк. 69 зв.
16. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2084, арк. 58.
17. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2081, арк. 10.
18. Там само, арк. 10.
19. Там само, арк. 10–10 зв.
20. Там само, арк. 4.
21. Там само, арк. 4–4 зв.
22. Там само, арк. 4 зв.
23. Там само, арк. 4 зв.
24. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2104, арк. 16.
25. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2097, арк. 55 зв.
26. Там само, арк. 79 зв.
27. Там само, арк. 80 зв.
28. Там само, арк. 80 зв. – 81, 85.
29. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2107, арк. 37.
30. Там само, арк. 37.
31. Там само, арк. 58 зв.
32. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2168, арк. 40 зв.
33. Там само, арк. 47 зв.
34. Там само, арк. 47 зв.
35. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2156, арк. 110.
36. Там само, арк. 115 (примітка 6).
37. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2169, арк. 135.
38. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2156, арк. 115 (примітка 20).
39. Там само, арк. 115 (примітки 8, 21).
40. Там само, арк. 89–89 зв.
41. Копія листа І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна, без дати // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.
42. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2115, арк. 14, 19, 22.
43. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2169, арк. 59 зв., 62, 77 зв., 88 зв., 124 зв., 130 зв., 148 зв.
44. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2108 а, арк. 3,5.
45. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2168, арк. 50 зв.
46. Там само, арк. 58–58 зв.; ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2110, арк. 6–6 зв.
47. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2113, арк. 3–4 зв.
48. Там само, арк. 14.
49. Див.: Там само, арк. 28–34 зв.
50. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 54, арк. 4 зв.

51. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 184–185.
52. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2168, арк. 30 зв.
53. Там само, арк. 31 зв.
54. Там само, арк. 54 зв.
55. Там само, арк. 89 зв.
56. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2169, арк. 10 зв.–11.
57. Там само, арк. 145 зв.
58. Там само, арк. 156 зв.
59. Там само, арк. 39 зв.
60. Там само, арк. 46 зв.
61. ВДАЧО, ф. 1367, оп. 1, спр. 2902, арк. 87–87 зв.
62. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2040, арк. 22.
63. Копія листа І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна, 12 жовтня 1917 р. // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.
64. Копія листа І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна, 5 грудня 1917 р. // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.
65. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2157, арк. 42.
66. Там само, арк. 26.
67. Там само, арк. 71.
68. Там само, арк. 71–71 зв.
69. Копія листа І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна, 10 травня 1918 р. // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.
70. Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 257.
71. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2107, арк. 83–84.
72. ВДАЧО, ф. 1105, оп.1, спр. 2264, арк. 54 зв.
73. Дет. див.: ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 56–57 зв.; або ж повний текст його в книзі: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – С. 191–193.
74. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 61 зв.
75. Копія листа І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна, 29 травня 1918 р. // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.
76. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2250, арк. 1.
77. Там само, арк. 5, 10.
78. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2274, арк. 1 зв.
79. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2248, арк. 1.
80. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2266, арк. 125 зв.
81. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2248, арк. 10, 12.
82. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2263, арк. 135, 148 зв.
83. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2165, арк. 99–103.
84. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 146 зв.–147.
85. Там само, арк. 131–132 зв.
86. Копія листа І.П.Козловського до О.О.Мусіна-Пушкіна, 29 травня 1918 р. // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.

87. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 115.
88. Там само, арк. 193–198.
89. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2252, арк. 10.
90. Там само, арк. 2, 7.
91. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 212–212 зв.
92. Там само, арк. 216 зв, 223 зв.
93. Там само, арк. 225–226.
94. Там само, арк. 226.
95. Там само, арк. 227 зв.
96. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 30 зв.
97. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2265, арк. 9.; спр. 2040, арк. 54 зв.
98. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2344, арк. 62–62 зв.
99. Там само, арк. 71.
100. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2040, арк. 48.
101. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2105, арк. 5 зв.
102. ВДАЧО, ф. 1105, оп.1, спр.2097, арк.50.
103. Козловский И.П. Отчёт о состоянии коллекций института кн. Безбородко к 1 января 1918 года. – Нежин, 1917. – 47 с.

О.І.Бонь

Д.П.Гордєєв та діяльність харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН

У 1920–1930-х рр. у Радянській Україні існувало два найбільших центри мистецтвознавчих досліджень – Київ і Харків. У цих містах існували і в дореволюційний час та у період боротьби за українську державу інституції, які уособлювали українське мистецтвознавство та музейництво. Можна назвати імена київського мистецтвознавця Г.Павлуцького та Є.Рєдіна, Ф.Шміта, які активно працювали у Харкові. У Харкові у дореволюційний час центром мистецтвознавчих досліджень став університет. У Києві – Секція мистецтв Українського наукового товариства, створеного зусиллями М.Грушевського.

Завданням цього дослідження є показати значення і роль Дмитра Петровича Гордєєва у роботі харківських мистецтвознавчих інституцій, зокрема секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН.

Наукова праця харківських мистецтвознавців та пов'язаних із ними інституцій вже була предметом зацікавлення дослідників, зокрема В.Афанасьєва [1], С.Білокопя [2], С.Побожія та ін.

Саме на початок 20-х рр. ХХ ст. у Київ та Харків повернулися із Москви та Петрограда фахівці-мистецтвознавці. Це Борис Крижановський, Микола Макаренко [3], Олекса Новицький, Сергій Трійницький, Степан Яремич та деякі інші. Створення Всеукраїнської академії наук дало значний поштовх пам'яткоохоронним, музеєзнавчим та мистецтвознавчим студіям.

Також сформувалася нова генерація мистецтвознавців (Ф.Ернст [4] у Києві, Д.Гордєєв та С.Таранушенко у Харкові та ін.). У Харкові Ф.І.Шміту за короткий час вдалося згуртувати мистецтвознавців. Це, зокрема, – співробітники харківських музеїв Дмитро Гордєєв, Стефан Таранушенко, Олена Нікольська та ін. Частину їх зафіксувало фото 1921 р. [5].

Навесні 1921 р. Федора Івановича Шміта було обрано академіком ВУАН (з 1918 року він був членом секції мистецтв УНТ) [6]. Але це викликало конфлікт в академічних колах. Протистояння привело до того, що припинили роботу деякі академічні структури. Дійсним членом ВУАН у червні 1922 року також було обрано московського українського історика мистецтва Олексу Петровича Новицького [7]. З 1922 р. секцію українського мистецтва науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН очолив академік О.П.Новицький. Це посилило потенціал мистецтвознавчих наукових сил у ВУАН.

Після від'їзду Ф.Шміта в кінці 1924 р. у Ленінград на посаду директора Державного інституту історії мистецтв, О.П.Новицький очолив науково-дослідну кафедру мистецтвознавства та почав їх реорганізацію [8]. Науково-дослідну кафедру мистецтвознавства було організовано рішенням Головопрофосвіти в липні 1922 р., а перше засідання відбулося 26 вересня 1922 р. на чолі з академіком Ф.І.Шмітом. Кафедра в практичну площину поставила вивчення найвидатніших пам'яток. З вересня 1922 до березня 1923 р. відбулося 25 засідань кафедри. Також академік Ф.Шміт продовжував керувати аспірантами харківської кафедри східноєвропейської культури О.А.Нікольською, К.А.Берладіною, М.Ю.Лейтер та Т.О.Івановською [9]. Частину завдань, які ставила перед собою кафедра було виконати важко із-за відсутності відповідних наукових сил.

Але існувала необхідність у організації та координації наукової роботи харківських мистецтвознавців. У цьому помітну роль зіграли учні Федора Шміта, і зокрема – Дмитро Гордєєв. Спочатку зупинимось на біографічних відомостях про Дмитра Петровича Гордєєва. Він народився у Харкові 26 жовтня (8 листопада – за новим стилем) 1889 р. у родині професора Харківського ветеринарного інституту та вчительки. Вихованець Харківського університету, він був залишений у 1913 р. при кафедрі історії та теорії мистецтв для підготовки до професорського звання. З того часу він працював як мистецтвознавець. У 1917 р. був обраний ад'юнктом Кавказь-

кого історико-археологічного інституту та переїхав наступного року до Тифлісу.

11 листопада 1928 р. заступник наркома освіти Полоцький запрошував Дмитра Гордєєва до роботи в Українському комітеті охорони пам'яток культури, який тоді організовувався у якості члена-фахівця [10].

У своїй автобіографії, написаній у 1950-х рр., він пише, що з 1926 до 1930-і рр. "наїздами" керував секцією київської кафедри мистецтвознавства ВУАН. А потім, коли секція була включена до Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури, з 1930 до 1933 рр. був заступником директора і керівником секції історії мистецтва.

З 1926 р. Дмитро Гордєєв – дійсний член кафедри історії західноєвропейської культури. Він так оцінював тогочасну ситуацію у Харкові: "...Після від'їзду із Харкова проф. Ф.І.Шміта музейні справи, попавши у некваліфіковані руки, знаходились у Харкові у сумному стані, я був залучений Наркомосом до роботи і по музейній лінії" [11].

У Харкові йому було доручено ревізувати реорганізувати Всеукраїнський соціальний музей ім. Артема. У ньому було зібрано експонати, що розкривали історію громадянської війни, зокрема зразки озброєння Червоної армії, партизанська зброя, трофеї та зброя козацької доби.

Серед найталановитіших харківських учнів Ф.І.Шміта також можна назвати Олену Олександрівну Нікольську. Вона ще у 1916 р. співпрацювала з Дмитром Гордєєвим у Історико-філологічному товаристві й Музеї старовини та красних мистецтв Харківського університету, де вони і познайомилися [12]. Сам Дмитро Петрович значно пізніше, у 1962 р., писав, що основним науковим зацікавленням Олени Нікольської було візантинознавство та мистецтво Грузії й Вірменії [13].

Академік Олекса Новицький ініціював створення у Харкові секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства (керував проф. Дмитро Гордєєв з підсекцією українського мистецтва (керівник – професор Стефан Таранушенко). У листі О.Новицького до Д.Гордєєва від 30 листопада 1926 р. бачимо, що саме Дмитро Петрович опікувався справою заснування секції у Харкові [14]. Це підтверджується доповідною запискою Д.Гордєєва і С.Таранушенка до керівника Укрнауки Озерського про необхідність заснування секції від 14 листопада 1926 р. [15].

Варто врахувати, що із реорганізацією Харківського університету та переїздом до Києва Ф.Шміта опинилася перед загрозою зникнення харківська школа мистецтвознавства. А створення секції сприяло об'єднанню сил харківських мистецтвознавців і активізації їх роботи. На той момент харківські мистецтвознавці гуртувались навколо науково-дослідної кафедри європейської культури. Обставини створення і початку існування секції

можемо знайти в листі О.Новицького до Д.П.Гордєєва від 11 серпня 1927 р.: "Коли я говорив про це з нашим уповноваженим Укрнауки, Л.М.Левицьким, то він запитав мене: хто завідує цією секцією. Я назвав Вас. – Він живе у Харкові? – Ні, в Тифлісі. Тоді він [...] погодився зі мною, що Вам все рівно було б їздити, що в Харків, що в Київ і сказав, що якщо Ви на це погодитесь, то він підтримає таке клопотання... Ось зовсім в другому становищі знаходиться С.А.Таранушенко... Дійсно, він там єдиний кваліфікований представник мистецтва, і кому ж можна буде доручити хоча б інспектуру охорони пам'яток?... А якби вдалося перетягнути вас обох в Київ, то цим ми поповнили б наш настільки малий гурток мистецтвознавців, що рішуче нас не вистачає на саму необхідну роботу" [16].

У її звіті секції за квітень–червень 1928 р. говориться, що активно працював С.Таранушенко: викладав курси українського мистецтва в художньому технікумі та ІНО, вивчав творчість Г.Нарбута на виставці у березні 1928 р. у Києві в історичному музеї. Але найбільшу цінність для національної культури мали організовані ним експедиції для вивчення української дерев'яної монументальної і житлової архітектури. За літо 1927 р. досліджено, обміряно та сфотографовано 19 пам'яток у Харківській, Сумській, Ізюмській округах, охопивши найголовніші дерев'яні пам'ятки XVIII–XIX ст. на Слобожанщині, церкви в Кам'янці-Подільському і Вінниці [17] (значно пізніше на цьому матеріалі була написана визначна праця ученого "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України"). Як керівник крайової інспектури охорони пам'яток [18], він керував дослідженням і реставрацією рухомих мистецьких скарбів. Формою роботи секції були і наукові доповіді. Так, С.А.Таранушенко з грудня 1927 до травня 1928 р. зробив їх п'ять – про дерев'яну архітектуру, її стилі та будівельну техніку, писанки.

У 1928–1929 рр. Стефан Андрійович продовжував обміри і дослідження найвидатніших дерев'яних церков, закінчив дослідження житлового будівництва в Лебедині, почав дослідження про народну металопластику, малюнки Т.Шевченка, які знаходилися в Чернігівському музеї В.Тарновського [19]. Звіт про згадані дослідження учений опублікував у другому числі "Хроніки археології та мистецтва" за 1930 рік [20]. У звіті за 1930 р. дійсний член харківської секції кафедри мистецтвознавства Стефан Таранушенко писав:

"1. Керував роботою аспіранта М.І.Зубаря.

2. Розкопки гори [біля] с.Райки на Бердичівщині (староукраїнське будівництво).

3. Експедиція з дослідження пам'яток архітектури доби торгового капіталізму на Поділлі та Чернігівщині – заміри і дослідження кількох десятків пам'яток житлового, монументального та урядового призначення..." [21]. В особовому архіві С.Таранушенка в Інституті рукопису НБУВ міститься ще цілий ряд звітів за наукові експедиції 20–30-х рр. ХХ ст.

Зусиллями наукових співробітників харківської секції підготовлено і видано у Харкові у 1928–1929 рр. наукове видання "Мистецтвознавство. Збірник 1". Та в умовах року "великого перелому" цей збірник влада сприйняла неприхильно [22].

Необхідно відзначити, що наукові співробітники секції (вони ж – учні Ф.Шміта) О.Нікольська, О.Берладіна, Є.Берченко активно досліджували мистецтво Кавказу. Тут позначився, на нашу думку, вплив академіка Ф.Шміта і те, що Д.Гордєєв жив і працював у Тифлісі. Здійснювались наукові експедиції в Грузію і Вірменію.

Після липневої сесії ВУАН 1930 р., на якій I та III відділи були реорганізовані у II Соціально-економічний відділ, у ході ідеологічної перебудови Академії 1931 р., цькування учених, керівник кафедри О.П.Новицький потрапив також до числа опальних академіків [23].

У той же період секція кафедри мистецтвознавства переходить до створеного Українського інституту історії матеріальної культури.

У 1932–1933 рр. ситуація у колі харківських мистецтвознавців погіршилась. Фактично притиснуті ідеологічними догмами не працювали аспіранти. Це видно з листування Д.Гордєєва і О.Нікольської того часу.

До того ж ідеологічне цькування і арешти призводять до фактичного знищення харківської секції кафедри мистецтвознавства у 1933 році. Хронологія арештів виглядає так: 10 жовтня заарештовують Д.Гордєєва, 14 жовтня – С.Таранушенка, 21 жовтня – В.Зуммера та О.Нікольську. Провідні ролі міфічної контрреволюційної організації відводились "українському націоналісту" С.Таранушенку та проросійським В.Зуммеру й Д.Гордєєву. Їх "мета" – повалення радянської влади і встановлення демократичної республіки. Так з'явився міф про українсько-російський фашистський блок у Харківському художньо-історичному музеї, де накопичувався "арсенал" зброї.

19 жовтня 1933 р. ГПУ провело обшук у Харківському державному художньо-історичному музеї і вилучило вогнепальну зброю [24].

Слідчі змусили підписати зізнання Д.Гордєєва, С.Таранушенка, О.Поплавського. А О.Берладіна та О.Нікольська не визнали себе винними і їх чекали менш серйозні покарання.

Як пише сам Дмитро Гордєєв, з 9 листопада 1933 до липня 1936 р. він перебував під слідством, а потім – на засланні. У квартирі Гордєєвих у

Тифлісі було проведено обшук. Було вилучено особисте листування [25]. На першому ж допиті слідчий Резников оголосив, що Дмитро Петрович звинувачується у підготовці до повстання як член контрреволюційної організації. І саме неймовірне – у створенні "арсеналу" у музеях Харкова [26]. Які методи використовували слідчі згадував Д.П.Гордєєв у квітні 1958 р. у проханні про повну реабілітацію. Постійні нічні допити, холодна камера, загострення ревматизму, сфальсифіковані протоколи, які вимагали підписати слідчі, які поспішали виконати "план". Результатом такого "слідства" стало заочне засудження за сумнозвісною статтею 54 Кримінального кодексу і призначення покарання – 5 років таборів із зарахуванням попереднього ув'язнення [27]. Це порівняно м'яке покарання, очевидно, було призначено із-за непереконливості доказів "вини" науковця.

Місцем його заслання був БАМ (Байкало-Амурська магістраль) табір НКВС. Окрім роботи на будівництві, працював у канцелярії, а згодом – у типографії БАМЛага. Д.П.Гордєєв був достроково звільнений у 1936 р. А 31 березня 1959 р. – реабілітований рішенням президії Харківського обласного суду [28].

У той же час збирались компрометуючі матеріали і на київських мистецтвознавців. Ще у березні 1933 р. керівник Всеукраїнського музейного містечка П.П.Курінний на допитах в органах ДПУ УСРР говорив, що О.П.Новицький є ланкою, яка зв'язує різні групи "українських націоналістів" [29]. 27 березня 1934 р. була арештована Євгенія Рудинська – працівниця Музею українських діячів науки і мистецтва, який очолював О.П.Новицький "викривала" міфічну контрреволюційну організацію, до якої входили П.П.Курінний, Д.М.Щербаківський та інші причетні до кафедри учені. За нацдемівську агітацію і участь у контрреволюційній агітації її було заслано [30].

У листопаді 1933 р. за свідченнями співробітників кафедри мистецтвознавства Ф.Ернста і С.Таранушенка було "доведено" її причетність до контрреволюційної організації [31]. Теж саме "підтвердив" на допитах 8 та 13 січня 1934 р. Д.П.Гордєєв вказуючи, що академік О.П.Новицький був ланкою, що з'єднувала контрреволюційні кола, керуючи кафедрою мистецтвознавства, до якої входили "контрреволюціонери" [32]. Аналогічні свідчення вдалося отримати спецслужбам від С.А.Таранушенка і Ф.Л.Ернста і на М.О.Новицьку (доньку академіка), яка нібито також входила до контрреволюційної організації [33].

У листі наркомун внутрішніх справ Закавказької Соціалістичної Федеративної Республіки від 15 вересня 1936 р. Дмитро Петрович, основним змістом цього листа було прохання дозволити прописку (а значить і постійне проживання) у Тифлісі після дострокового звільнення з таборів у

Бамлазі. У цьому документі він згадує, що у Харкові його було засуджено у зв'язку зі справою М.Скрипника за "смичку" з українськими націоналістами.

Але від арешту академіка О.Новицького "врятувала" смерть. 24 вересня 1934 р. він помер від раку [34].

Таким чином, викладений вище матеріал дозволяє зробити висновок про те, що науково-дослідна кафедра мистецтвознавства ВУАН та її харківська секція налагодили працю в двох основних напрямках – дослідження українського мистецтва (тут найбільш помітну роль відіграв Стефан Таранушенко) і всесвітнього мистецтва (провідником став Дмитро Гордєєв).

Але харківська секція науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН, як і сама кафедра припинила свою діяльність через масові репресії її членів. А це надовго знизило рівень мистецтвознавчих досліджень та перервало зв'язок поколінь науковців.

Література

1. Афанасьєв В. Покликання стало його долею // Культура і життя. – 1997. – 13 серпня.
2. Див.: Білокінь С. Мистецтвознавець, етнограф: До 80-річчя від дня народження С.А.Таранушенка // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №6. – С. 67–69; Білокінь С. Стефан Таранушенко // Український календар. – 1979. – Варшава: УСКТ, [1978]. – С. 91–95; Його ж. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. – №3. – С. 12–18; Його ж. Двадцять роки в житті і діяльності С.Таранушенка // С.А.Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII–XIX століть: Тези доповідей та повідомлень наук.-теор. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження С.А.Таранушенка. – Суми, 1989. – С. 7–10. Білокінь С. Українська зірка вченого: [Про Ф.І.Шміта] // Пам'ятники України. – 1987. – №1.
3. Див.: Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 166 с.
4. Див.: Білокінь С. Федір Ернст // Пам'ятники України. – 1985. – №2 (64). – С. 32–33; Його ж. Федір Ернст і Київ // Наука і культура: Україна.– К., 1988. – Вип. 22. – С. 506–511; Його ж. Федір Ернст // Сучасність. – Мюнхен, 1990. – Липень–серпень. – Ч. 7–8 (351–352). – С. 86–98; Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 101–113 та ін.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 278, №1635.
6. Білокінь С. Українська зірка вченого: [Про Ф.І.Шміта] // Пам'ятники України. – 1987. – №1 (71). – С. 24–26; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство. – С. 38.
7. ІР НБУВ, ф. 279, №4, арк. 1.
8. ІР НБУВ, ф. 291, №312, арк. 7 зв., 10; ф. 279, №6, арк. 2.

9. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 2, спр. 1184, арк. 1. Документи кафедри катедри відклались в архіві Народного комісаріату освіти і дублюються в інших архівах. Інколи, як цитований документ, надавались звіти російською мовою, а в інші органи – українською.

10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 208, оп. 1, №324, арк. 1.

11. Там само, ф. 208, оп. 2, №251, арк. 3.

12. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. – 1998. – №1. – С. 116.

13. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1, №69, арк. 1.

14. Там само, ф. 208, оп. 1, спр. 188, арк. 2.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 6, спр. 5954, арк. 2–3.

16. ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 1, спр. 188, арк. 5.

17. ІР НБУВ, ф. 278, №1371, арк. 1–2.

18. Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва (С.А.Таранушенко) // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 175.

19. Ці дослідження перегукувались з роботою Олекси Новицького над мистецькою спадщиною Великого Кобзаря. У 1929–1930 рр., коли видавництво "Рух" готувало серію "Українське малярство" С.Таранушенко редагував цю серію і, зокрема, монографію академіка про Т.Шевченка. В листі від 18 грудня 1930 р. він писав: "...Ваша оця робота про Шевченка мені дуже подобається – стисла ...виразна і стане вона окрасою серії" (ІРНБУВ, ф. 279, №1221–1222, арк. 2).

20. Таранушенко С.А. Звіт за досліди в галузі українського мистецтва рр. 1928–1929. Проф. Стефан Таранушенко / Хроніка археології та мистецтва / За ред. Валерії Козловської. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 65–70.

21. ІР НБУВ, ф. 278, №1371, арк. 4.

22. Мистецтвознавство: Збірник 1. – Х., 1928–1929. – 165 с.

23. ІР НБУВ, ф. 279, №9, арк. 7.

24. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. – 1998. – №1. – С. 122.

25. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, №247, арк. 1.

26. Там само, ф. 208, оп. 2, №251, арк. 3 зв.

27. Там само, арк. 3 зв.

28. Там само, арк. 6.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 263, оп. 1, спр. ФП–48628, арк. 46.

30. Там само, спр. 26867–ФП, арк. 1, 3, 10

31. Там само, спр. 30355–ФП. Т. 2, арк. 1, 6.

32. Там само, арк. 8.

33. Там само, спр. ФП-30355, арк. 6–7.

34. ІР НБУВ, ф. 279, №22.

Невідомі аспекти громадсько-політичної діяльності П.Тичини та їх вплив на формування молодих українських митців ХХ ст.

Майбутнє держави багато в чому залежить від її молоді, зокрема в переломні періоди її державотворення, що є характерним і для сучасного розвитку України. Саме тому важливим чинником успішних засад розбудови країни є залучення до державотворчих процесів нового покоління творчої молоді.

Актуальність дослідження впливу П.Тичини на формування національної свідомості та громадської позиції молодих письменників, зумовлена не лише науково-теоретичним вивченням історії України ХХ ст., а й необхідністю визначити роль та місце П.Тичини у суспільно-політичному, культурному розвитку України в цілому, дозволить усвідомити реалії зазначеного періоду та дійти об'єктивних висновків.

Окремі аспекти громадсько-політичних поглядів П.Тичини та їх вплив на формування національної свідомості та суспільної позиції молодих українських митців ХХ ст. висвітлюються в працях З.Грузмана, О.Ярового, Д.Білоус, Д.Головка та ін. Зокрема, аналіз творчої співпраці П.Тичини з молодими митцями, виявлення характеру та сутності впливу його громадянської позиції на них знайшло відображення у праці З.Грузмана "Павло Тичина – літературознавець і критик" (1978). Вагомим джерелом, у розрізі проблеми, є книга літературно-мистецьких праць, де зібрані статті, спогади, нотатки, інтерв'ю П.Тичини "З минулого в майбутнє" (1973), аналіз якої дає змогу визначити роль та місце П.Тичини у суспільно-політичному, культурному розвитку України ХХ ст.

Збірник статей "Співець нового світу" (1971) містить спогади відомих митців, які з вдячністю згадують здобутки творчої школи П.Тичини. Сучасне не заідеологізоване бачення проблеми співпраці П.Тичини з молодими митцями висвітлює О.Яровий у праці "Офіціальний" Тичина як ідеологема Радянської епохи" (1994).

Аналіз стану наукової розробки проблеми "Громадсько-політичні погляди П.Тичини та їх вплив на формування національної свідомості та суспільної позиції молодих українських митців ХХ ст." свідчить, що вітчизняна й зарубіжна історіографія приділяла недостатньо уваги даній темі. Отже, комплексне дослідження згаданої проблеми ще досі відсутнє й потребує детального дослідження.

Мета статті на основі критичного переосмислення опублікованих та архівних матеріалів здійснити об'єктивний аналіз впливу невідомих аспектів громадсько-політичної діяльності П.Тичини на формування національної свідомості та суспільної позиції молодих митців України ХХ ст.

Досягнення визначеної мети передбачає розв'язання наступних завдань:

- виявити характер та сутність впливу П.Тичини на формування національної свідомості та суспільно-політичної позиції молодих митців;
- дослідити невідомі аспекти співпраці П.Тичини з молодими авторами;
- визначити роль та місце П.Тичини у громадсько-політичному, культурному розвитку України.

В 1923–1934 рр. П.Тичина працював у редакції громадсько-політичного, літературно-художнього журналу "Червоний шлях", який виходив у Харкові.

Як згадує письменник П.Панч: "П.Тичина був гострим і вимогливим редактором. Весь час віддавав роботі. Яку виконував сумлінно, зі всім запалом свого серця. Разом із тим був і гострим критиком і щирим добро-сердечним порадником" [29, с. 3]. Працюючи редактором громадсько-політичного, літературно-художнього журналу "Червоний шлях", П.Тичина листується з позаштатними кореспондентами, проводить численні консультації в редакції журналу і в літбудинку, організовує літературні вечори, багато уваги приділяє роботі з творчою молоддю.

Глибоко усвідомлюючи, що від здобутків нового покоління письменників залежатимуть перспективи розвитку українського суспільства та його культури, у листах до поетів-початківців, промовах та статтях академік П.Тичина дає творчі настанови молодим митцям у дусі любові та патріотизму до України. У доповіді під час відкриття курсів-конференції молодих письменників у 1939 р. П.Тичина наголошував: "...нам постійно потрібно турбуватись за вирощування нових кадрів письменників. І коли ці кадри з'являються – повірте, – це велика радість" [42, с. 235]. Головне у настановах П.Тичини до тих, хто мав влитися в письменницькі лави, це – наполегливо працювати над собою та глибоко вивчати життя. Письменник наголошував на тому, що "без щоденної, постійної роботи над собою неможливо навіть і думати про сходження на творчі Ельбруси... Талант виявляється в праці, і ніякі курси не можуть зробити письменника" [42, с. 237]. Він звертає увагу літературної молоді на досвід українських класиків – М.Горького, Л.Українки, М.Коцюбинського, І.Франка, які стали визначними письменниками завдяки наполегливій праці та вболівання за долю рідної Батьківщини. Визнаючи, що досвід поколінь письменників має неоціненне значення для молодих митців, П.Тичина зазначав: "...досвід дається в

продуманому, конденсованому вигляді, при цьому його дається рівно стільки, скільки потрібно молоді для того, щоб далі вона вже сама продовжила роботу" [42, с. 236].

Виходячи з розуміння постійної взаємодії між традиціями і новаторством у процесі творення неповторної української культури, П.Тичина спрямовував молодих письменників на творче засвоєння кращих мистецьких надбань минулого і водночас мистецького вміння утвердження паростків нового у житті. Цікавим у розгляді проблеми є лист П.Тичини до молодої поетеси М.Фомуляєвої (27 вересня 1940 р.). Ознайомившись з її творчим доробком та відзначивши високий прояв громадської позиції у її віршах, письменник наголосив на "естрадності" викладу думок, що спричиняло до "осідання намулу" на її творах. Поет, зазначив П.Тичина у листі, повинен володіти акустикою свого часу, доносити іскру добра та любові до свого читача та вчитися літературному мистецтву класиків.

"До класиків ми тільки звертаємось, але ніяк не вертаємось, – писав П.Тичина. – Ми у класиків запозичуємо, але ніяк їхніми словами не завершуємо. Нове давати треба, своє, від попереднього одмітне! Шостакович, Йофан, О.Довженко та інші – саме ж і дають нам те нове, без якого наше мистецтво жити не може!" [45, с. 231].

Привертає увагу й те, що лист П.Тичини до молодої поетеси М.Фомуляєвої написаний у формі дружньої розмови з нею. Він розпочинає його з поетичного змалювання Ельбрусу, захоплення блиском і величиною гори, простотою форм, тим, що вона ніколи не старіє. Далі, користуючись прийомом зіставлення, письменник подає особисті думки щодо характеру поезії, її завжди чистого і свіжого творчого потоку.

Аналізуючи творчість починаючих поетів М.Стельмаха, І.Неходи, В.Швеця, М.Рудь та ін., П.Тичина окреслив характерні риси їх творчих пошуків, присвячених Великій вітчизняній війні. Головний акцент письменник звертає на передчасне змужніння молодих поетів у дні суворих битв з ворогом, – адже "...ще вчора вони були в ніжному, перехідному періоді від дитинства до юності, і вже сьогодні – змужнілими, вольовими людьми із високим усвідомленням обов'язку перед Батьківщиною, глибоким розумінням важливості моменту в житті українського народу" [44, с. 262]. Розуміючи, що зазначені мотиви кожен із поетів виявляє своєрідними та неповторними для інших прийомами, П.Тичина вказує конкретні приклади. Проте спільним для починаючих письменників, на думку П.Тичини, є те, що їх мужність у творах не є жорстокою, а подана в них з ліричною схвильованістю в поєднанні з відвагою. Щодо поезії молодого М.Стельмаха "Життя моє – червоний мак на житі, що тільки-тільки мріяв

розцвісти" – письменник зазначав: "Разом із бійцями Червоної Армії він просувається вперед: атаки й походи, на всіх шляхах – гармат ярий грім. І ось поет, сприймаючи це оточення, в душі своїй чує новий голос:

Життя моє –
Не посвист солов'їний, –
Пожежі, кров, натомлене плече.
За чорним димом встала Україна.
Й ворожа кров
В сім ручаїв тече [44, с. 263].

У згаданому творі П.Тичина відзначив перехід від ліричних спогадів до жорстокої дійсності, зміну характеру ліризму. Вказану думку він підтверджує словами І.Неходи:

Теплу ніжність, щиру ласку
В гнів священний оберни [44, с. 262].

Вказуючи на важливість застосування теми ствердження життя в творчості молодих митців, що містять віру в майбутнє, в перемогу над фашистською Німеччиною, письменник також дає високу оцінку творам, де митці звертаються до героїчного минулого свого народу, зокрема образів народних месників, легендарних героїв громадської війни, визначних діячів культури, які постають, мов живі, благословляють радянських воїнів на бій та перебувають разом із ними на першому плані боротьби з ворогом [12, с. 32].

У післявоєнний період рощення творчої молоді та її опікування залишається, як і раніше, однією з важливих сторін діяльності П.Тичини. Статті й виступи письменника "Молоді – дорогу" (1945), "За високу поетичну майстерність", "О щастя, в пісні зазвучи!" (1950), "Молоді поети заводу "Азовсталь" (1952), Промова на III з'їзді радянських письменників України (1954), Промова на відкритті наради молодих письменників України (1955), Промова на зустрічі письменників Києва з членами літературної студії "Сталь Дніпропетровського заводу імені В.І.Леніна (1958), Промова на IV з'їзді письменників Радянської України, "Не відриватись від ґрунту" (1959) та ін. присвячені саме цьому напрямку його діяльності.

Загальну думку поетів початківців з зазначеної проблеми висловив публіцист Д.Білоус у статті "На передньому краї боротьби за комунізм" (1951): "П.Тичина є людиною великого серця, наша літературна молодь повною мірою відчуває цю зворушливу теплоту і виключну щирість поета та лине до нього всією душею" [6, с. 3].

П.Тичина завжди з гордістю висловлювався щодо появи у літературних колах молодих кадрів, їх нових хвилюючих творів. Відкриваючи вечір молодих письменників – членів літературного об'єднання при

журналі "Дніпро", який відбувся невдовзі після закінчення війни, він наголошував, що "...настрій у нього особливий якийсь, незвичайний. Бо це ж виступ молодих творців, вірніше сказати – наймолодших. Бо це ж показ творчості тих, які йдуть нам на зміну і яким ми, старші письменники, повинні будемо передати весь свій письменницький досвід, усю свою розкрити допомогу" [40, с. 49].

Закликаючи досвідчених письменників прислухатися до голосу молодих, допомагати їм у їх творчому зростанні, учити й виховувати їх, не шкодуючи ні часу, ні сил, П.Тичина закликав: "Давайте будемо недремні, щоб не пропустити народження й зростання справжніх талантів. Бо коли ми не будемо з молодими і коли там серед них, цих останніх, та заведеться дилетанство і всезнайство, – пам'ятайте: це наш гріх, наш – і більше нічий" [12, с. 50]. Поет вважав, що розуміти та допомогти творчій молоді можна лише тоді, коли перебуваєш з нею у безпосередніх творчих стосунках, а не спостерігаєш за нею з боку. Лише за умови застосування таких засобів взаємодії з молоддю як листування, творчі зустрічі, бесіди, рецензування та редагування їх творів, виступів у пресі з критичними статтями щодо їх творчої діяльності тощо можна помітити і підкреслити народження нового таланту.

19 вересня 1947 р. на пленумі правління Спілки радянських письменників було піддано різкій критиці творчість молодих митців Л.Смілянського, П.Панча, В.Черідніченко. Її ініціатором виступив перший секретар ЦККП(б)У Л.Каганович. Як пише С.Тельнюк у статті "Хвилюватиме нащадків" (1987): "Будь-яка спроба захистити з трибуни пленуму ...повісті Л.Смілянського "Золоті Ворота", твори П.Панча й В.Черідніченко трактувалися б як прояв українського буржуазного націоналізму. Як зрада ідеалам комунізму" [37 с. 5]. Виступаючи на згаданому пленумі, П.Тичина присвятив свою промову не критиці творів Л.Смілянського, П.Панча, В.Черідніченко, а розгляду й пропаганді творчості молодих поетів. Він підкреслив, що молоді письменники так само, як і старші, мають відразу усвідомити завдання письменників у наш час. Торкаючись проблеми досвіду молодих авторів, він зазначив: "...молоде покоління, що з'явилося в літературі, бере життя за роги, діставши величезний творчий досвід на війні. Величезну активність і безстрашність і в літературу перенесли наші воїни" [1, арк. 19].

Виступи, критичні статті П.Тичини про творчість молодих авторів 60-х рр. ХХ ст. "Серцем, розумом, душею" (1961), "Бути вірними великій ідеї до кінця" (1962), "Щедрою добротою насажені" (1963), "Весна Вітчизни" (1966), "До молоді мій голос" (1967) та ін. належать до того наукового

здобутку, який сприяв утвердженню центральної лінії розвитку літератури – на засадах народності, патріотизму та любові до Батьківщини. Цікавими є роздуми поета про сутність новаторства, яке повинно виходити з основного принципу літератури – реалізму.

У 60-х рр. ХХ ст. лави української літераторів поповнилися новим загоном молодих поетів. Для більшості з них характерним було тяжіння до пошуку, прагнення проявити свій талант на службу часові. Разом із тим дехто з них невірно розумів справжню сутність новаторства, захоплювався формалістичним експериментуванням, жонгливанням словом, надмірним ускладненням образної системи, що так чи інакше вело до зменшення в їх творчості реалістичного початку, до відходу від суспільних ідей [12, с. 54]. Засуджуючи псевдоноваторство деяких молодих поетів, які вбачали новаторство в тому, щоб "відрізнитись від поетів старшого покоління, будь-що все переінакшити по-своєму" П.Тичина зазначав: "Та от лихо наше, що з-поміж молодих поетів є ще й такі, які й самі не розуміють, що значить бути новатором. Ні теми в них нема, ні форми, ні настрою, а так... немов те викрутасне ковзання на коньках по льоду" [39, с. 146].

Багатьом із поетів-початківців П.Тичина дав своє благословення в літературу, позитивно оцінивши їх перші збірки. Так, наприклад, серед молодих поетів, що прийшли в українську літературу в 60-х рр. ХХ ст., академік помітив щирість поетичних починань Н.Гнатюк. Він схвально відгукнувся на її першу збірку віршів "Пелюстка грому", що вийшла (1966) у видавництві "Молодь", відзначив жагу поетеси до життя, бажання заглянути в майбутнє й висловити при цьому віру в його красу, впевненість у невмирущості діянь народу, безконечності життя. Він цитує рядки з її поезії:

Я не згорю, не змовкну. Я – Людина.

Мені дано не час, не день, не мить.

В житті нема забулості, спочину, –

Життя розквітнюється, рясне, пломенить [44, с. 282].

Позитивно відізвався П.Тичина про повість В.Титова "Всім смертям на зло", що пройнята високою людяністю і героїзмом: "Хіба ж це – не пломенючий вогонь творчості молодого письменника? Хіба ж це – не справжнє утвердження життя живого, утвердження, як автор сам говорить, усім смертям назло?" [44, с. 283].

Чимало зробив П.Тичина для творчого зростання молодого письменника Л.Тендюка. Успіх його віршів і оповідань він пояснював безпосередньою участю у зображуваних подіях письменника, матроса океанського судна "Витязь": "...і шторми, і вітри, і тісна, згуртована багатонаціональна

сім'я моряків, і зустрічі з людьми на різних берегах, і особливо гостре чуття Батьківщини далеко від неї – ось що формує його творчу душу, ось що шліфує його характер, збагачує його самого як художника і людину" [12, с. 56].

Дбайливе ставлення П.Тичини до молодих письменників поєднувалось з його високою вимогливістю до них. Закликаючи їх до мужності у відстоюванні реалізму, він наголошував на тому, щоб поети завжди усвідомлювали сутність суспільно-політичних проблем, а їх твори містили громадянський пафос.

Науковець О.Яровий у праці "Офіціальний" Тичина як ідеологема Радянської епохи" (1994) щодо діяльності П.Тичини з молодими поетами зазначав: "...П.Тичина гостро відчував трагізм власного становища, коли в "обценьках" радянської ідеології дедалі більше давалося взнаки творче безпліддя, а перо не могло позбутися запрограмованості на потрібні слова. Щоб якимось компенсувати відчуття порожнечі, П.Тичина звертався до молодих поетів – можливо, тому, що вбачав у них продовжувачів того творчого потенціалу, який для нього вже втратив можливість реалізації." На думку О.Ярового, про це свідчать такі рядки письменника:

З творами молодих
знайомитись –
що може бути золотіше!
Та й чого соромитись,
що ти вже так
та й не напишеш [51, с. 39].

У згаданих рядках, за О.Яровим, П.Тичина розумів, що розміняв власний таланти на дрібниці, на сухозлотицю бездарних віршоподібних творів, які виходили з-під його пера мертвонародженими, він заздрило молодим поетам, що здатні "написати про душу народу" [51, с. 39].

Отже, розуміння політичної ситуації та проблем суспільства України, високий рівень національної свідомості П.Тичини стало серйозним поштовхом до його дієвої допомоги молодим українським митцям ХХ ст. Окремим напрямком його громадсько-політичної діяльності у 20–30-х рр. ХХ ст. є виступи на творчих конференціях і нарадах із критичними доповідями, зверненнями-порадами до поетів-початківців. Листування та зустрічі П.Тичини з молодими поетами, звернення до них через відкриті листи та статті сприяли засвоєнню та усвідомленню творчою молоддю України кращих мистецьких надбань вітчизняної поезії та пошуку нових творчих здобутків. Виявляючи турботу до творчої молоді, П.Тичина сприяло формуванню її суспільно-політичної позиції, що поєднувала народність,

національну свідомість та патріотизм. Відзначаючись вимогливістю та принциповістю, поет виявляв дбайливість та гуманність у відносинах з новим поколінням письменників держави.

Подальші дослідження Громадсько-політичних поглядів П.Тичини та їх відбиття на формуванні національної свідомості та суспільної позиції молодих українських митців ХХ ст. можуть бути використані для підготовки праць з історії України та дозволять створити цілісне уявлення про вченого як особистість та громадсько-політичного діяча, а також концептуально осмислити значення його внеску в контексті соціокультурних та історичних подій ХХ ст. на Україні.

Література

1. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб, 4511, арк. 19.
2. Барка В. Хліборобський орфей, або клярнетизм. – Ч. 2. – Мюнхен; Нью-Йорк: Бібліотека "Сучасності", 1961. – 87 с.
3. Барка В. Цитоване. – Ч. 2. – Канада: Бібліотека "Сучасності", 1961. – 90 с.
4. Баш Я. Незвичайна мандрівка // Співець єдиної родини. – К.: Радянський письменник, 1981. – С. 121–128.
5. Білецький О. Двадцять років нової української лірики (1903–1923 рр.). – Харків: Держвидав України, 1924. – 38 с.
6. Білоус Д. На передньому краї боротьби за комунізм // Літературна газета. – 1951. – 25 січня. – С. 3.
7. Бокий І. І сказали люди: годі нас дурити // Сільські вісті. – 2001. – 26 січня. – С. 3.
8. Буровій К. Боротьба за радість // Червоний шлях. – 1929. – №7. – С. 89–105.
9. Гальченко С. Грані великого таланту: До 100-річчя від дня народження П.Г.Тичини. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – 48 с.
10. Губар О. Павло Тичина: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1981. – 257 с.
11. Гуменюк В. Творчість Павла Тичини в контексті мистецьких віянь його доби // Дивослово. – 2005. – №4. – С. 57–61.
12. Гузман З. Павло Тичина – літературознавець і критик. – К.: Дніпро, 1975. – 199 с.
13. Двадцять роки: літературні дискусії, полеміки. – К.: Дніпро, 1991. – 366 с.
14. Дунай П. Павло Тичина – знакова постать розчахнутої доби // Українська мова та література. – №19. – 2004. – С. 3–9.
15. Збанацький Ю. Слово до читача // Тельнюк С. Павло Тичина. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
16. Зеров М. До джерел. – К.: Слово, 1926. – 131с.
17. Зеров М. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – 600 с.
18. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 609 с.

19. Історія української літератури. – К.: Наукова думка, 1965. – 864 с.
20. Іщук А. Павло Тичина. – К.: Художня література, 1954. – 162 с.
21. Ковалів Ю. Василь Барка // Слово і час. – 1992. – №2. – С. 11–12.
22. Кошелівець І. Літературний процес: дещо з віддалі. – Париж: Наукове товариство ім.Т.Шевченка, 1991. – 94 с.
23. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 378 с.
24. Лавріненко Ю. На шляхах синтези клярнетизму. – Канада: Бібліотека "Сучасності", 1997. – 63 с.
25. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.
26. Майдан І. Зріст і сила творчості Павла Тичини // Червоний шлях. – 1925. – №3. – С. 189–201.
27. Ніковський А. Vita nova. Критичні нариси. – К., 1989. – 144 с.
28. Новіченко Л. Поезія і революція: Творчість П.Тичини в перші пожовтневі роки. – К.: Рад. письменник, 1956. – 288 с.
29. Павленко М. Тичинівська формула українського патріотизму. – Умань, 2002. – 180 с.
30. Панч П. Павло Тичина // Пролетарська правда. – 1948. – 25 січня. – С. 3.
31. Погрібний А. Тичина золотогомінний // Класики не зовсім за підручником. – К.: Школяр, 2000. – 135 с.
32. Поляруш О. Вслухався я в той гомін золотий // Дивослово. – 2004. – №2. – С. 5–9.
33. Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину / Упорядн. та приміт. Г.Донця. – К.: Дніпро, 1971. – 512 с.
34. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). – К.: Вид-во поліграфічний центр "Знання", 1993. – 96 с.
35. Тельнюк С. Молодий я, молодий. – К.: Дніпро, 1990. – 418 с.
36. Тельнюк С. Павло Тичина: Бібліографічна повість. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
37. Тельнюк С. Хвилюватиме нащадків // Літературна Україна – 1991. – 24 січня. – С. 5.
38. Тичина П. Вітер з України. – К.: Український письменник, 1993. – 270 с.
39. Тичина П. Бути вірним великій ідеї до кінця // Дніпро. – 1963. – №3. С.145–148.
40. Тичина П. Молоді в дорогу // Дніпро. – 1945. – №7. – С. 99–103.
41. Тичина П. Щастя в пісні зазвучи // Дніпро. – 1950. – №9. – С. 7–8.
42. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – 736 с.
43. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 8. – Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – 736 с.
44. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 8. – Ч. 2. – К.: Наукова думка, 1983.
45. Тичина П. З минулого в майбутнє. – К.: Дніпро, 1973. – 344 с.

46. Тичина П. Лист до М.Фомуляєвої. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 488.
47. Українська революція: Хрестоматія. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 176 с.
48. Федченко Б. Знівечений талант // Вільна Україна, 1961. – Ч. 30. – С. 58–60.
49. Чапленко В. Пропащі сили. – Канада: Вінніпег, 1960. – 141 с.
50. Юринець В. Павло Тичина. Спроба критичної аналізи. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 115 с.
51. Яровий О. Офіційний Тичина як ідеологема радянської епохи // Слово і час. – 1994. – С. 35–41.
52. Яровий О. Поет на перехресті поглядів: критика різних років про П.Тичину // Українська мова та література. – 1997. – №18. – С. 1–3.

Т.П.Демченко

"Європа" чи "Просвіта": чи суперечить просвітянська ідея європейському вибору України?

Звинувачення Миколи Хвильового проти нелюбої йому "Просвіти", розлого, з неприхованою ворожістю та властивим письменнику сарказмом викладені у його знаменитих памфлетах др. пол. 20-х рр. минулого століття [1], можна звести до наступних викривальних позицій:

"Просвіта" – "шароварно-гопачна", провінційна інституція; вона архаїчна;

стримує розвиток справжніх талантів і продукує графоманів через масовизм;

за своєю суттю вона дрібнобуржуазна, селянська, найчастіше прикладається епітет "куркульська";

над нею тяжіє печать дореволюційності, міщанськості;

своєю діяльністю вона здійснює "мавпування" російської культури.

Загалом вердикт памфлетиста щодо цього феномену української культури однозначно негативний: він стоїть на шляху до омріяної "психологічної Європи", а відтак ворожий українському пролетарському мистецтву.

Метою даної розвідки є з'ясування питання – наскільки ці обвинувачення відповідали дійсності, чи можна трактувати просвітянський рух як щось повністю неприйнятне, чуже європейським засадам.

Як відомо, коли Микола Хвильовий оприлюднив "свої ідеї про шлях розвитку літератури й сформулював культурну платформу національного

комунізму в Україні", це спричинило насамперед у письменницькому середовищі "ефект появи Лютера" [2, с. 371]. Загалом його ідейний спадок уже проаналізовано, тому за браком місця не будемо зупинятися на ньому.

Водночас треба зауважити, що "Просвіта" не була головною мішенню публіцистики М.Хвильового, якого М.Слабошпицький небезпідставно охарактеризував як темпераментного літературного вождя-авторитариста [3]. Письменник вів, за влучним висловом вищезгаданого автора, "особисті війни" з лідерами інших літературних течій – С.Пилипенком, М.Семенком. Але чи випадково опинилася "Просвіта" на лінії вогню письменницьких баталій?

Відразу зауважимо, що деякі з інвектив Хвильового свідчать про те, що він не дуже-то заглиблювався у сутність товариства, а поняття трактував як символ ненависного назадництва і напливу до літератури бездарностей і сірості.

Достатньо лише прочитати положення статуту "Просвіти", щоб зрозуміти, що її цілі настільки далеко відстояли від проблеми формування кадрів митців, що жодної відповідальності за стан справ у цій делікатній сфері вона не могла нести, бо ж ніколи ними не переймалася. У контексті палкої дискусії М.Хвильового з С.Пилипенком та іншими речниками "Плуга" завдання "Просвіт" можна було б визначити як формування кадрів читачів, людей, здатних більш-менш адекватно сприймати твори художньої літератури. І дійсно, просвітянська мета, візьмемо для прикладу статут чернігівських просвітян, визначалася просто: "Допомога культурно-просвітньому розвитку українського народу в Чернігові і в Чернігівській губернії". Засоби її реалізації передбачали: заснування шкіл, бібліотек, читалень, книгарень, кіосків; видання українською мовою книжок для народу; читання рефератів, облаштування публічних лекцій і бесід; організацію літературно-музичних вечорів, концертів, вистав; заснування музеїв етнографічного та історичного характеру, зібрання фольклору; поширення освіти серед дорослого населення, відкриття вечірніх занять, курсів, недільних шкіл; створення закладів для національного виховання дітей шкільного і молодшого віку; поширення у народі українських книжок, преси; проведення конкурсів, нагородження преміями за кращі твори мистецтва, стипендіями для навчання [4]. Напрямки роботи чернігівців повністю укладалися в річище загальнопросвітянського руху, принципи якого було закладено у статуті львівської "Просвіти", заснованої у 1868 р. Її програмовий документ став матрицею для статутів усіх товариств Наддніпрянської України [5].

Отже, ідея прийшла із Заходу, де мала значне поширення серед недержавних народів Центрально-Східної Європи. У Чехії, наприклад, ще у 50–60-х рр. XIX ст. у рамках реалізації політичної програми Ф.Палацького діяли "національні культурно-просвітницькі товариства, організації та об'єднання" [6, с. 321]. У польському місті Познані у 70-х рр. XIX ст було засновано "Товариство Народної Освіти", яке згодом одержало назву "Товариство Народних Читалень" [6, с. 315]. Аналогічну діяльність розгортала й інтелігенція прибалтійських народів, котрі входили до складу Російської імперії. Показовими є цілі щомісячної литовської газети "Варпас" ("Дзвін"), заснованої у 1889 р.: "Метою видавців газети було сприяти просвіті народу, допомагати студентській молоді, відроджувати національні почуття, поширюючи відомості про минуле Литви й роз'яснюючи її теперішнє становище..." [6, с. 304]. Натомість жодної інформації про існування подібних рухів у середовищі великоросів не існує, що й не дивно, оскільки вони не зазнавали національного гніту, а держава дбала про розвиток освіти.

Звинувачення у формальному підкресленні зовнішніх ознак українськості більш доречно було б виставити радянському керівництву, відомо, що в СРСР, проголошуючи "розквіт національної культури", толерували хіба що фольклорні ансамблі. Закидати міщанство першому голові Чернігівської "Просвіти" М.Коцюбинському, очільнику Київського товариства Б.Грінченку, Олені Пчілці та її донькам, подружжям Стешенків, Дорошенків, Русових – принаймні нетактовно. Але все лихо у тому, що більшовики усі надбання дореволюційної культури разом з її творцями і носіями оголосили зайвим і навіть шкідливим "баластом" для "передової" пролетарської культури. І М.Хвильовий, був, на жаль, не оригінальним у своїх нападках на просвітянство.

Навряд чи справедливо було б трактувати "Просвіти" й застарілими. У Наддніпрянській Україні вони виникають упродовж 1905–1907 рр., відроджуються в умовах Української революції 1917–1921 рр., зазнають за радянських часів переслідувань і зрештою припиняють своє існування. Цікава інформація зібрана й проаналізована щодо радянізації Ніжинської "Просвіти", яка розпочалася у 1921 р. Важко не погодитися з автором публікації, що "суто формальний партійно-дозволений характер роботи "Просвіт" призвів до їх поступової ліквідації в кінці 1923 р." [7]. При цьому зовсім не йдеться про те, чи виконав рух свою історичну місію – річ у тім, що саме існування "Просвіт" дратувало представників радянської влади. Серед них був і Хвильовий.

У історичному сенсі найбільшу цікавість викликає рефрен, котрий постійно зустрічається памфлетах лідера ВАПЛІТЕ: "Просвіта" – куркульська. На думку Дж.Мейса, це був засіб у боротьбі з "масовизмом" С.Пилипенка. Полеміст "по-більшовицькому" "шукав ворожу класову базу для свого опонента і знайшов її в куркулі, який нібито загрожував селянізацією української культурі..." [2, с. 372–373]. Варто нагадати, що напередодні і в ході колективізації подібне означення носило характер вкрай небезпечного політичного звинувачення. Постає питання: чому М.Хвильовий так не любив куркулів? Знову ж таки відповідь на нього треба шукати не в особистому життєвому досвіді письменника (хоча повністю виключати його теж не варто), а в загальних настановах і витоках партії, ідеали якої він поділяв. З'ясовуючи позицію К.Маркса й Ф.Енгельса, Р.Шпорлюк відзначив: "Їхня неприхована зневага до "села" як уособлення варварства (здаємо про "ідіотизм сільського життя") неухильно призводила до відповідного ворожого ставлення до будь-якого руху, котрий був би прихильним до селянського життя, культури й мови (...), – саме це було характерним для націоналізму" [8]. Цілком можна припустити, що М.Хвильовий з підозрою ставився не стільки до "куркулів", скільки до селянської маси в цілому, але маскував свої побоювання щодо небезпеки розчинення пролетарської культури у сільському морі з модними тоді політично-актуальними виступами проти куркулів.

Цікаво відзначити, що цю пересторогу і навіть ворожнечу поділяв і Є.Маланюк. Навіть у 40-х рр. ХХ ст. він фіксував у нотатниках: "Куркуль – а це є символ мого суспільства – "все" в скринях і комірках. Він навіть "почаствує", (бо це імпонує його амбіції), але ніколи не pomoже інтелектуалісту..." [9, с. 78] або взяти назву теми: "Сліпе павуче серце куркуля [9, с. 101]. У цьому випадку ми бачимо сліди особистої образи і моральне несприйняття скупості й громадської байдужості. Проте у тоталітарному суспільстві полісемія стає вкрай небезпечною річчю: щоб не мав на увазі автор публічної заяви, її будуть трактувати в дусі "генеральної лінії"...

Є.Маланюк щиро поважав М.Хвильового, він навіть визначив головну причину його трагедії, записавши у 1954 р.: "Хто в больш[евизмі] не відчув його анти[європейського] вістря, той нічого ніколи в нім не зрозумів" [9, с. 151], але куркулів не любив...

Повертаючись до "Просвіт" відзначимо, що вони не були ані "куркульськими", ані навіть селянськими. За умов курсу на коренізацію ці інтелігентські товариства могли відіграти вирішальну роль в українізації зросійщеного міщансько-робітничого населення міст. Але саме туди їх і не

пустила радянська влада, спочатку силою загнавши в сільське гетто, а потім ліквідувавши повністю. Більше того, більшовицькі пропагандисти зробили все, щоб дискредитувати просвітян укупі з усім дореволюційним життям. Так, у чернігівському офіціозі – газеті "Більшовик" – 7 листопада 1933 р. вмістили велику статтю, де оспівування досягнень радянського побуту контрастувало з описом "скотського" життя у Чернігові до революції: "Щовечора на вулицю виповзала з своїх нір уся квінтесенція чернігівської громадськості: спекулянти, крамарі, розбиті паралічем чиновники, захудалі дворяни, офіцери відставні. Вихованці духовної семінарії сходилися в центр до кінотеатру "Міраж". Семінаристи й поповичі провадили жваву дискусію й філософствували з діячами просвіти на тему про всевітнє значення Чернігівщини – "світового центру старої культури", культури монастирів, соборів, церков" [10]. Насправді, звичайно, ці випадки провінційного журналіста свідчать про духовну бідність і ницисть більшовицької культури, але вельми показово, що серед типових представників ворожого побуту вказані й просвітяни. Важко сказати, чи задоволений був би Хвильовий, прочитавши пасквіль, як відомо, його вже не було серед живих.

Ідея "Просвіти" та її реалізація навіть при численних супутніх недоліках не видається ні ворожою, ні несумісною з курсом, уперше проголошеним М.Хвильовим – звільненню від духовної опіки Росії й орієнтації на "психологічну" Європу. Увесь його полемічний запал був спрямований не на того противника. Саме ВКП(б) та її філія – українські комуністи – перекидали шляхи розвитку української культури. За словами Я.Дашкевича, так було навіть на початку коренізації, а вже "у 1933 р. контрукраїнізація стала покривалом для розгортання жорстокої боротьби з біологічно здоровим ядром української нації, з її інтелектуальною елітою, з досягненням української культури, з усіма зовнішніми проявами українства" [11]. Отож, просвітянський рух, розгортання якого могло б стати потужним засобом справжньої українізації, виявився не просто зайвим, а ворожим партійній доктрині, спрямованій на реалізацію курсу на повну централізацію, уніфікацію та русифікацію усіх сторін громадського та громадянського життя на теренах СРСР. Першою жертвою стали "Просвіти", а потім настала черга і Миколи Хвильового. Таким чином, у дусі сталінського тоталітаризму було знято питання – шляхом фізичної ліквідації товариств і неугодних осіб...

Від ідейної спадщини Миколи Хвильового, попри його великий літературний доробок, залишився заповіт – гасла "Геть від Москви!", "Орієнтація на психологічну Європу". А просвітянський рух не втратив свого значення

й нині, бо українські мова й культура потребують захисту, поширення не тільки з боку держави, національно-свідома інтелігенція повинна стати їм на службу. Тоді Європа визнає нас за рівню собі.

Література

1. Хвильовий М. Г. Камо грядеши // Хвильовий М. Г. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи / Упорядн. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка. – С. 390–443; Його ж. Думки проти течії // Там само. – С. 444–514; Його ж. Апологети писаризму // Там само. – С. 515–575; Його ж. Україна чи Малоросія? // Там само. – С. 576–621.
2. Мейс Дж. Микола Хвильовий // Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко та ін. – К., 1996. – С. 369–376.
3. Слабошпицький М. Венямін літературної сім'ї (Олекса Влизько та інші): Ревю // Київ. – 2008. – №7–8. – С. 129.
4. Статут Українського товариства "Просвіта". – Чернігів, 1906. – С. 1–2.
5. Євселевський Л. І., Фарина С. Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К., 1993. – С. 41.
6. Історія Центрально-Східної Європи: Посібник / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с.
7. Давиденко Ю. З історії Ніжинської "Просвіти" (1907–1920 рр.) // Сіверянський літопис. – 1997. – №4. – С. 79–80.
8. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. – К., 1998. – С. 349.
9. Маланюк Є. Нотатники (1936–1968): Документально-художнє вид. / Упорядн. Л. Куценко. – К., 2008. – 336 с.
10. Способнов П. Свято Каті Отарської // Більшовик. – 1933. – 7 листопада. – С. 2.
11. Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 80.

О. В. Тевікова

Стан бібліотечних закладів Полтавщини в період десталінізації (1953–1964)

Питання культурного розвитку особистості, формування її духовності нині є одним із найактуальніших, оскільки культура – це певний рівень розвитку суспільства, який характеризує форми людських взаємин. Беззаперечним фактом є те, що культурний, політичний та моральний рівень розвитку особи певною мірою залежить від характеру і змісту

доступної їй літератури. Книга – не тільки джерело знань, вона формує зразки та норми поведінки, виробляє позитивні ідеали суспільства, сприяє моральному становленню та вихованню. Передається цей величезний запас інформації за допомогою процесів виховання, освіти, навчання та за допомогою бібліотечних закладів. Метою роботи яких є просвітництво, пропаганда загальнолюдських цінностей, кращих історичних і культурних традицій країни, що робить їх необхідним і важливим елементом в освітній, культурній та національній сфері розвитку суспільства. Але у досліджувану нами добу зовсім інші завдання покладалися на діяльність цих установ.

Мета наукової розробки полягає у дослідженні розвитку бібліотек як культурно-освітніх закладів у період десталінізації (1953–1964). Із поставленої нами мети випливають такі завдання: дослідити динаміку зростання мережі бібліотек області; подати наповненість книжкових фондів; об'єктивно проаналізувати стан цих установ у період хрущовської "відлиги"; показати позитивні тенденції та негативні моменти розвитку бібліотечних установ; визначити завдання і функції, що на них покладалися.

В історіографічному плані це питання є недостатньо розробленим. Дослідники, що зверталися до вивчення культурного розвитку України в цей час, лише побіжно торкалися проблеми розвитку бібліотек. Розглядаючи стан культурної сфери в УРСР, автори окреслювали загальні тенденції розвитку, не виділяючи регіональних аспектів і не конкретизуючи на становищі саме цих закладів [1; 2; 3]. На регіональному рівні розвиток культури досліджували М.Бака, М.Лахижа, Т.Пустовіт та ін. [4; 5].

Після смерті Сталіна у 1953 р. настала доба так званої "відлиги". Прихід до влади М.С.Хрущова ознаменував певні зміни у житті суспільства й культури, що засвідчили політику лібералізації та послаблення тиску держави на всі сфери життя країни. У цей час відбувається значне розширення культурно-освітньої мережі, у тому числі бібліотек. Якщо у 1955 р. у Полтавській області діяло 2061 бібліотечних закладів [6], то на 1 січня 1964 р. їх кількість становила 3263 одиниці [7]. При цьому особливо зросла кількість сільських бібліотек, яких, наприклад, на 1957 рік нараховувалося 542, а на 1963 р. – вже 641 [8]. Загальне зростання мережі бібліотек області, особливо сільських, говорить про посилення уваги держави до культурної розбудови країни, про намагання подолати разом з економічною кризою й культурний занепад сільського сектора, а також про завдання держави задовольнити культурні потреби і запити населення.

Позитивним наслідком десталінізації стало зростання освіченості працівників культурно-освітніх установ. Так, на 1963 р. у сільських бібліо-

теках області працювало 639 чоловік, з них 43 мали вищу освіту, 10 – неповну вищу, 331 – середню спеціальну, 158 – загальну середню. В 1953 р. ситуація була значно гіршою: іноді завідувачі сільськими бібліотеками не мали вищої освіти або навіть середньої бібліотечної, а у Сазонівській масовій бібліотеці Оржицького району директор числився з незакінченою середньою освітою [9].

У цей період відкривається "залізна завеса", якою СРСР та його сателіти були відгороджені від зовнішнього світу, що сприяло проникненню в Україну шедеврів та досягнень західної культури. Різними стежками, здебільшого через переклади, в українських бібліотеках та книгарнях з'явилися твори Антуана де Сент-Екзюпері, Ернеста Хемінгуей, Альберта Камю, Франца Кафки, Еріха Ремарка та ін. Ближче знайомство з ними сприяло підвищенню статусу загальногуманістичних цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, а також посягло серед деякої частини населення відразу до пануючого "соціалістичного реалізму". Закономірним наслідком подібних зрушень було відродження інтересу до власної культури та її багатств. Як зазначає Г.Касьянов: "З'явилася потреба знайти своє місце не поруч із культурою "старшого брата", а в контексті всіх світових культур, передусім західної" [10, с. 16]. Крім того, відбувався процес поповнення книжкових фондів бібліотек творами авторів "розстріляного відродження", дореволюційних українських письменників і науковців, що довгий час були заборонені, а значить невідомі тодішнім читачам. Із "спецфондів обмеженого користування" були повернуті твори І.Микитенка, В.Еллана-Блакитного, І.Дніпровського, І.Кулика, В.Чумака, О.Досвітнього, Г.Косинки, М.Ірчана, М.Куліша та ін.

Часткове звільнення від ідеологічного нормативу та послаблення державної цензури у межах "відлиги" сприяли творчій розкритості українських письменників. Читачі бібліотек мали змогу ознайомитися з новими творами О.Довженка ("За ширмою"), В.Сосюри ("Розстріляне безсмертя", "Мазепа", "Третя рота"), Л.Первомайського ("Дикий мед"), Г.Тютюнника ("Вир"), О.Гончара ("Людина і зброя"), М.Стельмаха ("Кров людська – не водиця", "Хліб і сіль", "Правда і кривда") тощо. Ці витвори відігравали важливу роль у культурному розвитку України, були пройняті національним духом, чого не могли дозволити собі українські письменники 30–40-х рр.

Однак обмеженість лібералізації не дозволила існуванню літератури, автори якої відстоювали національну ідею, ідею державності України, прославляли українську мову, історію, традицію, що простежувалося у працях В.Винниченка, М.Грушевського, М.Драгоманова, О.Кониського, П.Куліша, М.Костомарова та ін. [11]. За межами бібліотек залишалася літе-

ратура української діаспори, яка, з іншого погляду, намагалася аналізувати ситуацію, що панувала в УРСР, викривала негативний вплив радянської влади на всі сфери життя, доводила думку про тоталітарний контроль держави над суспільством і т.ін. Так, у бібліотеки не допустили книгу Фр.Боргхорна "Радянський російський націоналізм", видану в Нью-Йорку в 1956 р. англійською мовою, де описується "радянське ставлення до неарадянських суспільств і культур", вказується на те, що "великороси є домінуючою нацією в СРСР", обговорюється проблема використання мови як інструменту русифікації, підкреслюється "сила буржуазного націоналізму" в Західній Україні [12]. Або, наприклад, книгу статей В.Свистуна під назвою "Український патріотизм в Канаді – на словах і на ділі", який зазначав, що "на Україні немає жодної української держави...Нічого в ній не діється без розказу згори, з Москви...все тільки на російській мові. Українську культуру Москва нищить, а свою "московську" насаджує...письменники пишуть тільки під диктат Москви" [13].

На хвилі "українізації" з'явилася низка нових українськомовних видань, що розповсюджувалися у бібліотеках. Почали виходити такі журнали українською мовою, як "Мистецтво" (1954), "Колгоспник України" (1954), "Прикладна механіка" (1955), "Фізіологічний журнал" (1955), "Автоматика" (1955), "Український фізичний журнал" (1955), "Вісник сільськогосподарської науки" (1955), "Економіка Радянської України" (1957). Протягом кількох десятиліть в Україні взагалі не було журналів суспільно-гуманітарного напрямку, які почали з'являтися в цей час. Зокрема, вийшов літературний журнал "Прапор" (1955), "Український історичний журнал" (1957), журнали "Радянське літературознавство" (1957), "Народна творчість та етнографія" (1957), "Радянське право" (1957) тощо.

Створення українських технічних, суспільно-гуманітарних та інших журналів, видання нових українськомовних газет стало значним кроком уперед, засвідчуючи певну еволюцію тоталітарної системи в СРСР. Однак позитивні зрушення кардинально не змінили загальний стан речей. Все одно чисельність українськомовних видань значно відставала від чисельності російськомовних. Газета "Український голос", що видавалася в Канаді, у 1958 р. опублікувала статтю М.Добрянського "Рятуйте українську книжку". Автор так описав тогочасний стан книговидавничої справи у нашій республіці: "В Україні українські книжки видаються мізерними тиражами: для поезій "встановлено" тираж 8 тис., для прози – 15 тис. примірників; антологія української поезії була видана тиражем 8 тис., а потім на вимогу громадськості – ще 20 тис. Але цього не вистачає навіть для публічних бібліотек" [14, с. 3]. Так, фонд російськомовної літератури в бібліотеках

республіки складав 75% від загальної кількості. Наприклад, у Полтавській обласній бібліотеці ім. І.Котляревського станом на 1 січня 1954 р. україномовних книг було 42 605, а російськомовних – 169 760, станом на 1 січня 1956 р. – відповідно 45 111 і 180 510 [15]. Тобто, разом із значним переважанням літератури російською мовою, частка її збільшення також була вищою: кількість книг українською мовою зросла на 5%, російською – 6%. У подальшому цей розрив тільки збільшувався.

Загалом чисельність книжкового фонду бібліотек Полтавщини зростала, що було безперечно позитивною тенденцією. Лише за один рік бібліотечні фонди області поповнилися на 377814 одиниць і у 1956 р. склали 4 463 502 примірників книг [16]. При цьому лівову частку становили новостворені заідеологізовані праці у дусі марксизму-ленінізму, що є негативною рисою цього процесу.

Суперечливість "відлиги" проявилася і в такому моменті: поряд із загальним послабленням ідеологічного тиску держави і цензури на культурне життя бібліотеки знаходилися під пильним контролем влади. Діяли ідеологічні комісії, чистки та заборони на велику кількість літератури. Головною метою діяльності бібліотек держава і на далі вважала роз'яснення і пропаганду рішень пленумів, з'їздів та постанов ЦК й уряду, поширення ідей про єдиноправильність вчення марксизму-ленінізму, про визначну роль комуністичної партії в житті країни та суспільства, про шкідливість та непотрібність західних буржуазних ідеологій тощо. Всі культурно-освітні заклади повинні були пропагувати пануючу ідеологію марксизму-ленінізму, виконувати конкретні завдання партії та вести антирелігійну боротьбу. Відповідно, доступною була більшою мірою лише література, що стосувалася історії комуністичної партії та висвітлювала її діяльність, розповідала про "видатних" класиків марксизму-ленінізму, повинна була скеровувати думку населення на виконання завдань партії у сфері колективізації, індустріалізації, "соціалістичних змагань", сприяти утвердженню комунізму, а не відволікати на "шкідливі" для суспільства і держави космополітичні ідеї та "розвагу" [17].

Зі смертю Сталіна розпочалася нова ревізія книжкових фондів бібліотек республіки. Протягом квітня–червня 1953 р. органи цензури зобов'язані були піддавати суцільній перевірці всі діючі книжкові фонди згідно Постанови Політбюро ЦК КПУ від 4 квітня 1953 р. "Про перевірку книжкових фондів бібліотек республіки", де зазначалося, що Міністерство освіти УРСР зобов'язувалось вжити негайних заходів до очистки діючих фондів від політично шкідливих і застарілих видань. Комплектування книжкових фондів бібліотек повинно було проходити тільки через

відповідний орган, що підкорявся напряму Міністерству культури і виконував його рішення – обласний бібліоколектор. Обласні управління культури регулярно проводили перевірки стану очищення фондів бібліотек від політично-шкідливої і застарілої літератури та посилали відповідні звіти Міністерству культури [18]. Як правило, ці перевірки організували працівники обласного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі та цензори. Існував "Зведений покажчик застарілих видань", що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. Загалом бібліографічних оглядів за 1955 р. у Полтавській області було проведено 2479, за 1956 р. – 2843, за 1957 р. – 3118, за 6 місяців 1958 р. – 2585, що говорить про постійний і навіть зростаючий контроль держави за діяльністю бібліотек [19]. У результаті таких перевірок з фондів бібліотек вилучалося чимало видань вітчизняних та зарубіжних авторів, думки яких не співпадали з ідеями радянської влади. Так, у 1955 р. у перевірених 2369 бібліотеках області було вилучено 10941 книга [20].

Під цей гриф часто потрапляли високохудожні твори, класика вітчизняної та зарубіжної літератури, рідкісні видання, праці, де прослідковувалися будь-які національні ідеї та думки. Зокрема, наказ начальника Головного управління з охорони військових та державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР від 9 травня 1960 р. вимагав вилучити з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі такі видання, як-от: М.Голубець "Українське мистецтво (Вступ до історії)" (1918р.), О.Грушевський "З сучасної української літератури. Начерки і характеристики" (1909), В.Дорошенко Бібліографічний огляд українознавства поза межами УСРС за рік 1927 (1927), його ж "Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.)" (1913), "Революційна українська партія (Р.У.П.)" (1921), "Шевченко і його думки про громадські справи" (1921), "Шевченкова криниця. Думки про бога, людей і Україну" (1922) тощо [21].

Ні на мить не послаблюючи контролю над свідомістю та мисленням суспільства, держава широко використовувала в роботі бібліотек різноманітну пропаганду й агітацію, вимагаючи від їх працівників проводити лекції, бесіди, голосні читання, влаштовувати читацькі конференції, літературні вечори, книжкові виставки, виготовляти наочність з метою пропаганди рішень пленумів ЦК та завдань партії. Цим питанням були присвячені такі постанови, як, постанова Колегії Міністерства культури УРСР від 15 жовтня 1954 р. "Про стан і заходи до поліпшення пропаганди матеріалів вересневого, лютнево-березневого і червневого Пленумів ЦК КПРС бібліотеками республіки", постанова ЦК КПРС та відповідний наказ Міністерства культури від 9 квітня 1957 р. "Про заходи посилення науково-

атеїстичної пропаганди в культурно-освітній закладах", наказ Міністерства культури від 11 листопада 1960 р. "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах" та ін.

Культурні установи намагалися бездоганно виконати поставлені завдання. Так, Полтавське обласне управління культури у річному звіті за 1956 р. доповідало, що "бібліотеками області по пропаганді рішень XX з'їзду КПРС та XIX з'їзду КП України було проведено 152 літературних вечорів та 216 читацьких конференцій, влаштовано 415 книжних виставок, виготовлено 562 бібліотечних плакатів..." [22]. В основному теми пропонувалися такі: "Передовий досвід вирощування високих врожаїв кукурудзи", "Вчасний і якісний посів – запорука високого врожаю" і т.д., "Ленінізм живе і перемагає", "За високу продуктивність у тваринництві", "Досвід передовиків тваринництва", "Створимо достатньо картоплі і овочів", "Передовий досвід радянських колгоспників та МТС", "Споконвічна дружба українського і російського народів", "Злиття націй в єдиний радянський народ" і т.п. [23].

У роботу бібліотек також входила пропаганда серед читачів "потрібної" літератури, зокрема творів класиків марксизму-ленінізму, матеріалів з'їздів і пленумів ЦК, сільськогосподарської, технічної, науково-атеїстичної літератури, літератури про визначні досягнення колгоспників та передовий досвід МТС тощо [24]. Іноді контролери за пропагандою у бібліотеках вимагали від робітників навіть записувати бесіди, які вони повинні проводити з читачами, відмічати, як сприяли книги зростанню ідейно-політичного рівня, пропагувати останні рішення партії та уряду, переко-нувати тощо [25].

Загалом можна стверджувати, що стан бібліотек на Полтавщині відображав загальний стан культурно-освітніх установ Української РСР у період "хрущовської відлиги". Десталінізація мала як негативні, так і позитивні результати у розвитку бібліотечної справи. Серед негативних моментів: існування цензури та продовження ідеологічного тиску на культурно-освітні установи, повний контроль партії та держави за діяльністю бібліотек, обмеженість інформації, фальсифікація та утвердження в суспільстві перекручених фактів з історії України, міжнародної ситуації та реального життя.

У результаті чисток і перевірок відбувалось збідніння фондів бібліотек. Знищувалося все, що потрапляло в розряд "політично-шкідливої" літератури, а саме, твори, де об'єктивно зображувалася ситуація у світі та в СРСР, думки яких відрізнялися від офіційно проголошених партією або натякало на "українське", пропагували національну історію, культуру, мову або традиції. Натомість формувался образ "радянського способу життя" та

"радянської людини", пропагувалося "світле комуністичне майбутнє", "колективне господарювання", "інтернаціоналізм", що передбачало подальше злиття української нації із російською. У результаті обмежувався світогляд українців, перекривався вільний доступ до інформації, наповнелю формувався стереотип сприйняття дійсності.

Хоча десталінізація і проходила непослідовно та суперечливо, вона спричинила розширення бібліотечної мережі області, зростання освіченості працівників культурно-освітніх установ, поповнення книжкових фондів як вітчизняною, так і зарубіжною літературою, організацію та налагоджування роботи більшості бібліотек області. Крім того, послаблення на деякий час тиску держави над культурними процесами сприяло розхитуванню комуністичної системи у подальшому, а також утвердженню нового мислення та бачення дійсності.

Література

1. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і роки) – Т. 13. / В.К.Баран, В.М.Даниленко. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 303 с.
2. Шевченко Л.А. Хрущовська "відлига" в культурних процесах // Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / (Панченко П.П., Плющ М.Р., Шевченко Л.А. та ін.). – К.: Либідь, 1997. – С. 137–141.
3. Юрчук В.І. Культурне життя України у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Ісакович Юрчук. – К.: Асоціація "Україно", 1995. – 80 с. – (НАН України; Інститут національних відносин і політології).
4. Бака М.В., Лахижа М.І. В роки повоєнної відбудови та "відлиги" (1945–1965 рр.) / Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – С. 190–210.
5. Пустовіт Т.П. Полтавщина у період відбудови та Хрущовської "відлиги" (1946–1964) // Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 181–219.
6. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. 7055, оп. 1, спр. 71, арк. 61–62.
7. ДАПО, ф. 3371, оп. 3, спр. 68, арк. 7.
8. Там само, ф. 7055, оп.1, спр. 9, арк. 75.
9. Там само, спр. 12, арк. 89.
10. Касьянов Г.В. "Незгодні": українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф. 1, оп. 24, спр. 5292, арк. 6–12.
12. ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 4576, арк. 4–11.
13. Там само, спр. 4922, арк. 75.
14. Добрянській М. "Рятуйте українську книжку" // Український голос. – 1958. – 1 жовтня. – С. 3.
15. ДАПО, ф. 7055, оп. 1, спр. 88, арк. 3.

16. Там само, спр. 71, арк. 61–62.
17. Там само, спр. 22, арк. 77.
18. Там само, спр. 23, арк. 74.
19. Там само, спр. 250, арк. 11.
20. Там само, ф. 3371, оп. 3, спр. 28, арк. 19.
21. Там само, ф. 7055, оп.1, спр. 387, арк. 7–9.
22. Там само, спр. 126, арк. 5.
23. Там само, спр. 71, арк. 11.
24. Там само, спр. 21, арк. 104–105.
25. Там само, спр. 169, арк. 132.
26. Там само, спр. 262, арк. 12.

Л.І.Лавріненко

Особливості становлення та розвитку медичного краєзнавства як частина історико-культурного надбання Чернігівщини (1918–2006)

Краєзнавча робота – це важлива і невід’ємна частина діяльності наукових, освітніх, культурологічних установ. Вона сприяє найповнішій науковій реконструкції на мікрорівні історії регіону, як невід’ємної складової загальноукраїнського історичного процесу. Крім того, краєзнавчі дослідження несуть великий ресурс збереження і зміцнення історичної пам’яті українства.

У центрі краєзнавчих досліджень на Чернігівщині була обласна наукова медична бібліотека. Ця робота нею була започаткована в 1957 р. за ініціативою директора Матвія Дулі [12, с. 17].

Працівниками бібліотеки було поставлене завдання в історичному розрізі прослідкувати і відобразити зміни, що відбулися в медицині Чернігівщини в історичній ретроспективі, виявити діячів, що внесли вагомий вклад у розвиток медичної науки, відобразити процес розвитку медичної науки і практики [6, с. 1, 2]. Було опрацьовано, систематизовано близько 6,5 тис. документів, які увійшли у чотири науково-допоміжні покажчики літератури: "Охорона здоров’я Чернігівської області" (1918–1985); "История медицины Черниговщины" (1783–1917); "Охорона здоров’я Чернігівської області" (1986–1995); "Охорона здоров’я Чернігівської області" (1996–2005) [12, с. 17].

Значною подією у медичному краєзнавстві Чернігівщини стало видання у 1999 р. книги "З історії медицини Чернігівщини" за науковою

редакцією М.Дулі. Вона була визнана кращою галузевою книгою року на конкурсі "Краща книга року – 2000", що проходив у Києві, у якій відображений поступальний розвиток охорони здоров'я на Чернігівщині хронологічно – від часу зародження і майже до кінця ХХ ст., тематично – від медицини народної, приказної, земської, радянської – до перших років незалежної України [12, с. 18].

Можна виокремити кілька періодів у розвитку медичної науки на Чернігівщині: перший – це період народної медицини, що продовжувався до середини ХVІІІ ст.; другий – період приказної медицини (на Чернігівщині Приказ громадського опікування було введено в 1782 р., діяв до 1864 р.); третій – період земської медицини (від 1865 р. до Першої світової війни); четвертий – радянський період в історії медицини [6, с. 2].

З уведенням у 988 р. християнства, медицина набувала обрисів храмової, поширюється культ покровителя здоров'я та лікування хворих – святих Кузьми і Даміана – цілителів. Прогресивну роль у створенні притулків та богаділень з функціями лікування відіграли монастирі. Саме у них почали зосереджуватися зародки медичної допомоги. До перших документальних свідчень про монастирські лікарні належить повідомлення про Києво-Печерську Лавру, де проживав один із перших печерських ченців – перший лікар України-Русі, святий А.Печерський, який підняв зі смертного одра В.Мономаха [11, с. 25–26].

Про існування лечців (лікарів), про догляд за хворими та деякі правила побутової гігієни свідчать дуже ранні документи. Зокрема "Изборник", який був переписаний 1073, 1076 рр. для Чернігівського князя Святослава – сина Я.Мудрого [4, с. 9]. Серед лечців були також жінки. Наприклад, донька князя Чернігівського Мстислава й онука князя В.Мономаха – Євпраксія-Зоя, відома як "Добродея", вивчаючи народну медицину, написала трактат "Алімма", що означає "Мазі". Це була перша медична праця написана жінкою з Київської Русі [1, с. 26]. У пер. пол. ХІІІ ст. була популярною лікаркою Феодулія – дочка князя Михайла Чернігівського, більше знаною як Фросинія Чернігівська, а ще її називали Єфросинія Суздальська [1, с. 82].

Збереглися окремі повідомлення про братства, створені в ХVІ–ХVІІ ст., шпиталі та богадільні в Березні, Острі, Борзні. У Срібному (нині – райцентр) засноване церковне братство, при якому діяли шпиталь, школа і братський будинок. Народна медицина стала першоосновою традиційної медицини. Були розроблені перші правила здорового способу життя – простота в побуті, помірність у їжі, гігієна тіла (бані), лікування самою природою [4, с. 11].

У 1700 р. на базі слов'яно-латинської школи у Чернігові засновується Малоросійський (Чернігівський) колегіум, випускники якого в подальшому стали відомими в галузі медицини не лише в Україні, а і в Петербурзі та Москві. Більшість із них були вихідцями з козацтва і сільського духовенства і лише невелика частина – зі шляхетства [4, с. 250].

Серед відомих лікарів – випускників колегіуму були: П.Загорський, який народився в с.Понорниці Коропського району, видатний анатом і фізіолог, засновник анатомічної школи, автор першого підручника "Скорочена анатомія" (1802). Медичною громадськістю Росії заснована медаль імені відомого вченого, нею удостоюювалися вчені за видатні наукові праці в галузі анатомії; Ю.Білопольський – лікар в армії О.Суворова, який назвав його "искуснейшим лекарем"; Ф.Політковський – доктор медицини, опрацьовував методику збирання анамнезу та огляду хворих; П.Малахов – військовий штаб-лікар, учасник боротьби з епідемією чуми у Москві, з 1784 р. – губернський лікар у Чернігові, а з 1797 р. – інспектор Чернігівської лікарської управи; Й.Каменецький – доктор медицини, першим серед українських та російських лікарів обирався на посаду лейб-медика (до нього її займали виключно іноземці); Я.Сандул–Стурдза – доктор медицини, перший дослідник прокази в Росії [5, с. 45, 58, 62, 72, 91, 101].

У 1737 р. на Чернігівщині сенатським наказом вводились посади міських лікарів, серед яких І.Віттих – працював у Ніжині, а потім у Прилуках, Я.Узнанський – у Чернігові [2, с. 136–141].

У 1780 р. почалось роз'єднання лікарень і богаділень [10, с. 10]. У Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах прикази громадського опікування було введено в 1782 р. Цим було започатковано приказну медицину. Цього ж року організувалась Чернігівська губернська лікарська управа. На неї покладалися розв'язання питань охорони здоров'я [4, с. 12,13]. У 1802 р. у м.Чернігові відкрилася перша державна міська лікарня на два відділення: чоловіче і жіноче (сьогодні – це міська лікарня №1) [10, с. 10]. У 1831 р. у губернії було вже 14 лікарень. Поряд із лікарнями з'являлися й аптеки. У 1740 р. у Ніжині перша приватна аптека була відкрита лікарем Н.Лігдою У 1782 р. у Чернігові лікарем Л.Омеляновичем заснувався аналогічний заклад, а пізніше, в 1791 р. засновується і губернська аптека приказу громадського опікування у м.Новгород-Сіверському. "Казенна" аптека запрацювала трохи раніше, в 1706 р. Медицина Приказу громадського опікування проіснувала 83 роки і була доступна лише заможним сім'ям. Кріпаки, прості селяни були позбавлені будь-якої медичної допомоги [4, с. 14, 15].

Працівники медичної бібліотеки встановили, що на Чернігівщині проводились фундаментальні наукові дослідження, багато вихідців працювали у провідних фахових центрах. Славу Чернігівщині принесли науковці: І.Буяльський, народився в с.Вороб'ївці Чернігівської губернії, видатний анатом і хірург, розробив метод заморожування трупів, що значно полегшило вивчення будови тіла людини, одним із перших застосував ефірний наркоз, крохмальну пов'язку, антисептичні засоби, розробив низку хірургічних операцій, брав участь у створенні і впровадженні в практику нових хірургічних інструментів. Багато хто з фахівців вважає, що він був попередником М.І.Пирогова; Д.Самойлович, уродженець с.Янівці (нині – с.Іванівка Чернігівського району), всесвітньо відомий чумолог, основоположник епідеміології в Україні і Росії. Медичну освіту здобував у Києві, Петербурзі, Страсбурзі, Лейдені, розробив оригінальну систему протичумних заходів. У дослідах, у тому числі і на собі, апробував ефективність деяких дезинфікуючих засобів, уперше застосував (спільно з К.Ягельським) обкурювання, обробку одягу і запропонував щеплення (за типом варіоляції) для медичного персоналу та осіб, які доглядали хворих на чуму. Міжнародним визнанням його заслуг було обрання почесним членом 12 зарубіжних академій та наукових товариств. У фондах обласної наукової медичної бібліотеки зберігається колекція його творів під рубрикою "Вибрані твори Данила Самойловича" [5, с. 98]; С.Андрієвський, народився в с.Салтиковій-Дивиці, штаб-лікар, член Медичної колегії, директор Медико-хірургічної академії в Петербурзі. Навчався в Київській академії, потім у Петербурзі. У 1785 р. склав докладний "Медико-топографічний опис Чернігівської губернії". Першим серед фахівців детально вивчив сибірку, описав клініку, патологічну анатомію та епідеміологію цього захворювання. Довів, що сибірка є заразною, прищепивши її собі від хворого. Провів також низку досліджень у галузі кісткової патології [5, с. 42].

Земська медицина на Чернігівщині започатковувалась з відміною кріпацтва (1861), як своєрідна санітарно-лікарська організація, яка піклувалася про створення медичної допомоги на селі. Перші земські лікарі з'явилися на Чернігівщині в Сосницькому та Борзнянському повітах у 1868 р., в Козелецькому та Остерському повітах у 1869 р. А перша лікарська дільниця організована в 1867 р. на Ніжинщині [4, с. 18]. У 1868 р. у Чернігові відкривається земська фельдшерська школа (нині Чернігівське медичне училище). Вона була першою подібною установою на Лівобережній Україні.

Так було покладено початок підготовки медичних кадрів на Чернігівщині. На початку досягти високої якості підготовки фельдшерів не

вдавалося. На кінець XIX ст., внаслідок реорганізації, удосконалення програм, школа поступово перетворилась на авторитетний учбовий заклад, який готував достатньо кваліфікованих, досвідчених фельдшерів і акушерів. Серед її випускників було багато тих, які згодом збагатили медичну науку [10, с. 39]. С.Дяченко (уродженець с.Нова Басань Бобровицького району), Заслужений діяч науки України, професор, автор 220 наукових праць, які відомі далеко за межами України [5, с. 120]; брати Глухенькі: Тихон Титович та Тимофій Титович (уродженці с.Жадове Семенівського району). Перший – видатний дерматовенеролог, автор 88 праць, присвячених порушенню обміну речовин в організмі, а другий – професор, працював над вивченням курортних факторів, дослідженням зобу та його профілактики, інфаркту міокарду [10, с. 121]. Широко відомими стали наукові праці докторів медичних наук, професорів Г.Л.Ємця, І.А.Огієнка, М.М.Лухти – генерал-майора, кандидата військових наук, тривалий час завідувачого військовою академією у Москві. Плідно працювали на Чернігівщині випускники, згодом – Заслужені лікарі України В.Ф.Губенко, П.І.Білий, С.Г.Верьовка [4, с. 25].

У 1880 р. було проведено перший з'їзд земських лікарів губернії, а всього їх з 1880 до 1911 рр. було 11 [4, с. 23]. У 1888–1892 рр. у Чернігові видавалась одна з перших на Україні щонедільна медична газета "Земський врач". Це видання було єдиним у Росії періодичним виданням. У ньому співпрацювали не тільки лікарі Чернігівської губернії, а й інших губерній Росії. Видавав і редагував її відомий лікар і громадський діяч Є.Святловський – один із перших санітарних лікарів губернії [9, с. 74–76].

У середовищі земських лікарів Чернігівщини зростав видатний вітчизняний учений С.Г.Ковнер – земський лікар у Ніжині, що здобув славу за свої непереврені праці з арабської медицини, медицини середніх віків та медицини Греції. Його монографія про Гіппократа, видана в 1888 р. й досі залишається актуальною і корисною. До цієї когорти варто додати лікаря-земця С.Носа (уродженця с.Понори, нині Талалаївського району) – відомого медика, письменника, етнографа, фольклориста, автора перших медичних книг українською мовою [4, с. 22–23].

Світові Чернігівщина цього періоду подарувала видатних учених, фундаторів медицини [4, с. 158, 161, 167]: В.О.Беца, уродженця м.Остер Чернігівської губернії – видатного анатома і гістолога, професора, основоположника вчення про архітектоніку кори головного мозку та гігантських пірамідальних клітин, які дістали назву клітин Беца, розробника оригінальної та єдиної в своєму роді методики приготування препаратів зрізів головного і спинного мозку людини і тварин, яка була визнана в

Європі. Колекція препаратів неодноразово відзначалася вищими нагородами на міжнародних виставках, зберігається в анатомічному музеї Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця в Києві. Вчений вважався найвидатнішим дослідником кісткової системи. Прижиттєве видання "Морфология остеогенеза. Систематический очерк истории развития и роста костей человека" (1887) знаходиться також і у фондах Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки [4, с. 158–159]; М.М.Волковича, який народився у м.Городні Чернігівської області – відомий хірург, академік, першим в Україні об'єднав отіатрію й ларингологію в єдину клінічну дисципліну, відкрив і вивчив збудника риносклероми (паличка Волковича-Фріша, 1888 р.), описав симптоми хронічного апендициту (м'язовий симптом Волковича, 1911 р.), запропонував низку нових методів пластичних операцій, шину для іммобілізації при переломі плеча (шина Волковича), одним із перших у Росії провів ламінектомію (1894). Створив відому хірургічну школу. Фонди обласної наукової медичної бібліотеки зберігають прижиттєві видання "Риносклерома. С клинической, паталого-анатомической и бактериологической сторон" (1888) та "К хирургии патологии желчнокаменной болезни" (1909) [5, с. 200].

В.В.Підвисоцький – уродженець с.Максимівка Ічнянського району – відомий патолог, ендокринолог, директор інституту експериментальної медицини в Петербурзі. Виховав на Україні цілу школу патофізіологів, яка працювала в галузі вивчення ролі паразитів і механічних подразнень у походженні новоутворень, регенерації залоз, питань імунітету. Підручник "Основи загальної і експериментальної патології" був свого часу найпоширенішим у Росії [5, с. 157].

У 1912 р. у Чернігові на основі бактеріологічної лабораторії, яка діяла з 1910 р., організований "Виробничий бакінститут" з відділами: пастерівським, сироваточно-вакцинимним і діагностичним. Організатором став ветеринарний лікар В.В.Фурсенко [4, с. 28].

Протягом 50 років існування земства у Чернігівській губернії кількість лікарень збільшилась у 4,5 рази, а лікарів і фельдшерів – у 6 разів [4, с. 31].

На заміну земській приходиться радянська медицина, система, яка буде названа іменем М.О.Семашко – першого наркома охорони здоров'я Росії і в основі якої полягає державне забезпечення медицини, безкоштовне лікування населення. Особлива увага приділялась охороні здоров'я матері та дитини, вирішувалась проблема безпритульності дітей. А з 1923 р. у Чернігові діяла дитяча терапевтична лікарня ім. 1-го Травня на 50 ліжок зі штатом 19 посад, очолювана лікарем М.М.Васютинським [13; 14]. У цьому

ж році в Чернігові відкривається інститут фізичних методів лікування ім.Воровського, організатором та керівником якого до січня 1935 р. був лікар Р.Г.Караєв [8, с. 747–749].

З 1932 р. у м.Чернігові з метою підвищення кваліфікації лікарів при міській лікарні відкривається філія Київського інституту вдосконалення лікарів, очолювана Я.М.Слупським – висококваліфікованим акушером-гінекологом, який згодом захистив дисертацію на ступінь кандидата медичних наук, а після війни йому було присвоєно звання Заслуженого лікаря Української РСР [4, с. 59].

У 1937 р. відкривається зуболікарська школа та самостійне ортопедо-травматологічне відділення. Першим лікарем-ортопедом у Чернігові й організатором цієї служби був лікар П.П.Киян. Чернігівська область була одна з перших в Україні та і в Радянському Союзі щодо організації ортопедо-травматологічної допомоги на периферії.

Під час війни медики Чернігівщини проявили мужність та героїзм і зробили свій внесок у велику Перемогу радянського народу над фашистськими загарбниками. Легендарну Брестську фортецю захищали випускники Чернігівської фельдшерсько-акушерської школи: фельдшер І.Л.Губар та лейтенант медслужби І.Т.Черняк [4, с. 73]. Лікар-хірург з Городні А.С.Перцовський надавав допомогу пораненим льотчикам ескадрильї "Нормандія – Німан", за що нагороджений Хрестом Почесного легіону і орденами Червоної Зірки та Трудового Червоного прапора [4, с. 74]. Медики Чернігівщини зробили свій внесок у створення Руху Опору. Медичну службу у партизанських загонах очолювали: в об'єднанні Федорова – лікар Н.П.Григор'єв, головний хірург Т.К.Гнідаш (пізніше науково узагальнив досвід партизанської медицини, здобув учений ступінь кандидата медичних наук та став Заслуженим лікарем України); в об'єднанні Ю.О.Збанацького – лікар О.Я.Кокосов, а у М.М.Попудренка – В.І.Бабухадій [4, с. 77]. Партизанські медики, крім надання допомоги партизанам, допомагали і населенню.

Широкого розвитку у післявоєнні часи здобула організація спеціалізованої допомоги населенню: офтальмологічної, отоларингологічної, гінекологічної, фтизіатричної, стоматологічної, педіатричної. Особлива увага приділялась організації медичної допомоги дітям, проводилась велика робота щодо боротьби з туберкульозом та санітарно-епідемічному обслуговуванню населення. З 1954 р. відбуваються якісні зміни в лікуванні онкологічних хворих: воно стає комплексним і включає хірургічні, променеві, хіміотерапевтичні методи [4, с. 95–100].

Значні зміни відбулися в охороні здоров'я області в 1971–1980 рр. Випереджаючими темпами розвивалась в цей період спеціалізована кардіологічна служба області. Створено санаторно-курортну мережу. З держбюджету на розвиток медицини та медичної науки було виділено 27 млн. 85 тис. крб. У 1973 р. побудовано обласну дитячу лікарню. Надалі – комплекс психіатричної лікарні, центральну міську поліклініку, Чернігівську районну поліклініку, терапевтичний корпус обласної лікарні, лікувальний корпус обласного лікувально-санаторного управління, комплекс Чернігівської центральної районної лікарні, центральний аптечний склад. Побудовані центральні районні лікарні в Ніжині, Бахмачі, Сосниці, Варві, Городні, Коропі, Козельці. Це дало можливість збільшення госпітального лікування населення, покращення якості медичного обслуговування [4, с. 105–108].

1980–1990 рр. характеризувалися збільшенням територіальних лікарських ділянок, розвитком швидкої медичної допомоги населенню. В ці роки особлива увага приділялася сільській медицині, наближенні до сільського населення спеціалізованої медичної допомоги. Це дозволило знизити захворюваність серед сільського населення і покращити показники здоров'я по області в цілому.

На жаль, це був період, коли органами та установами охорони здоров'я проводилася не завжди успішна, а по суті безуспішна, але цілеспрямована робота, направлена на активну боротьбу з алкоголізмом, наркоманією, курінням. Було створено обласний наркологічний диспансер у Чернігові, наркологічні кабінети в районах, накреслювалися широкі антиалкогольні заходи.

У 1986 р. в області було опрацьовано програму "Здоров'я" на 1986–1990 рр. Мета її – збереження екології регіону та трудових ресурсів: підвищення продуктивності праці, поліпшення якості медичної допомоги, забезпечення вискоєфективними лікарськими засобами, максимальне використання оздоровниць та баз відпочинку. Програма ця, на жаль, виявилась більш декларативною, аніж реальною [4, с. 10–111].

На цей період припадає страшна трагедія українського народу – катастрофа на Чорнобильській атомній станції, наслідки якої дуже суттєво вплинуть на здоров'я всього населення області. Медпрацівники Чернігівщини брали активну участь у наданні медичної допомоги ліквідаторам аварії і населенню постраждалих зон. У травні 1986 р. тисячі дітей з потерпілих районів нашої області і м.Чернігова пройшли медичну тиреодозиметричну паспортизацію, на основі якої пізніше, вперше в Україні, було здійснено реконструкцію дозового навантаження радіоактив-

ного йоду на щитовидну залозу. У перші роки після Чорнобильської катастрофи медичні заклади області виконали також значну роботу щодо створення державного реєстру з допомогою комп'ютерної техніки. Він являє собою систему довготривалого контролю за станом здоров'я потерпілих. Також було оснащено та розширено радіологічну лабораторію обласної санітарно-протиепідемічної станції, а в структуру обласної лікарні введено посаду заступника головного лікаря з радіаційного захисту населення [4, с. 221–222].

У радянський період розвитку медицини уродженці Чернігівщини продовжували збагачувати медичну науку, створюючи нові медичні школи.

Серед багатьох виокремимо: О.Ф.Тура (уродженця Новгород-Сіверська) – видатного педіатра, основоположника неонатології, закінчивши Ленінградський педіатричний інститут, створив школу педіатрії, автор 250 наукових праць, семи монографій. Праця "Практическая гематология детского возраста" (1931) зберігається у фондах обласної наукової медичної бібліотеки [10, с. 65]; А.Л.Міхньова, (уродженця с.Радуль Ріпкинського району), видатного вченого, клініциста, педагога. У 1952 р., після смерті Стражеско, очолив Український науково-дослідний інститут клінічної медицини, автор понад 200 наукових праць, восьми монографій [4, с. 171]; В.О.Ніговського (уродженця м.Козельця), вченого зі світовим іменем, фундатора реанімації, академіка РАМН, лауреата двох державних премій. У книзі "Великі імена ХХ століття", що вийшла у 1974 р. в Італії його прізвище стоїть в одній шерензі з Флемінгом, Фрейдом, Барнардом. Обирався довічним почесним членом Європейської Ради з реанімації "на знак визнання видатного внеску в наукові дослідження на мистецтво оживлення" [3, с. 30].

Сучасний період розвитку медицини в умовах незалежної України характеризувався намаганням переосмислити позитивне, що було зроблено в охороні здоров'я у попередні століття і прагненням побудувати нову модель, на зразок європейської – страхову медицину. На превеликий жаль, здоров'я населення України в цей період різко погіршується і, починаючи з 1994 року, кількість його постійно зменшується.

У 1992 р. у м.Чернігові почала функціонувати друга міська лікарня, з 1996 р. – обласний онкодиспансер. В історію медицини Чернігівщини цього періоду назавжди увійшли відомі організатори медицини, охорони здоров'я, науковці А.М.Груша – доктор медичних наук, професор, академік, головний лікар обласної лікарні та А.О.Шиш – завідувач хірургічним відділенням дитячої обласної лікарні. Перший – автор понад півсотні наукових праць, кількох монографій, користувався великим авторитетом

серед учених-медиків, ініціював ряд проектів, направлених на вдосконалення роботи обласної лікарні. А.Шиш – Заслужений лікар України, відомий у Чернігові лікар-хірург, урятував тисячі дітей. Під час операцій виявився інфікований від хворого, що спричинило передчасну смерть самого лікаря [7, с. 107].

Кожен період розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині потребує ретельного вивчення. Залишається нагальним показ шляхів та розкриття механізму розвитку медицини та медичної науки регіону, як основних пріоритетів змісту та сенсу краєзнавчих історико-медичних досліджень. Багата історія медицини Чернігівського краю цього заслуговує, тому що є невід'ємною частиною історико-культурного надбання.

Література

1. Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – М., 1960. – С. 26, 82, 137, 167.
2. Бородій М.К. Архівні джерела з історії медицини на Лівобережжі України // Укр. істор. журнал. – 1981. – №3. – С. 136–141.
3. Бібліотека на службі медицини // Матеріали преси. – Чернігів, 2004. – 50 с.
4. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – 280 с.
5. Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. – К.: РРА "Тріумф", 1997. – 128 с.
6. Дуля М.М. Участие областной научно-медицинской библиотеки в краеведческих историко-медицинских исследованиях. – Чернигов, 1983. – С. 2.
7. Из истории развития здравоохранения Черниговщины. – Чернигов: Изд. "Десна", 1989. –174 с.
8. Караев Р.Г. Десятилетие Черниговского физиотерапевтического института имени Воровского // Врачебное дело. – 1934. – №11. – С. 747–749.
9. Кохан А.И. К столетию журнала "Земский врач" // Советское здравоохранение. – 1981. – №9. – С. 64–67.
10. Медицина Чернігівщини з сивої давнини до сьогодення // Матеріали обласної конференції. – Чернігів, 2003. – 103 с.
11. Новакович Р., Дудник С., Пашкевич С., Столяров В. Святий Агапіт Печерський – перший лікар України – Русі (до 900-річчя з дня смерті) // Агапіт. – 1994. – №1. – С. 25–26.
12. Чернігівська обласна наукова медична бібліотека: сторінки історії та розвитку // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – 37 с.
13. Чернігівський обласний державний архів (далі див. ЧОДА), ф. Р–752, оп. 1, спр. 66, арк. 13.
14. ЧОДА, ф. Р–752, оп.1, спр. 1267, арк. 324.

**Культурні практики українського радянського соціуму
часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду:
дослідження проблеми в англо-американській історіографії**

Освіта, наука, культурна сфера радянського суспільства як об'єкт дослідження англомовної історіографії чи не найбільше відображає ті методологічні злами, дискусії та перевороти, які відбулися в радянсько-знавчих студіях протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Ставлення до проблем історії культури – перенесення їх у центр концептуальних пошуків чи маргіналізація – на разі слугують важливим маркером певної методологічної позиції того чи іншого англо-американського дослідника історії СРСР.

Окремі проблеми історії радянської культури в англомовній історіографії порушувалися в працях радянських істориків (С.Беляєв, О.Война, В.Королько, Б.Ноткін) [1; 4]. На сучасному ж етапі ці питання не знайшли належного висвітлення в українській історіографії. Саме цим зумовлюється актуальність нашого дослідження.

Мета статті – здійснити аналіз особливостей вивчення української культури другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. у англо-американській історіографії, визначити етапи дослідження цих проблем.

У другій половині 1940-х і до 1960-х рр. питання культурного розвитку Радянського Союзу мало цікавили вчених. Це цілком зрозуміло з огляду на те, що на часі гостро стояло питання досягнення політичного складника радянського суспільства, визначення особливостей державного устрою та функціонування партійно-урядових структур із метою виробити стратегію відносин із СРСР на міжнародній арені. Палкі дебати щодо природи радянської системи, її тоталітарної суті, суперечки з приводу ступеня загрозовності цього устрою – все це не залишало часу на надто глибокі роздумування щодо розвитку радянського культурного життя, освіти, науки тощо. Хоча наукові розробки в Радянському Союзі були менш занедбаною ділянкою досліджень, порівнюючи з іншими проблемами, що пов'язано було, вочевидь, зі стратегічним значенням адекватних оцінок наукового потенціалу СРСР, але це стосувалося більше природничо-технічних спеціальностей, які складали основу ВПК СРСР.

Згадки про радянську Україну у цей час були фрагментарні. Уміщені переважно в брошурах (як, наприклад, праці І.Огієнка чи В.Метьюса) [5; 6]

чи, у кращому разі, як розділи у більш ширших монографіях (зокрема, дослідження К.Менінга) [7, с. 195–203]. Ці відомості через свій незначний обсяг давали дуже приблизне уявлення щодо існування культурних, мовних і національних відмінностей у Радянському Союзі, що в тогочасній англійській історіографії лише посилювало русоцентристську тенденцію у вивченні радянської історії.

З початком 1960-х рр. зацікавлення англійських учених культурними проблемами дещо посилилося, особливо з огляду на те велике значення, яке в радянській концепції отримала ідеологія як мобілізуючий, організуючий та нормотворчий чинник у системі функціонування радянського соціуму. Зрозуміло, що питання продукування ідеологічних постулатів у науковому колі, засвоєння їх положень індивідуумами через систему освіти та щоденне перенесення в культурні практики стали актуальними для зарубіжних дослідників і потребували бодай попередніх висновків.

З огляду на історіографічні зміни в зарубіжному радянствознавстві в цілому, вивчення культурної історії СРСР вважаємо за доцільне поділити на два етапи: перший – з 1960-х до початку 1990-х рр., другий – з початком 1990-х до 2000-х рр.

На першому етапі, початок якого припадає на кінець 1950-х рр., культурна проблематика фактично так ніколи й не стала домінуючою в дослідженнях зарубіжних радянствознавців. Попри інтерес до культурної історії, про який ми вже говорили вище, методологічно визначальними були спочатку політичні, потім макросоціальні аспекти, над вивченням яких у контексті історії СРСР працювали мало не всі англійські вчені. Дослідження з історії культури були покликані лише підтвердити, перевірити певні узагальнення щодо політичної та соціальної природи Радянського Союзу. Хоча, попри таке становище, маємо визнати окремі надзвичайно цікаві та плідні наукові розробки з історії культури, у т.ч. щодо радянської України.

У 1964 р. світ побачила монографія Ярослава Білінського "Друга радянська республіка", в якій значну увагу автор приділив культурним проблемам. Проблеми української науки та культури Я.Білінський розглядав крізь призму радянського ідеологічного перетлумачення ключових для попередньої української традиції історичних подій і культурних символів [8].

Я.Білінський чи не перший сформулював тезу про інкорпорування до радянських культурних практик українського національного складника, результатом чого став ідеологічний гібрид комуністичного та націоналістичного. Передусім до радянської історіографії були включені деякі з тез М.Грушевського. Це означало, що режим вирішив не позбавляти

українців національного обличчя повністю, а інтерпретувати український культурний спадок на користь своїм потребам [8, с. 222].

Насамкінець, дослідник проникливо зазначав, що повне уявлення про функціонування таких сконструйованих радянською ідеологією культурних образів і символів ми можемо отримати, вивчивши не лише процес їх проектування в офіційному дискурсі, але й формування ставлень пересічних громадян до пропонованого їм продукту. Останню проблему за браком доступних джерел Я.Білінський не зміг вирішити особисто, лише задекларував її значущість [8, с. 202].

Дослідження Я.Білінським культурних питань історії України пізнього сталінізму та хрущовського періоду досить масштабне. Звичайно, ця повнота стосується не поданого фактичного матеріалу, що у тогочасних умовах обмежених можливостей роботи з джерелами важко було б чекати. Викликає подив те, що вчений у кількох параграфах умістив весь спектр основних проблем історії культури СРСР, що в наступні кілька десятиліть докладніше будуть досліджуватися іншими істориками, а в сучасних умовах розвитку англomовної історіографії взагалі перемістяться у центр уваги вчених. Серед таких питань виділимо проблему мовної політики радянського керівництва в Україні та її вплив на зміну мовної та національної ідентичності українських радянських громадян; ідеологічний вплив на радянські інтерпретації минулого та використання історіографічних конструктів для формування потрібного типу свідомості особистостей; процес вироблення особливих радянських культурних символів; зміст та методи програм виховання лояльних громадян у радянській системі освіти тощо.

В англomовній історіографії вивченням особливостей розвитку гуманітарних наук у Радянському Союзі займалися такі дослідники, як Алекс Сіміренко, Джон Кіп, Ліліана Брісбі, Ловел Тілет, Джордж Ентін, Татьяна Горн, Черил Керн, Анатоль Мазур [9–14] та ін.

Як бачимо, кінцевий продукт радянських історичних досліджень був тією проблемою, яка найменше цікавила зарубіжних учених. Історики не сумнівалися в кон'юнктурності, суб'єктивності та упередженості висновків радянських істориків. Дослідження конкретних радянських праць у кожному випадку мало лише підтвердити відому думку про їх ідеологічну заангажованість. Англomовних учених більшою мірою цікавив сам процес впливу влади на радянську історичну науку шляхом ідеологічних приписів та вказівок. Радянська історична наука уявлялася таким собі споживачем, слухняним виконавцем владних розпоряджень щодо необхідного державі наукового потрактування тих чи інших історичних подій. Більше того,

зважаючи на приписувану історичній науці пасивність, зарубіжні вчені вважали історичні дослідження в СРСР чудовим індикатором змін в ідеологічній політиці вищого партійного керівництва.

Серед дослідників української радянської історіографії назвемо, наприклад, Олега Підгайного, Ярослава Пеленського, Анатолія Мазура і Романа Шпорлюка [13; 15–17].

Наприклад, Ярослав Пеленський уже на початку своєї фундаментальної статті "Радянська українська історіографія після Другої світової війни" (1964) категорично зазначав: "На початок Другої світової війни незалежної та науково орієнтованої історичної науки в українській радянській республіці не існувало" [16, с. 375]. Послідовно розглянувши організаційну структуру української радянської історичної науки, зокрема зробивши наголос на тих змінах, які відбулися в її функціонуванні у другій половині 1950-х рр., автор на цій основі визначив особливості вивчення тих чи інших періодів української історії.

На думку дослідника, фундаментальною концепцією, яка визначала все історіописання в Україні, стала теза про воз'єднання України з Росією внаслідок Переяславської угоди 1654 р. між Богданом Хмельницьким та московським царем. Відповідно в центр свого аналізу автор поставив вивчення саме давньоруської та козацької проблематики в радянській історіографії, хоч інші періоди теж згадано у його статті. Згідно його висновків, партія і вся радянська історіографія мали на меті утвердження цієї нової концепції українсько-російських історичних зв'язків. Розвиваючи нову формулу "меншого лиха" в офіційному дискурсі партійцями-ідеологами та радянськими істориками, російська експансія на неросійські землі оцінювалася як найбільш прогресивна для останніх [16, с. 381–389].

Поряд з історичними дослідженням іншою сферою радянського суспільства, у якій тиск ідеологічних приписів держави відчувався чи не найбільше, була література та мистецтво. Саме останні покликані були інсталювати радянські ідеали, норми, суспільні цінності у свідомість читача чи глядача, тобто виконувати ширшу функцію не лише творення канону, але й поширення змісту радянської ідеології серед мас. Таким чином, зарубіжних дослідників творчості радянських митців цікавили не лише умови та особливості взаємодії влади та творчих особистостей з метою творення радянського культурного середовища, але не меншою мірою зміст творів, тобто образи того ідеального світу, повсякчас рівнятися на який, за задумом ідеологів, мали радянські громадяни.

Окремі аспекти історії повоєнної радянської літератури, образотворчої та музичної творчості, культури загалом стали предметом дослідження

багатьох представників англомовної історіографії, серед них, наприклад, Фредерік Баргурн, Джеймс Білінгтон, Джефрі Госкінд, Фредерік Стар та ін. [18–21].

Дослідник української радянської літератури Юрій Луцький вважав, що після повоєнної спроби Сталіна об'єднати всі національні літератури в єдину радянську, М.Хрущов започаткував новий курс – більше прав національним республікам і реабілітація жертв Сталінського терору, що цілком змінило ідеологічний фон розвитку неросійських літератур [22, с. 3–4].

На думку автора, рішення влади щодо збереження національної форми літератур і водночас спроби уніфікувати їх зміст за єдиним російським стандартом призвели до формування взаемосуперечливих тенденцій у радянському культурному просторі. З одного боку, під тиском ідеології у літературі досить успішно культивувався ідеал "нової радянської людини", за основу якого брався російський образ. Все, що було найкращого в Радянському Союзі, було російським. Найчастіше споживачами такого продукту були нижчі класи міст та сіл, що швидше піддавалися русифікації.

З іншого боку, посилювалися настрої проти централізму та русифікації, щоб підкріплюватися усвідомленням того, що стати росіянином ще не означало стати більш вільним. Осягали це передусім представники вищих класів – інтелігенція, окремі владні особи. В їхніх інтересах, таким чином, було зберегти національне обличчя своєї літератури [22, с. 9–10].

Загалом можемо підсумувати, що протягом 1950-х – 1980-х рр. проблеми радянського наукового, освітнього, культурного розвитку, й українського радянського зокрема, не набули першочергового значення для представників англомовної історіографії. Радянологи, зацікавлені політичними та соціальними проблемами, звертали увагу на культурні питання тоді, коли потребували чітких індикаторів зміни ідеологічної лінії партії, або намагалися зрозуміти способи та механізми індоктринації громадян у радянському суспільстві чи, більш масштабніше, охарактеризувати ідеальний образ радянського соціуму в уявленнях вищих партійних керівників держави. Так чи інакше, вивчення культурних аспектів історії Радянського Союзу було тісно пов'язане на його ідеології. Радянська наука, освіта, література, мистецтво уявлялися англомовним авторам наскрізь просякнутими ідеологією, невіддільними від неї, пасивними споживачами та виконавцями вказівок вищого керівництва, з'єднувальною ланкою між державною ідеологією та масовою свідомістю радянських громадян. Відмова ж окремих представників наукових та творчих професій належно виконувати покладені на них функції автоматично позбавляли їх позицій у офіційній культурі, доступу до широкої публіки, перетворювала

на переслідуваних державним терором дисидентів, що не мали права на розповсюдження своєї творчості офіційними каналами у межах прийнятого канону.

Такий дещо однобокий та спрощений образ культури в Радянському Союзі не вдовольняв сучасних дослідників історії СРСР. З 1990-х рр. формуються нові методологічні підходи до радянознавчих студій, головне місце серед яких зайняла культурна історія. Таким чином, виникла нагальна потреба переосмислити створене попередньою історіографією уявлення про радянську культуру. Передусім сучасні дослідники поставили під сумнів її пасивне становище відносно ідеології. Навпаки, вчені почали наполягати на її гнучкості, багатогранності, змінності, прилаштовуваності культури до політичних і суспільних умов, можливості варіативних реакцій у межах визначеного ідеологією спектру, виконання коректувальних завдань під час створення генеральних проектів перебудови радянського соціуму. Отже, основна зміна в осмисленні культури СРСР на сучасному етапі, порівнюючи з попереднім періодом, полягає в приписуванні радянській освіті, науки, мистецтву самостійних конструктивних функцій при трансформації соціуму за генеральним проектом, пропонувананим владою.

Щодо української радянської культури часів пізнього сталінізму найкращим англомовним дослідженням, написаним у межах вищезкресленої нами тенденції, вважаємо працю канадського історика Сергія Єкельчика "Сталінська імперія пам'яті" (2004) [23; 24]. Автор у своїй праці порушив проблему формування української національної ідентичності та історичної свідомості у межах Радянського Союзу як модерної імперії. Дослідник наполягав на тому, що з 1930-х рр. Сталін відмовився від побудови держави на основі ідеї пролетарського інтернаціоналізму, натомість повернувся до більш традиційного російськоцентричного проекту. Такий поворот на перший план висунув національну стратифікацію радянського соціуму та поставив проблему необхідності узгодити російську культурну вищість та право на керування з існуванням різних національних особливостей та національних пам'ятей.

Тут ми й підходимо до пропонуваного С.Єкельчиком нового методологічного підходу. На його думку, функція узгодження покладалася не лише на вище державне керівництво, яке вимагало сліпого виконання поставлених завдань. "Республіканські чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті", – підкреслював дослідник [24, с. 23]. Таким чином, формування прийнятної, з радянської точки зору, національної пам'яті було результатом "узаємодії

між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою аудиторією" [24, с. 17].

Надання українській місцевій еліті характеристик активного учасника, провідного гравця у процесі конструювання державних проектів історичної пам'яті підштовхувало автора до переосмислення механізмів взаємодії між центром та окремими республіками. Якщо раніше уявлялося, що українські чиновники та інтелектуали отримують згори детальні інструкції щодо змісту, способу та строків виконання певних дій і їхня реакція вкладається в рамки виконання–невиконання, то С.Єкельчик запропонував більш гнучкішу та складнішу схему. Окрім власне інструкцій, місцева еліта набагато частіше отримувала від керівництва "туманні, зате потужні сигнали", які не містили жодних чітких вказівок щодо необхідних дій. Українські бюрократи мусили ці сигнали вчасно вловлювати, а потім ще й інтерпретувати, що, таким чином, надавало можливість для значно ширшого варіативного ряду реакцій, впритул до певних форм опору. С.Єкельчик досить однозначно про це пише: "Творення офіційного дискурсу минулого не надавалося до тотальної регламентації: ідеологи республіканського рівня постійно пристосовували кремлівські вказівки до місцевих реалій, інтелектуали часто відхилялися від визначеного курсу, а їхня аудиторія могла по-різному витлумачити навіть найвитриманіший культурний продукт" [24, с. 32].

Українську тематику у своєму дослідженні "Олександр Довженко: Життя в радянському кінофільмі" (2002) порушив Джордж Лібер. На прикладі біографії відомого українського кінорежисера автор поставив проблему дилеми ідентичності української радянської інтелігенції за сталінських часів. На думку дослідника, О.Довженко намагався примирити свій комуністичний інтернаціоналізм з українською ідентичністю. Він гордо означував себе як українця і водночас служив режимові, ворожому до будь-кого, хто ставив під сумнів межі офіційної української радянської ідентичності [25, с. 5].

Справжній бум на сучасному етапі переживають дослідження історичної науки в Радянському Союзі.

Передусім зарубіжні дослідники заперечують вдавану монолітність методологічних практик радянських істориків. Наприклад, Роджер Марквіч стверджував, що в повоєнний період у радянській історіографії сформувався особливий напрям культурної історії, близький до французької історії ментальностей, представники якого – А.Гуревич, Л.Баткін, Ю.Бес-смертний – писали оригінальні наукові праці, які високо цінувалися серед спеціалістів на Заході. Таким чином, доводить учений, навіть в умовах

регламентованої творчості були можливі відступи від загальноприйнятого канону та дослідження на високому науковому рівні [26].

Інша проблема радянської історіографії – це процес взаємодії істориків з владними структурами та державними ідеологами з метою конструювання прийняттого образу минулого націй та народностей, що увійшли до складу СРСР. Тут маємо відзначити ідеї, розвинуті англomовною історіографією, про подеколи свідому та добровільну участь істориків у творенні радянських історичних міфів, про внесок регіональних історичних досліджень у формуванні національної історичної свідомості, про проекти поєднання соціалістичного та націоналістичного історичних наративів у працях радянських істориків тощо.

Проблематику української радянської історичної науки та історичної свідомості, окрім уже згаданого Сергія Єкельчика, вивчав також Стівен Величенко [27; 28].

Дослідження С.Величенка, виконані на початку 1990-х рр., містять як твердження, характерні для попереднього історіографічного періоду в англomовній історіографії, так і перші паростки нових тенденцій, повною мірою оприявлені у праці С.Єкельчика. С.Величенко усе ще вважав, що офіційна інтерпретація історії націй СРСР, яка склалася між 1934 та 1953 рр., ґрунтувалася лише на основі директив ЦК та особисто Сталіна. Згідно цієї інтерпретації історії неросійських республік були складовою частиною "історії СРСР", яка починалася не 1917 р. у Москві, а в доісторичній Азії. І попри офіційне визнання неросійських націй та республік як окремих історичних утворень, їх минуле вкладали у русоцентричну статичну структуру, водночас не визнаючи за росіянами окремої історії РРФСР. Однак поряд з ієрархічним баченням відносин влади та радянської історіографії, автор все ж вказував на певну самостійність радянських науковців у доступних їм межах. Так, з 1956 р. партія, на думку дослідника, втратила контроль над гуманітарними науками, й історіописання стало менш детерміноване та менш російсько-націоналістичне за тоном. Наприклад, у виданні "Історії Української РСР" 1967 р. уже не ігнорувалися українські культурні зв'язки із Заходом, більше уваги надано національному руху XIX ст. тощо [28, с. 325–326].

В іншому своєму дослідженні – "Формуючи ідентичність в Східній Європі та Росії" (1993) [27] – цей же автор намагався більш послідовно прослідкувати процес продукування та змін офіційних інтерпретацій української радянської історії у СРСР. Дослідник далі розвивав свою думку, що, попри номінально монолітну ідеологічну структуру, історики в Радянському Союзі таки висловлювали різці оцінки, а після смерті Сталіна

ті з них, хто поставив факти вище теорії, змогли навіть вплинути на, якщо не змінити, офіційні інтерпретації національного минулого різних республік, зокрема й України [27, с. 1].

Однак період пізнього сталінізму автор оцінював як час посилення контролю над національними історіографіями аж до того, що останні навіть було позбавлено будь-якої самостійності. Після 1948 р. межі між історіями СРСР, Росії та інших республік стали настільки розпливчастими, що досліднику це навіть дало підстави стверджувати, що "національна історія" як окрема галузь знання зникла в неросійських республіках. Повеєнний суворий адміністративний контроль, державна ідеологія та детальні централізовані директиви обмежили вивчення історії неросійського минулого до такої межі, що загальні історії цих республік, опубліковані протягом 1945–1990 рр., автор схильний розглядати як продукт "російської" історіографії регіонального розвитку, аніж якоїсь національної історіографії [27, с. 5, 207–212].

Підсумовуючи вивчення історії радянської культури в англомовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., слід визнати, що і на першому етапі, який охоплював період до 1990-х рр., і на теперішній час у центрі уваги англомовних учених завжди перебували культурні питання не самі по собі, а в своєму зв'язку з владними інституціями. Яких би політичних характеристик дослідники не надавали Радянському Союзові як державі, а проте ніколи не ставилася під сумнів тісна взаємозалежність ідеологічних постулатів, пропагованих державою, та того культурного продукту, який виробляла радянська наука, література, мистецтво, кіно. Історики різних поколінь лише вели дискусії з приводу структурних і функціональних характеристик учасників цієї взаємодії – ідеологів із центру, місцевих чиновників та інтелектуалів, пересічних громадян. Якщо спочатку превалювала думка щодо ієрархічної та односторонньої структури таких відносин, коли верхівка віддавала накази, а на рівні республіки вони лише точно виконувалися, то на сучасному етапі вважається, що система продукування культурних символів, ідеалів та цінностей у Радянському Союзі мала динамічний та багаторівневий характер, передбачала взаємовплив та варіативність дій і реакцій кожної задіяної у процесі особи.

Література

1. Беляев Е.А. Развитие науки и организация научных исследований в СССР в современной буржуазной историографии // История СССР. – 1974. – №3. – С. 196–206.

2. Война О.Д. Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі // Укр. іст. журн. – 1957. – №1. – С. 137–142.
3. Королько В.Г. Неспроможність буржуазних фальсифікацій радянського способу життя // Укр. іст. журн. – 1979. – №5. – С. 26–34.
4. Ноткин Б.Н. Советская интеллигенция в освещении современной буржуазной англо-американской историографии // История СССР. – 1972. – №3. – С. 153–168.
5. Ohienko I. Ukrainian literary language in the USSR: Reprint from "Ukrainian Quarterly". – Vol. 6, no. 3. – New York, 1950.
6. Matthews W.K. Taras Ševčenko: The man and the symbol. – London: Association of Ukrainians in Great Britain, 1951.
7. Manning C. Ukraine under the Soviets. – New York: Bookman Associates, 1953.
8. Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1964.
9. Soviet sociology: Historical antecedents and current appraisals / Ed. by A.Simirenko. – Chicago: Quadrangle Books, 1966.
10. Social thought in the Soviet Union / Ed. by A.Simirenko. – Chicago: Quadrangle Books, 1969.
11. Tillett L. The great friendship: Soviet historians on the non-Russian nationalities. – Chapel-Hill: University of North Carolina Press, 1969.
12. Contemporary history in the Soviet mirror / Eds. by J.Keep, L.Brisby. – New York; London; Frederick A. Praeger, 1964.
13. Mazour A. The writing of history in the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1975.
14. Enteen G., Gorn T., Kern Ch. Soviet historians and the study of Russian imperialism. – University Park, London: The Pennsylvania State University Press, 1979.
15. Pidhajny O. Ukrainian historiography and the Great East European revolution: A propos of Symonenko's polemics. – Toronto; New York: New review books, 1968.
16. Pelenski J. Soviet Ukrainian historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12, H. 3. – S. 375–418.
17. Szporluk R. National history as a political battleground: The case of Ukraine and Belorussia // Russian empire: Some aspects of Tsarist and Soviet colonial practices / Ed. by M.Pap. – Cleveland: Institute for Soviet and East European Studies, 1985. – P. 131–150.
18. Barghoorn F. The Soviet cultural offensive: The role of cultural diplomacy in Soviet foreign policy. – Westport, CT: Greenwood Press, 1960.
19. Soviet literature in the sixties: An international symposium / Eds. by M.Hayward, E.Crowley. – New York; London: Frederick A. Praeger, 1964.
20. Billington J. The icon and the axe: An interpretive history of Russian culture. – New York: Vintage books, 1970.
21. Starr F. Red and hot: The fate of jazz in the Soviet Union, 1917–1991. – 2nd ed. – New York: Limelight, 1994.

22. Luckyj G. Socialist in content and national in form // *Discordant voices: The non-Russian Soviet literatures, 1953–1973* / Ed. by G.Luckyj. – Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975.

23. Yekelchyk S. Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2004.

24. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008.

25. Liber G. Alexander Dovzhenko: A life in Soviet film. – London: British film institution, 2002.

26. Markwick R. Cultural history under Khrushchev and Brezhnev: From social psychology to mentalités // *Russian Review*. – 2006. – Vol. 65, no. 2. – P. 283–301.

27. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York: St. Martin's Press, 1993.

28. Velychenko S. Restructing and the non-Russian past // *Nationalities Papers*. – 1994. – Vol. 22, no. 2. – P. 325–335.

Л.М.Мицик

Чи готова українська вища школа забезпечити європейську якість освіти?

В умовах зростаючої конкуренції між університетами в освітній сфері та появи в останнє десятиріччя нових ВНЗ, забезпечення якості перетворилося на головне завдання освіти в усьому світі. Впровадження системи забезпечення якості виступає важливим засобом оцінки потенціалу ВНЗ, удосконалення їхньої діяльності та забезпечення успіху у конкурентній боротьбі на ринку освітніх послуг. Університетська автономія передбачає наявність ефективної моделі забезпечення якості освіти, яка б користувалася довірою і була прозорою як для керівництва університету, так і для всіх замовників і споживачів освітніх послуг – студентів, роботодавців і держави – і водночас демонструвала здатність закладу освіти контролювати процес навчання та науково-дослідної діяльності.

У Комюніке Празької зустрічі європейських міністрів, які відповідають за вищу освіту, "До Зони європейської вищої освіти" (19 травня 2001 р.) наголошується на "життєво важливій ролі, яку відіграють системи якості у забезпеченні стандартів високої якості в полегшенні порівнянності кваліфікацій в усій Європі" [2, с. 144]. Болонський процес заохочує більш тісне співробітництво мереж з визнання та із забезпечення якості, а також близьку європейську співпрацю і взаємну довіру у прийнятті національних

систем забезпечення якості. Міністри закликали університети та інші ВНЗ до поширення зразків найкращої практики і до розробки сценаріїв взаємного прийняття механізмів акредитації/сертифікації та оцінки. Якщо Європа хоче реалізувати своє прагнення перетворитися на динамічне Суспільство знань (Лісабонська стратегія), тоді європейська вища освіта має продемонструвати, що вона серйозно ставиться до якості своїх програм і готова запровадити засоби забезпечення і демонстрації цієї якості.

Ряд фундаментальних принципів мають пронизувати всю роботу з досягнення Болонської мети щодо виміру забезпечення якості на європейському просторі вищої освіти:

- зацікавленість студентів, так само як і інтереси роботодавців і суспільства в цілому у високій якості вищої освіти;
- ключове значення інституційної автономії, що поєднується з усвідомленням високої відповідальності, яка нею накладається;
- результативний зовнішній контроль якості має відповідати своїй цілі і лише в необхідній мірі обтяжувати навчальні заклади.

Ці принципи мають стати наріжним каменем системи забезпечення якості української вищої освіти, оскільки Україна у травні 2005 р. приєдналася до Болонського процесу.

Якість вищої освіти, згідно з ст. 11 Всесвітньої Декларації з вищої освіти Організації Об'єднаних Націй, є багатовимірним поняттям, яке охоплює всі сторони діяльності ВНЗ: навчальні та академічні програми, наукові дослідження, професорсько-викладацький склад і студентів, навчально-матеріальну базу і ресурси, громадське і навчальне середовище. Вона передбачає форми внутрішньої самооцінки і зовнішньої оцінки, що відкрито здійснюється незалежними фахівцями, бажано міжнародного рівня, що є життєво важливим для підвищення якості. Створюються незалежні національні органи і визначаються критерії якості, визнані на міжнародному рівні. Належна увага приділяється специфічному інституційному, національному і регіональному контекстам з метою врахування багатоманітності і уникнення однотипності. Всі замовники на ринку освітніх послуг мають виступати невід'ємною складовою процедури оцінки навчального закладу. Якість також вимагає, щоб вища освіта мала міжнародний вимір, забезпечуючи обмін знаннями, інтерактивну комунікацію, мобільність викладачів і студентів, міжнародні дослідницькі проекти, враховуючи при цьому національні культурні цінності і особливості. Першочергового значення набуває забезпечення якості на локальному рівні (академічний курс–факультет–університет), що передбачає два основних типи її оцінки: ту, що фокусується на окремих навчальних дисциплінах або блоках дисциплін (предметний рівень) і ту, що аналізує

практику і процедури на рівні університету в цілому. Оцінка предметного рівня робить акцент на академічних стандартах і якості, тоді як оцінка інституційного рівня тяжіє до перевірки процесуальної ефективності та стратегічного менеджменту якості.

Існують різноманітні інтерпретації того, що справді становить прийнятну якість освіти (наприклад: діяльність навчального закладу має "відповідати меті"; має забезпечувати ефективне використання ресурсів; має забезпечувати надання замовникові якісних послуг), але загалом визнано, що важливо забезпечити *підвищення* якості, а не лише її збереження. Тобто, відбулося зміщення акценту з підтримки досягнутого рівня якості в бік його підвищення. На наш погляд, підвищення якості передбачає здійснення системи кроків із забезпечення постійного підвищення ефективності навчання студентів, ключовими аспектами якого є:

- програма навчання – її структура, цілі, очікувані результати навчання і методи їх оцінювання;
- забезпечення і підтримка ефективного навчання, включаючи форми викладання і навчання, діяльність служб підтримки студентів, доступ до бібліотек й інформаційних технологій; ступінь залученості студентів до моніторингу та вдосконалення навчального процесу в університеті, а також необхідні заходи з підготовки і підвищення кваліфікації викладацького складу.

Система контролю академічної якості, залежно від її конкретного фокусу, оцінює повністю або частково:

- академічні стандарти, за якими побудована програма навчання, і відповідні методи викладання, навчання і оцінювання;
- якість методів викладання, навчання і оцінювання, а також різноманітні ресурси, що підтримують навчання студентів;
- дієвість процедур, покликаних забезпечити академічні стандарти і якість навчальних можливостей;
- забезпечення якості як процес стратегічного управління.

Унікальний інтерес становить нова процедура – інституційна оцінка, спрямована на підвищення якості (Enhancement-Led Institutional Review (ELIR)), яку було розроблено в країнах Європи з метою посилення стратегічної уваги навчальних закладів на підвищення якості з відповідним зміщенням акцентів із забезпечення якості викладання на стимулювання якості навчання. Специфічні аспекти інституційної оцінки, спрямованої на підвищення якості, включають оцінку:

- спроможності систем внутрішнього контролю навчального закладу здійснювати моніторинг та підтримку якості і стандартів на рівні програми або спеціальності. Ця оцінка дозволяє судити про рівень відповідності критеріям якості ("цілком відповідає", "частково відповідає" або "не

відповідає"), що може бути покладений університетом в основу управління якістю своїх програм і академічних стандартів. У цьому відмінність інституційної оцінки, спрямованої на підвищення якості, від інших методів оцінки, що діють у країнах Європи та в Україні;

- заходів навчального закладу щодо забезпечення того, щоб інформація про якість освітніх послуг, яку він оприлюднює, була повною і точною;

- дієвості підходів навчального закладу до забезпечення ефективного навчання студентів;

- спільного результату політики і практики навчального закладу щодо забезпечення підвищення якості викладання і навчання;

- ефективності реалізації навчальним закладом його стратегії підвищення якості.

Вивчення досвіду розробки і здійснення такої оцінки цілком відповідає філософії і завданням реформи вищої освіти в Україні.

Важелем для підвищення якості освіти служить управління. Управління якістю підготовки фахівців вищої кваліфікації ґрунтується на контролі за дотриманням державних вимог до рівня навчання і забезпечується зовнішніми (по відношенню до ВНЗ) процедурами ліцензування освітньо-професійних програм, атестації та акредитації ВНЗ. До основних складових системи управління якістю підготовки кадрів у ВНЗ належать:

- 1) кадрове забезпечення навчального процесу;

- 2) вироблення вимог до контингенту тих, хто навчається;

- 3) визначення характеристик та умов системи атестації тих, хто навчається;

- 4) розробку показників навчально-методичного забезпечення навчального процесу;

- 5) визначення рівня і характеристик навчально-лабораторної бази;

- 6) розробку видів і характеристик використовуваних технологій навчання (включаючи самостійну та індивідуальну роботу студентів);

- 7) визначення інформаційно-бібліотечного забезпечення навчального процесу;

- 8) розробку інших спеціальних умов, обумовлених під час вступу [2, с. 172].

В Україні створена і функціонує державна система ліцензування, акредитації та атестації. Оцінити місце України щодо спектра показників і критеріїв акредитації можна, порівнявши підходи до акредитації ВНЗ у різних країнах. Кількість вагомих для акредитації показників у Великій Британії становить 6, у США та Румунії – 8, Нідерландах – 10, Україні – 12, Росії – 14, Казахстані – 13, Білорусі – 11 [2, с. 262]. Цей факт свідчить про необхідність узгодження та уніфікації показників і гармонізації критеріїв для європейського освітнього простору.

Приєднання України до Болонського процесу поряд з удосконаленням державної системи оцінки якості освіти вимагатиме більш широкої участі в роботі профільних міжнародних організацій, зокрема, в роботі Європейської мережі забезпечення якості у вищій освіті (система ENQA – European Network for Quality Assurance).

Враховуючи зростаючу потребу суспільства у підготовці фахівців, кожен університет має усвідомити, що навчальний процес із метою підвищення ефективності повинен і після акредитації піддаватися безперервній самооцінці та вдосконаленню, а також об'єктивному зовнішньому контролю. Акредитація передбачає гарантію того, що критерії якості, які вимірюються під час акредитаційної експертизи, витримуються протягом тривалого часу. На наш погляд, запровадження такої системи забезпечення якості неможливе без виховання певної культури якості, тобто забезпечення якості має бути основною метою діяльності кожного викладача.

Намагання реалізувати масштабну програму підвищення якості освіти в Україні демонструють обмеженість змін у чинному стратегічному й організаційному контексті українського університету. Тому оскільки, відповідно до принципу інституційної автономії, головна відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному з ВНЗ, суттєво актуалізується завдання вдосконалення інституційного менеджменту. На нашу думку, передумовою реального прогресу у сфері освітньої політики та управління якістю на рівні університету або факультету виступають не лише організаційні зміни, а й проголошення нової управлінської філософії.

Керівництво університету повинно визнавати досягнення належного рівня якості і розвитку своїм головним пріоритетом. На інституційному рівні мають бути чітко визначені завдання щодо забезпечення якості як вирішальної складової престижу університету серед інших навчальних закладів в Україні та за кордоном. Забезпечення якості передбачає взаємодію і співробітництво і не може здійснюватися виключно за наказами і розпорядженнями ректора. Доводячи свою прихильність ідеалам якісної освіти, керівник навчального закладу має культивувати таке ж ставлення до забезпечення якості серед професорсько-викладацького складу і працівників.

Виходячи із загальної стратегії забезпечення якості і враховуючи всі інтереси, і насамперед інтереси студентства, керівник розробляє політику забезпечення якості, яка демонструє відповідні пріоритети навчального закладу. Повинна бути забезпечена широка гласність політики щодо стандартів якості, метою якої є залучення і консенсус всіх суб'єктів освітнього процесу. Якість виступає як динамічний підхід, що визначається наявними і потенційними вимогами замовників і підлягає безперервному вдосконаленню. Тому і політика забезпечення якості повинна постійно вдосконалюватися, враховуючи реалії ринку освітніх послуг.

Відповідальність за якість викладання, науково-дослідницької діяльності і матеріально-технічного забезпечення покладена на ректора, і тому він має контролювати всі управлінські функції, пов'язані з забезпеченням якості. Проте Вчена рада університету як орган, до якого входять представники всіх структурних підрозділів, також повинна оцінювати здійснення політики забезпечення якості на інституційному рівні. У кожному підрозділі (факультеті тощо) прерогативи забезпечення якості делегуються групам осіб, які мають бути обізнані з тим, у чому полягає їхня відповідальність, повноваження і свобода прийняття рішень, а також які канали комунікації знаходяться в їхньому розпорядженні. Ректор також може делегувати окремому представнику університетської адміністрації виконавчі повноваження щодо впровадження і підтримки системи забезпечення якості в університеті. Ця людина посідає належне місце в управлінській ієрархії і має відповідну компетенцію щодо прийняття рішень, яка дозволяє здійснювати загальний менеджмент якості.

Офіційна організаційна структура навчального закладу є лише рамковою у забезпеченні якості, тоді як її ефективність залежить від позиції керівника. Він покликаний мотивувати весь колектив, безпосередньо контролювати систему забезпечення якості та постійно і зримо демонструвати свою відданість засадам якісної освіти, підтримуючи заходи та забезпечуючи необхідні ресурси щодо здійснення цієї політики. З чітко визначеною періодичністю ректор має оцінювати ефективність управління якістю з точки зору задекларованої політики і з урахуванням окреслених завдань. Ця оцінка повинна бути обґрунтованою, спираючись на результати внутрішнього самоаналізу.

Жодна із зазначених вимог не буде реалізована, якщо бракуватиме ресурсів для здійснення заходів із забезпечення якості. Йдеться про фінансові, матеріальні і людські ресурси. Тому в обов'язки керівника має входити оцінка стану їх наявності і здійснення необхідних кроків щодо забезпечення ними.

У чому полягає значення системи забезпечення якості для України в цілому і для кожного навчального закладу зокрема?

По-перше, просування в напрямку інтегрування системи забезпечення якості у практику вищої школи України дозволить її університетам та студентам досягти міжнародних стандартів якості викладання і навчання, що в свою чергу сприятиме розширенню міжнародної співпраці, посиленню якості, прозорості і порівнянності кваліфікацій і академічних програм в контексті Болонського процесу і, в такий спосіб, більш продуктивному входженню її до Європейської освітньої спільноти.

По-друге, запровадження ефективної системи забезпечення якості гарантуватиме українським університетам визнання і довіру з боку наявних і потенційних споживачів освітніх послуг, можливість демонстру-

вати свою відданість високій якості в умовах все більш конкурентного і вимогливого освітнього середовища.

По-третє, всебічне вивчення європейських моделей забезпечення якості вищої освіти сприятиме реформуванню у ВНЗ України управління професорсько-викладацькими кадрами і створенню та підтримці належної академічної культури одночасно із забезпеченням якості викладання кожним окремим викладачем. Ключовими напрямками вдосконалення управління якістю викладання видаються поширення практики зворотної оцінки викладача студентами; підвищення ефективності накопичення даних і відповідних змін і реформ; удосконалення керівництва; забезпечення можливостей кар'єрного зростання кадрів як викладачів і науковців і постійне методичне навчання викладацького корпусу. Основна увага має бути зосереджена на вмінні викладача організувати і стимулювати навчання, а не просто викладати, на збагаченні індивідуальних навчальних навичок студентів.

По-четверте, стратегічні й організаційні зміни всередині університетів також сприятимуть посиленню процесів їх демократизації, остаточній заміні авторитарних методів і підходів сучасною інституційною представницькою демократією.

Однак декларування прихильності до європейських стандартів якості вищої освіти не означатимуть їх автоматичної беззастережної підтримки і прийняття українськими університетами. Те, що передбачають стандарти, може зустріти опір з боку вищих навчальних закладів, які формують власні підходи до забезпечення якості або в яких увага до навчальних запитів студентів та їхньої готовності відповісти на виклики ринку праці не вкорінена в інституційну культуру. До того ж, стандарти забезпечення якості вимагатимуть від українських університетів критично оцінити себе і співставити свою практику з очікуваннями європейської спільноти. Тому попереду значна робота щодо впровадження європейської культури якості серед ВНЗ України.

Отже, варто наголосити, що якість є ключовою умовою довіри, мобільності, конкурентоздатності та привабливості вищої освіти України, яка і надалі продовжуватиме відігравати зростаючу роль у сучасному суспільстві. За будь-яких умов, потреба в освічених і критично мислячих громадянах посилюватиметься. Неминучі фінансові втрати університетів у зв'язку з очікуваним скороченням набору студентів повинні вести до впровадження навчальних програм, що поєднують академічну якість з відповідністю вимогам майбутнього працевлаштування і забезпечують активізацію ролі університетів як осередків знань, навчання і демократичної культури.

Література

1. Болонський процес у фактах і документах / Упорядн.: М.Ф.Степко, Я.Я.Боллюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Грубінко, І.І.Бабин – Київ; Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2003. – 52 с.
2. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посіб. / За ред. В.Г.Кременя. – Тернопіль, 2004. – 384 с.
3. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К., 2003. – 200 с.
4. Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації // Матеріали науково-практичного семінару, Львів, 21–23 листопада 2003. – Львів, 2003. – 111 с.
5. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003–2004 рр.) / За ред. В.Г.Кременя. – Київ; Тернопіль, 2004. – 147 с.
6. Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції 31.03.2005–01.04.2005. – Львів, 2005.
7. Товажнянський Л.Л., Сокол Є.І., Клименко Б.В. Болонський процес: цикли, ступені, кредити. – Харків, 2004. – 144 с.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Хомич В.І. Тракткування поняття синтаксеми у наукових дослідженнях.....	3
Фесенко Т.М. Полісемантизм сполучних засобів у поезиці Олени Шульги.....	7

ІСТОРІЯ

Онiщенко О.В. Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби?	13
Москаленко В.Г. Формування основ загального виборчого права в УРСР: політико-правовий аспект (20–30-ї рр. ХХ ст.).....	17
Гомоляко А.О. З історії археологічних досліджень В.Ю.Данилевича на Слобожанщині	26
Мошик І.В. Становлення в регіональній вищій школі Чернігівщини нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-х рр. ХХ ст.....	33
Чуткий А.І. Невідомий ректор: реконструкція біографії О.О.Карпеки.....	44
Кондрашов В.Ф. Історіографія життя та наукової спадщини А.Г.Єршова.	55
Іванцова Н.І. Закордонний досвід у створенні системи освіти дорослих в Україні у 20-х рр. ХХ ст.	59
Мельничук О.А. Страхування тимчасової непрацевдатності в Україні у 1930-х рр.	64
Ломакин Д.А. Павел Наумович Надинский: типичний представитель партійної номенклатури или ученый-краевед?	72
Печеніна Н.А. Лібералізація українського суспільства в 1953 – на поч. 60-х рр. ХХ ст.....	80
Луцай В.І. Діяльність І.Надя та його роль у подіях жовтня– листопада 1956 р. в Угорщині.....	87
Гай-Нижник П.П. Остання з Гетьманського Роду – Олена Отт-Скоропадська	92
Кожухар О.І., Кожухар В.І. Українська політична еліта в період постсоціалістичної трансформації.....	106

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Моціяка П.П. І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918)	112
Бонь О.І. Д.П.Гордєєв та діяльність харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН	138
Даниш Л.В. Невідомі аспекти громадсько-політичної діяльності П.Тичини та їх вплив на формування молодих українських митців ХХ ст.	146
Демченко Т.П. "Європа" чи "Просвіта": чи суперечить просвітянська ідея європейському вибору України?	155
Тевікова О.В. Стан бібліотечних закладів Полтавщини в період десталінізації (1953–1964)	160
Лавріненко Л.І. Особливості становлення та розвитку медичного краєзнавства як частина історико-культурного надбання Чернігівщини (1918–2006).	168
Лаас Н. Культурні практики українського радянського соціуму часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії	178
Мицик Л.М. Чи готова українська вища школа забезпечити європейську якість освіти?	188

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 49

*Проблеми вивчення історії та культури ХХ ст.
в сучасних дослідженнях*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.
Літературний редактор: Приходько Н.О., Конівненко А.М.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку __.03.09
Гарнітура Times
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 12,0

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru